

J.X. ATANIYAZOV
F.A. XAMIDOVA
M.B. PULATOVA

XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI

65.268 4983
0-94

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

J.X. ATANIYAZOV, F.A. XAMIDOVA, M.B. PULATOVA

XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va
o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan o‘quv qo‘llanma
sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2020**

UO‘K 339.7(075.8)

KBK 65.268ya73

Taqrizchilar: *i.f.d.,prof. A.Kucharov;*
i.f.n., dots E.D.Alimardonov

A-97 Xalqaro moliya institutlari: O‘quv qo‘llanma. /
J.X. Ataniyazov, F.A. Xamidova, M.B. Pulatova fanidan – T.:
«Iqtisod-Moliya», 2020. – 156 b.

O‘quv qo‘llanmada “Xalqaro moliya institutlari” fanining asosiy masalalari qisqa va tushunarli tilda bayon etilgan.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada xalqaro moliya institutlari fanining predmeti va boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi, xalqaro moliya institutlari va ularning turlari, xalqaro valyuta fondi, uning asosiy vazifalari va funksiyalari, Jahon Banki guruhi, uning asosiy vazifasi va roli, mintaqaviy valyuta-kredit va moliya tashkilotlari, Osiyo taraqqiyot banki, uning asosiy funktsiya va vazifalari, Osiyo taraqqiyot bankining O‘zbekiston Respublikasiga ajratgan kredit liniyalari va grantlari tahlili, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, uning asosiy funksiyalari va vazifalari, xalqaro hisob-kitoblar bankining tashkil etilishi, uning asosiy maqsadi va funksiyalari, Islom moliyasi va moliyaviy institutlar, Islom taraqqiyot banki, uning asosiy funksiyalari va vazifalari, O‘zbekistonning xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari kabi masalalar yoritilgan.

O‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarining iqtisodiy yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarga, magistrantlarga va ilmiy izlanuvchilarga hamda mazkur fanni o‘qitadigan professor-o‘qituvchilarga mo‘ljallangan.

UO‘K 339.7(075.8)

KBK 65.268ya73

ISBN 978-9943-13-916-9

© J.X. Ataniyazov,
F.A. Xamidova, M.B. Pulatova, 2020
© “IQTISOD-MOLIYA”, 2020

KIRISH

Bugungi kunda jahon bozori konyunkturasi keskin o'zgarib, globallashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani milliy iqtisodiyotni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirishni taqozo etmoqda. Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirish, milliy iqtisodiyotni yangi davr darajasiga ko'tarish, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish va jahon iqtisodiyoti integratsiyasiga jadal kirib borish xalqaro moliya munosabatlarini barqaror rivojlanishida xalqaro moliya institutlarining o'rnini alohida ta'kidlash lozim.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti iqtisodiyotni modernizatsiyalash, ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarida zamonaviy texnika-texnologiyalarni joriy qilish va shu asosda raqobatbardoshlikka erishish, jahon bozorlaridan mustahkam o'rin egallash, mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirish kabi vazifalarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq. Mazkur masalalarni ijobiy hal qilishda mamlakatning xalqaro moliya munosabatlaridagi ishtiroki muhim o'rin tutadi.

"Xalqaro moliya institutlari" fani ixtisoslik fanlaridan biri bo'lib, iqtisodiy yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan. Mazkur o'quv qo'llanma oliy ta'limning magistratura bosqichida o'qitiladigan "Xalqaro moliya institutlari" fanining o'quv dasturiga muvofiq tarzda yozilgan. O'quv qo'llanmadan amaliyotchi-mutaxassislar, ilmiy izlanuvchilar va mazkur sohaga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

O'quv qo'llanmaning asosiy maqsadi moliyaviy globallashuv sharoitida xalqaro moliya institutlarining vazifalari, funksiyalarini o'rganish, hamda xalqaro moliya munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari yuzasidan talabalarda tegishli nazariy fikr va taassurotlarni hosil qilish, amaliy ko'nikma va bilimlarni shakllantirishdan iboratdir.

Ushbu o'quv qo'llanmada jahon iqtisodiyoti rivojlanishida xalqaro moliya institutlarining roli, xalqaro moliya institutlari fanining

predmeti va boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi, xalqaro moliya institutlari va ularning turlari, xalqaro valyuta fondi, uning asosiy vazifalari va funksiyalari, Jahon Banki guruhi, uning asosiy vazifasi va roli, mintaqaviy valyuta-kredit va moliya tashkilotlari, Osiyo taraqqiyot banki, uning asosiy funktsiya va vazifalari, Osiyo taraqqiyot bankining O'zbekiston Respublikasiga ajratgan kredit liniyalari va grantlari tahlili, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, uning asosiy funksiyalari va vazifalari, xalqaro hisob-kitoblar bankining tashkil etilishi, uning asosiy maqsadi va funksiyalari, Islom moliyasi va moliyaviy institutlar, Islom taraqqiyot banki, uning asosiy funksiyalari va vazifalari, O'zbekistonning xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari, kabi masalalar bayon qilingan.

Ushbu "Xalqaro moliya institutlari" fanini chuqur o'rganish orqali talabalar mamlakatimizning xalqaro moliya munosabatlaridagi ishtirokini faollashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish, xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, yetakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o'ylangan tashqi qarzlarni siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish borasida tegishli nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishadi. Shu bilan birgalikda, mazkur fanni o'qitish iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish bo'yicha belgilangan ustuvor yo'nalishlarni samarali tarzda amalga oshirishga qaratilgan mutaxassis kadrlarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi.

O'quv qo'llanma mualliflari ma'lumotlarni aniq, mantiqiy ketma-ketlik asosida bayon etishga harakat qilgan. O'quv qo'llanmani yanada takomillashtirish yuzasidan bildiriladigan fikr-mulohazalar uning yanada takomillashuviga xizmat qiladi. Shu boisdan, bildirilgan taklif va mulohazalar uchun mualliflar oldindan o'z minnatdorchiligini izhor etadi.

1-mavzu. JAHON MOLIYAVIY ARXITEKTURASI VA UNDA XALQARO MOLIYA TASHKILOTLARINING ROLI

1.1. Jahon moliyaviy arxitektrrasining mohiyati va tarkibiy tuzilmasi

1.2. Xalqaro moliya tizimining mohiyati, tarkibi va rivojlanish xususiyatlari

1.3. Xalqaro moliya tizimini isloh qilishda moliya tashkilotlarining oʻrni

1.1. Jahon moliyaviy arxitekturasiining mohiyati va tarkibiy tuzilmasi

Globalashuvning jiddiy oqibatlaridan biri boʻlib xalqaro moliya tizimiga bevosita taʼsir koʻrsatuvchi hamda uning moliyaviy arxitekturasiini shakllantiruvchi sifat jihatidan yangi xalqaro moliya-kredit munosabatlarini shakllantirish hisoblanadi. Xalqaro moliya-kredit munosabatlarini shakllantirish, global, mintaqaviy hamda milliy darajalarda moliyaviy munosabatlarni samarali boshqarishning yagona majmui sifatida xalqaro moliya tizimi namoyon boʻladi. Mazkur tizim doirasida jahon mamlakatlarining va mamlakatlar bilan xalqaro moliya tashkilotlarining oʻzaro moliyaviy munosabatlari amalga oshiriladi. Shu boisdan, xalqaro moliya tizimi va undagi munosabatlarning barqarorligi jahon iqtisodiyoti rivojida muhim oʻrin tutadi.

Zamonaviy xalqaro moliya tizimini rivojlantirishning institutsional xususiyatlari iqtisodiy oʻsish va tuzilmaviy rivojlanishning oʻzaro bogʻliqligini, xalqaro moliya tizimi rivojlanishining tayanch elementlari va tamoyillarini hamda asosiy tendensiyalarini belgilab beradi.

U yoki bu tizimning institutsional tuzilmasi, birinchi navbatda, unga qoʻyilgan maqsadlarga qanchalik mos kelishi; ikkinchidan, ushbu tizim doirasida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan muammolarni bartaraf etishning qanchalik samarali ekanligi; uchinchidan, tizim doirasida moliyaviy munosabatlarni tashkil etishning uzluksizligini taʼminlash va ularni tartibga solish darajasi bilan belgilanadi.

Xalqaro moliya tizimining institutsional tuzilmasi uning arxitekturasi bilan belgilanadi.

Jahon moliyaviy arxitekturasi deganda doimiy rivojlanish jarayonida bo'lgan xalqaro moliya tizimining institutsional tuzilmasi tushuniladi.

Jahon moliyaviy arxitekturasi – o'zaro funksional aloqalarni belgilovchi va uning tarkibiy elementlarini shakllantiruvchi xalqaro moliya tizimining institutsional tuzilmasidir.

1.1-jadval

Jahon moliya tizimining tarkibiy elementlarini tizimlashtirish

Funksional-boshqaruv yondashuvi	Institutsional yondashuv	
	Tartibga soluvchi institutlar	Tartibga solish obyektlari
Xalqaro moliya tizimi	– xalqaro huquqiy normalar va shartnomalar; – xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar (standartlar, kodekslar va boshqalar).	– xalqaro moliya-kredit tashkilotlari; – transmilliy banklar, transmilliy kompaniyalar; – xalqaro moliya bozorlari va boshqalar.
Milliy moliya tizimlarining integratsiyalashuvi	– hukumatlararo bitimlar; – mintaqaviy birlashmalar doirasida qabul qilingan qoidalar, standartlar va axloq kodekslari.	– mintaqaviy moliya-kredit tashkilotlari; – moliya bozorlari va boshqalar.
Milliy moliya tizimlari	– milliy huquqiy normalar; – o'z-o'zini boshqarish organlari.	– milliy moliya-kredit tashkilotlari; – moliya bozori va boshqalar.

Jahon moliyaviy arxitekturasi mohiyatini chuqur tadqiq etish uning funksiyalarini ajratishga va jahon iqtisodiyotining globallashuvi sharoitida ularni amalga oshirish vositalarini aniqlashga imkon beradi.

Jahon moliya tizimining tarkibiy qismlari va funksiyalarining yaxlitligi nuqtayi nazaridan barqaror muvozanatni saqlab qolish masalasi dolzarb hisoblanadi. Natijada, globallashuv jarayonining

ta'sirini inobatga olgan holda, xalqaro moliya-kredit munosabatlarini rivojlantirish uchun aniq tamoyillarni belgilash va zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish, ehtimoliy risklarni pasaytirish mumkin. Mazkur holatda, xalqaro moliya tizimining institutsional muhitini sifat va miqdor jihatdan o'zgartiruvchi asosiy omil sifatida moliyaviy globallashuv jarayoni namoyon bo'ladi. Bir qator milliy moliya bozorlarining umumiylikida global moliya bozorining shakllanishi bu o'zgarishlarni aniq ko'rsatib beradi.

Jahon moliya tizimi institutsional tuzilmasining tarkibiy qismlari yagona institutsional tuzilma tarkibiga kirgan holda, uning asosiy negizini tashkil etadi. Bu jarayonda tartibga solishning asosiy obyekti sifatida institutsional tuzilma va uning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Jahon moliyaviy arxitekturasi milliy, mintaqaviy va global miqyosda shakllantirilgan hamda o'z ichiga institutlarni, moliya bozorining turli xil vositalarini, shuningdek, moliyaviy globallashuv sharoitida moliyaviy-iqtisodiy rivojlanishning ichki va tashqi muvozanatligini ta'minlashga yo'naltirilgan majburiyat va qoidalarni olgan global moliya tizimining institutsional tuzilmasidir.

Quyidagi keltirilgan rasmda zamonaviy jahon moliyaviy arxitekturasi tuzilmasi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar keltirilgan.

Moliyaviy globallashuv sharoitida jahon moliyaviy arxitekturasi barqarorligiga erishishda uning tarkibiy qismlari hisoblangan milliy iqtisodiyotlardagi valyutaning barqarorligi, ichki moliyaviy sektorni liberallashtirish darajasi va uning moliyaviy ta'minoti holati muhim o'rin tutadi. Mazkur jarayonda, mamlakatlar tomonidan kapital harakatidagi cheklovlarining bekor qilinishi va kapitalning erkin harakati uchun sharoit yaratish hamda barqaror valyuta siyosatini shakllantirish, shuningdek, milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarning samarali amalga oshirilishi muhimdir.

Jahon moliyaviy arxitekturasi keyingi muhim tarkibiy qismi bo'lib faoliyati yirik miqdordagi o'tkazmalarni amalga oshirish, iqtisodiyotning o'sishi uchun investitsion resurslarni shakllantirish va aktivlarni taqsimlash bilan bog'liq ko'p tomonlama murakkab shartnoma munosabatlarini ifodalovchi moliyaviy institutlar hisoblanadi.

Ularni isloh etish moliyaviy-iqtisodiy o'sish va ijtimoiy

rivojlanishning muhim omili bo'lib, u milliy, mintaqaviy va global iqtisodiyotning rivojlanish darajasini belgilaydi.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyoti va bozorlari jiddiy omillar ta'siriga uchramoqda. Bular jumlasiga, takrorlanuvchi va ta'sir doirasi keng bo'lgan moliyaviy va valyuta inqirozlarini; rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy sektorning zaifligini; offshor moliyaviy markazlar sonining ko'payishini; xususiy kapital hajmiga nisbatan rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatishda xalqaro institutlarning cheklangan imkoniyatlarini; xalqaro investorlarning yangi turlari paydo bo'lishini; investitsiya institutlari, moliyaviy vositalar va operatsiyalar hajmining ko'payishini kiritish mumkin. Mazkur omillar xalqaro moliya tizimini isloh qilish zaruratini ko'rsatmoqda.

Jahon moliyaviy arxitekturasi tuzilmaviy o'zgarishlarning ta'siri ostida bo'lib, bu holat xalqaro moliya tizimining barcha ishtirokchilarini faoliyat yuritish tamoyillarini qayta ko'rib chiqish va ularning faoliyatini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Jahon moliyaviy arxitekturasi faoliyatining quyidagi tamoyillarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish jarayoniga jahon moliyaviy arxitekturasining barcha ishtirokchilarini jalb qilinishi.

2. Jahon moliyaviy arxitekturasining barcha ishtirokchilari uning isloh etilishidan manfaatdor bo'lishi.

3. Jahon moliyaviy arxitekturasining institutsional rivojlanishining, shu jumladan, qaror qabul qilish qoidalari va tartiblari hamda ularni amalga oshirishning shaffof bo'lishi.

4. Jahon moliyaviy arxitekturasining institutsional rivojlanishida barcha ishtirokchilarning asosiy qadriyatlarini va manfaatlarini xavfsizligini ta'minlanishi.

5. Jahon moliyaviy arxitekturasining institutsional rivojlanishida ishtirokchilar faoliyatini muvofiqlashtirish shakllarining xilma-xil bo'lishi.

Jahon moliyaviy arxitekturasining zamonaviy rivojlanish bosqichini tahlil qilish natijasida uning tarkibiy jihatdan yaxlitligini ifodalovchi institutlar va ularning faoliyat yuritish mexanizmlaridan, shuningdek, jahon moliyaviy arxitekturasini isloh qilishning tegishli

jarayonlaridan kelib chiqqan holda jahon moliyaviy arxitekturasi rivojlanishining zamonaviy bosqichiga xos bo'lgan quyidagi uchta asosiy jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin: 1) milliy moliya tizimlari o'zaro aloqadorligi va bog'liqligining kuchayishi (moliyaviy globallasuv); 2) milliy va xalqaro darajada tartibga solish, shuningdek, moliyaviy sohalarini tartibga solish tizimining rivojlanishi; 3) moliyaviy inqirozlar.

Zamonaviy jahon moliyaviy arxitekturasi rivojlanishining quyidagi yo'nalishlarini ajratish mumkin:

1. Jahon moliyaviy tizimining barqarorligi, bu global moliyaviy inqirozlardan himoya qilish va ularning rivojlanishini oldini olish hisoblanadi. Dunyoda integratsiyalashuv jarayonining kuchayganligi va ko'plab yirik bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning kapital oqimi uchun yanada ochiqroq bo'lganligi sababli jahon moliyaviy tizimining barcha bozorlaridagi o'zgarishlarga ta'sir etish doirasi oshdi. Moliyaviy globallasuvning yangi to'lqini pul-kredit va moliyaviy inqirozlarning juda halokatli turlarini yaratdi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiy jarayonlarida ortib borayotgan roli tufayli ularning iqtisodiy va moliyaviy muammolari umumjahon iqtisodiyoti uchun salbiy oqibatlariga olib kelish ehtimolini kuchaytirmoqda.

Biroq, ayrim davlatlarda moliya tizimidagi mavjud muammolarni hal qilish jarayonlarini barqarorlashtirish va ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etishdagi chora-tadbirlar yetarlicha amalga oshirilmayapti. Shu munosabat bilan xalqaro pul-kredit va moliya munosabatlarining asosiy ishtirokchilari pul-kredit va moliyaviy o'zgarishlarning oldini olish va ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni faollashtirishlari lozim. Shu boisdan, jahon moliyaviy arxitekturasi rivojlanishining hozirgi bosqichida barqarorlikni ta'minlash uchun yangi institutsional mexanizmlarni shakllantirish zarur.

2. Konvergensiya (yaqinlashish) va integratsiyalashuv jarayonida yuzaga keladigan global moliyaviy tizimning institutsional innovatsiyalarini soddalashtirish va himoyalash.

Hozirgi vaqtda milliy moliya tizimi miqyosida xalqaro standartlar, kodekslar va umume'tirof etilgan qoidalarga rioya etish holatini, shuningdek, ularning milliy standartlar bilan yaqinlashuv darajasini va

eng muvaffaqiyatli institutsional namunalardan foydalanish imkoniyatlarini baholashning dolzarbligi ortmoqda.

Ushbu baholashning maqsadi quyidagilardan iborat: moliyaviy tartibga solish sohasidagi zaif tomonlarni aniqlash; moliyaviy sektorni baholash natijalarini tizimlashtirish; mamlakat moliyaviy rivojlanishini xalqaro standartlar asosida baholashda davlat moliyaviy tuzilmalariga yordam ko'rsatish.

Moliya tizimining turli shakllarda faoliyat yuritishi bo'yicha eng muvaffaqiyatli tajribalarni tizimlashtiruvchi va mamlakatlar amaliyotida joriy etishni ta'minlovchi xalqaro moliya tashkilotlarining roli oshib bormoqda.

Milliy moliya institutlari tomonidan xalqaro moliya tashkilotlarining maxsus dasturlari va tavsiyalaridan foydalanish jahon moliyaviy arxitekturasi global boshqaruvning institutsional mexanizmlarini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Jahon moliyaviy arxitekturasi tarkibiy qismlarining manfaatlarini uyg'unlashtirish pirovardida xalqaro moliyaviy tizimda barqarorlikning oshishiga xizmat qiladi. Bu borada, mamlakatlar iqtisodiyotini barqarorlashtirishda xalqaro moliya tashkilotlari bilan hamkorlik aloqalarini rivojlantirish, hamkorlikning yangi shakl va mexanizmlarini joriy etish muhim o'rin tutadi.

Xalqaro moliya institutlarining faoliyatini isloh qilish. Xalqaro moliya institutlarining faoliyatini isloh qilish jahon iqtisodiyotida integratsiya jarayonlarini faollashtirish sharoitida ushbu tashkilotlar faoliyatining maqsad va vazifalarini muvofiqlashtirishda namoyon bo'ladi. Ushbu jarayon xalqaro moliya-kredit institutlarining faoliyat yuritish sohasini o'zaro muvofiqlashtirishga, xalqaro darajadagi moliyaviy bozorlarni tartibga solishni tashkil etishning yangi institutsional shakllarini faol joriy etishga qaratilgan chora-tadbirlarga asoslanadi.

Hozirgi vaqtda jahon hamjamiyati xalqaro moliya tizimini global tartibga solish jarayonini isloh etishning ikkita variantini tavsiya etmoqda: 1) global tartibga solish institutini tashkil etilishi; 2) moliya bozorini tartibga solish bo'yicha xalqaro institutlar faoliyatini global darajada muvofiqlashtirilishi. Global tartibga solish instituti faoliyatini

tashkil etishdagi asosiy muammolardan biri jahon mamlakatlari milliy moliya tizimining rivojlanish darajasidagi farqlanish hisoblanadi.

Shunday qilib, xalqaro moliya tashkilotlari o'rtasidagi o'zaro xalqaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirish istiqbolli jarayon bo'lib, ular faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirish va uyg'unlashtirishda muhim o'rin tutadi.

1.2. Xalqaro moliya tizimining mohiyati, tarkibi va rivojlanish xususiyatlari

Xalqaro moliya jahon iqtisodiyotidagi valyuta, kredit va moliya munosabatlarini, barcha moliyaviy oqimlarni, xalqaro kreditlarni, kapitalning xalqaro harakatini o'z ichiga qamrab oladi.

Xalqaro moliya doimiy o'zgaruvchan xalqaro valyuta tizimi holatini va rivojlanishini, alohida mamlakatlarning to'lov balansi, xalqaro moliya bozorlari, xalqaro korporatsiyalar faoliyati, xalqaro bank va investitsiya faoliyatidagi o'zgarishlarni aks ettiradi.

Xalqaro moliyaning globallik xususiyati butun jahon iqtisodiyotini qamrab olishidan iborat bo'ladi. Bu jarayonda barcha milliy moliyaviy, xalqaro iqtisodiy, siyosiy tuzilmalar va institutlar o'zaro bog'liqlikda faoliyat yuritadi. Xalqaro moliya tizimining rivojlanishi jahon siyosiy va iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining butun majmuasi bilan bog'liq holda bu jarayonlarning barcha jihatlariga ta'sir ko'rsatmoqda.

Xalqaro moliya munosabatlarining holati xalqaro moliya tizimining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Xalqaro moliya tizimi xalqaro huquq me'yorlari, xalqaro va mintaqaviy kelishuvlarda hamda xalqaro moliyaviy munosabatlarda ishtirok etayotgan mamlakatlarning milliy qonunchiligida qayd etilgan pul oqimlarini tashkil etish va tartibga solishning shakli hisoblanadi. Xalqaro moliya tizimining faoliyati va barqarorligi uning tamoyillarini jahon xo'jaligi tuzilmasiga hamda yetakchi mamlakatlar manfaatlariga muvofiqlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Ma'lumki, xalqaro moliya bir tomondan moliyaviy munosabatlarning jahon xo'jaligi aloqalarida kengayishi, boshqa tomondan esa, jahon iqtisodiyotining quyi moliya tizimlari paydo bo'lishi va rivojlanishi natijasida yuzaga keldi. Jahon iqtisodiyotining

bir qismi bo'lgan xalqaro moliya dunyo moliyaviy resurslari majmuini o'zida ifodalaydi.

Xalqaro moliya tizimi jahon pul mablag'lari harakati bilan bevosita bog'liqlikka ega bo'lgan o'zaro munosabatlar majmuini o'z ichiga oladi hamda xalqaro biznes (tashqi savdo faoliyati, kredit berish, turizm, ilmiy-texnik hamkorlik va boshq.) va davlatlararo moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish uchun xizmat qiladi.

Xalqaro moliya tizimi barqarorligini ta'minlash va uning samarali rivojlanishiga erishishning asoslari ishlab chiqarish va biznesni rivojlantirish, muvozanatli davlatlararo valyuta bozorini shakllantirish, mehnat resurslarining xalqaro taqsimotini va yagona global xo'jalik tizimini tashkil etish orqali yaratiladi.

Xalqaro moliya munosabatlarining barqaror tizimini ishonchli moliya institutlarini tashkil etmasdan yaratish mushkul, chunki bu tizim global darajada pul-kredit munosabatlarini tartibga solish shaklini o'zida ifodalaydi.

Zamonaviy xalqaro moliya tizimi – bu global valyuta munosabatlarining samarali tashkil etilgan shakli bo'lib, u turli davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar bilan tartibga solinadi.

Xalqaro moliya tizimining tarkibiy tuzilmasi bir nechta qismlardan iborat bo'ladi:

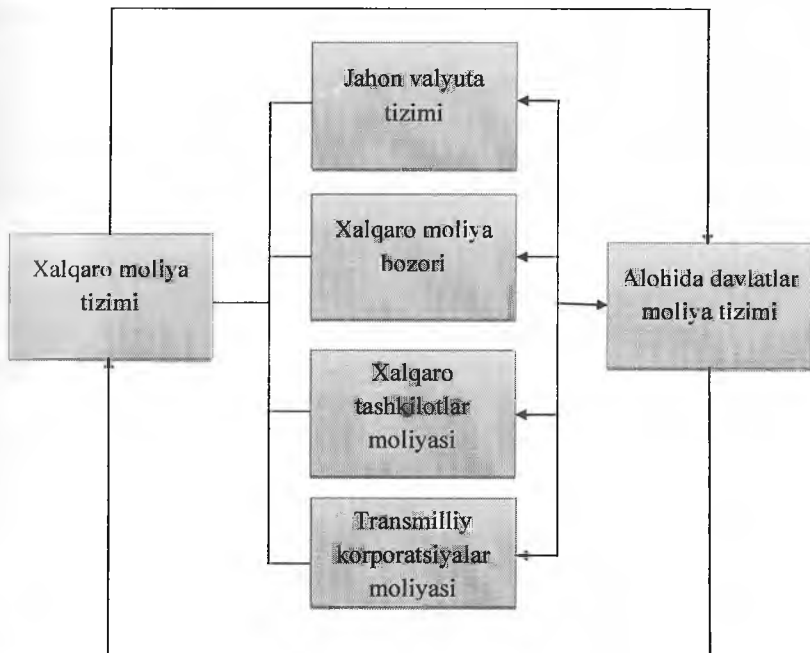
1. Jahon pul – valyuta munosabatlari ifodasi bo'lib xizmat qiladigan jahon pul tizimi.

2. Valyuta kursi – bir davlat pul birligining boshqa davlat pul birligida ifodalangan narxi.

3. Milliy valyuta bozorlari. Bunday bozorning birinchi ko'rinishi oltin bozori bo'ldi. Uning savdosi rasmiy narxda amalga oshirildi. Bu holatda rasmiy narx tushunchasi xalqaro kelishuvlar bilan belgilanadigan narxni o'z ichiga oldi. Oltin narxining kelishilgan darajasini saqlab qolish uchun markaziy banklar intervensiyani qo'llashdi. Biroq, jahon moliya tizimidagi o'zgarishlar natijasida oltinning belgilangan narxini saqlab turishning imkoni bo'lmadi va u bosqichma-bosqich o'zgarib bordi.

4. Xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari. Mazkur tashkilotlar xalqaro moliya tizimi barqarorligini ta'minlash va jahon iqtisodiyoti mamlakatlarini rivojlantirish maqsadlarida tashkil etildi.

Xalqaro moliya tizimining tarkibiy tuzilmasi quyidagi rasmda ifodalangan.

1.2.1-rasm. Xalqaro moliya tizimi elementlari

Xalqaro moliya tizimining barcha elementlari har bir milliy moliya tizimiga xosdir. Umuman olganda, xalqaro moliya operatsiyalarining aksariyat qismi milliy moliya tizimlari tuzilmasida amalga oshiriladi va ular xalqaro moliya tizimining elementlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu operatsiyalarning farqli tomoni shundaki, ularda tomonlarning kamida bittasi har doim norezident hisoblanadi. Bunday operatsiyalar uchun milliy qonunchilikda har doim ularni amalga oshirishning maxsus qoidalari va tartiblari ishlab chiqiladi. Ularning xususiyati, maqsadga muvofiqligi va samaradorligi doimo tadqiqotchilar va davlat organlarining diqqat markazida bo‘lishi kerak.

Xalqaro moliya tizimining rivojlanishi bilan birga aynan xalqaro moliya munosabatlarining harakatiga bog‘liq bo‘lgan qo‘shimcha

umumqabul qilingan me'yorlar, faoliyat qoidalari va tuzilmalar yuzaga keladi. Ularning funksiyalari va milliy tuzilmalar bilan o'zaro munosabatlarining xususiyati doimo iqtisodiy fanning tadqiqot mavzusi sifatida namoyan bo'ladi.

Shunday qilib, xalqaro moliya tizimi – bu moliyaviy resurslarning jahon bozorlarida xalqaro kelishuvlar asosida o'zaro hamkorlik qiluvchi va ishlab chiqarishning kapital kabi omili harakatida ishtirok etuvchi transmilliy banklar va korporatsiyalar, mintaqaviy tartibga soluvchi organlar, dunyo mamlakatlarining milliy moliya tizimlarini o'z ichiga oluvchi jahon iqtisodiyoti moliyaviy globallashtirishning asosiy omillari majmuasidir.

Xalqaro moliya tizimining asosiy funksiyalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- valyutalar ayriboshlash va hisob-kitob tizimi shartlarining birxillashuvi;

- xalqaro moliya munosabatlarining yagona shakllarini joriy etish;

- valyuta kurslari rejimlarini tartiblashtirish va valyuta cheklovlarini tartibga solish;

- xalqaro valyuta likvidligini tartibga solish;

- kredit, sug'urta, investitsiya va fond operatsiyalari xalqaro qoidalarini birxillashtirish;

- mazkur funksiyalarni amalga oshiruvchi va nazorat qiluvchi xalqaro moliya institutlarini tashkil etish.

Uning asosiy funksiyalari tarkibida, birinchi navbatda, xalqaro moliya munosabatlarining yagona shakllarini joriy etishni ajratib ko'rsatish lozim, buning natijasida xalqaro moliya bozorida muvozanatning ta'minlanishiga erishiladi. Bu funktsiya xalqaro hisob-kitoblar asosiy shakllarining qoidalarini birxillashtirish, valyutalarning o'zaro almashinuvi shartlarini belgilash, valyuta kurslarini tartibga solish, valyuta va moliyaviy cheklovlarni davlatlararo tartibga solish hamda xalqaro kreditlash, investitsiyalash va sug'urta qilishning yagona qoidalarini yaratish orqali xalqaro moliyaviy tashkilotlarni tashkil etishda amalga oshiriladi.

Xalqaro moliya tizimining eng muhim elementi sifatida valyuta kurslarini shakllantirish, xalqaro to'lovlar uzluksizligini ta'minlash, mamlakatlar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga

qalmoqli ta'sir ko'rsatish imkoniga ega bo'lgan jahon valyuta tizimi namoyon bo'ladi. Mazkur tizim doirasida valyuta ayirboshlash tartiblarini belgilash, valyuta kurslarining keskin tebranishlarini tartibga solish, turli moliyaviy risklarni oldini olish va boshqarish kabilar amalga oshiriladi.

Zamonaviy moliya tizimi iqtisodiy subyektlar moliyaviy faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan moliyaviy vositalar, mexanizmlar va tartiblar-qoidalar, o'zaro bog'liq va birgalikda faoliyat yurituvchi institutlarning murakkab majmuasini o'zida ifodalaydi.

Jahon iqtisodiy tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lgan moliya tizimi doimiy o'zgarish va rivojlanish jarayonida bo'ladi. Jahon iqtisodiyoti globallashtiruvining ta'sirini inobatga olgan holda, moliya tizimi rivojlanishining mezoni sifatida quyidagi institutsional o'zgarishlarni qayd etish lozim:

- jahon moliya tizimining tranzaksiya xarajatlari hajmi;
- moliyaviy bozorlar va milliy moliya tizimlarining faoliyati to'g'risidagi axborotning to'liqligi;
- yagona ishlab chiqarish jarayoni doirasida global moliya tizimining faoliyat yuritish tamoyillari va usullarini amalga oshirish.

Jahon moliya tizimining globallashtiruv sharoitida mamlakatning milliy moliya tizimi tabiiy ravishda xalqaro talablarga javob beradigan o'zaro hamkorlik yo'nalishlari va shakllarini joriy etishni hamda milliy manfaatlariga javob beradigan eng muhim va samarali moliyaviy institutlar va vositalarni saqlab qolishni talab qiladi.

Xalqaro moliya tizimi rivojlanishining quyidagi asosiy xususiyatlarini keltirish mumkin:

- jahon bozori hamda jahon moliya tizimining turli ishtirokchilari o'rtasidagi amalga oshiriladigan moliyaviy bitimlarning keskin o'sishi;
- soxta kapital va spekulyativ operatsiyalarning o'sishi;
- xalqaro moliya tizimida moliyaviy tuzilmalarning faoliyatini nazorat qilishga qaratilgan va barcha uchun umumiy bo'lgan huquqiy me'yorlarning yo'qligi;
- yuqori va kam rivojlangan davlatlar o'rtasidagi tafovutning kengayishi;
- xalqaro qarzdorlik muammosining kuchayishi;
- milliy va evrovalyuta kapital bozorlarining birlashishi;

- xalqaro kapital harakatidagi institutsional to‘siqlarning kamayishi;
- bozor iqtisodiyotidagi yetakchi mamlakatlar investorlari aktivlarining xalqaro diversifikatsiyalashuv darajasining sekinlashishi;
- moliyaviy globallashuvning yuzaga kelishi va kuchayishi;
- xalqaro bozorning valyuta bozori bilan birlashishi.

1.3. Xalqaro moliya tizimini isloh qilishda moliya tashkilotlarining o‘rni

Xalqaro moliya tizimini isloh qilishning asosiy sabablari qatorida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin: xalqaro tashkilotlarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam berish imkoniyati xususiy kapital oqimining hajmiga nisbatan cheklanganligi; xalqaro tashkilotlarning inqirozlarini oldini olish, ularga qarshi kurashish, takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik va ularning tarqalish sohalarini cheklashga qodir emasligi; moliyaviy va valyuta inqirozlarining takrorlanish va ta’sir etish ko‘lamining kengayishi; jahon iqtisodiyotining globallashuvi bir vaqtning o‘zida bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarda faoliyat yurituvchi va investitsiyalarni amalga oshiradigan mamlakatlarda moliyaviy vaziyatni beqarorlashtirishga qodir bo‘lgan yangi xalqaro investorlarning yuzaga kelishiga hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy bozorlarni davlat tomonidan tartibga solish samaradorligini kamaytiradigan offshor hududlar miqdorining o‘shishiga imkon yaratdi; xalqaro tashkilotlar tomonidan moliyalashtirish dasturlarini amalga oshirish natijasida kelib chiqadigan nizolarning chuqurlashuvi; moliyaviy bozorlardagi, ayniqsa, qarz majburiyatlari bozoridagi operatsiyalar hajmining o‘shishi hamda xalqaro moliya bozorining yuqori darajada rivojlanishi o‘rtasida keskin farqlanish hamda uni tartibga solish uchun tegishli institutsional tuzilmaning yo‘qligi.

Xalqaro moliya tizimini isloh qilish jarayoni tuzilmaviy muammolarni bartaraf etish, ayniqsa, moliya tizimining barqarorligini ta’minlash masalasini hal qilish bilan birga amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda moliya tizimini mustahkamlash jarayonida quyidagi chora-tadbirlar namoyon bo‘ladi:

- bank nazoratining xalqaro standartlarini yaratish;

– iqtisodiy ma'lumotlarning ommaviy ravishda oshkor etilishi uchun xalqaro standartlarni takomillashtirish;

– XVFnning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish;

– XVFnning yangi kreditlash mexanizmlarini yaratish;

– moliyaviy bozorlarni tartibga solish bo'yicha hech bo'lmaganda mintaqaviy darajada yagona me'yoriy-huquqiy hujjatlarni joriy etish.

Xalqaro moliya tizimini isloh qilish masalasi jahon iqtisodiyotida ro'y bergan moliyaviy-iqtisodiy inqirozdan keyin yanada dolzarb ahamiyat kasb etdi.

Xalqaro moliya tizimini isloh etish tuzilmaviy jihatdan turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Biroq, xalqaro moliya tizimini isloh etishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

– moliyaviy bozorlar va investitsiya institutlarini tartibga solish hamda ular faoliyatini takomillashtirish;

– yangi iqtisodiy siyosatga o'tish;

– xalqaro moliya institutlari tizimini isloh qilish;

– yangi xalqaro tashkilotlarni tashkil etish.

Mazkur yo'nalishlar doirasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarni quyida batafsil ko'rib chiqamiz:

1. Moliyaviy bozorlar va investitsiya institutlarini tartibga solish:

– xalqaro moliya tizimini mustahkamlash, bank tizimi, fond bozori va boshqa moliyaviy institutlarni tartibga solish va nazorat qilish bo'yicha xalqaro prinsiplar va standartlarni ishlab chiqish hamda joriy etish orqali milliy moliyaviy institutlarni isloh qilish;

– to'lov tizimlari, buxgalteriya hisobi va auditning takomillashgan standartlarini hamda bankrotlik tartib-qoidalarini ishlab chiqish va joriy etish orqali moliya tizimi infratuzilmasini mustahkamlash;

– rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy operatsiyalarni nazorat etishning mustahkam huquqiy tartibini joriy etish;

– hosilaviy qimmatbaho qog'ozlar bozorini va xalqaro darajadagi investitsion loyihalarni nazorat qilish;

– qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish va kredit mablag'laridan foydalanish orqali yanada samarali investitsiyalashning yangi texnologiyalarini ishlab chiqish;

– offshor hududlar faoliyatida xalqaro tartiblarni to'liq joriy etish uchun sharoit yaratish;

Terbu ARM
№ 4/4398

– xalqaro kapital harakatini qattiq nazorat qilish.

2. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish:

– ichki bozorlarning faoliyat yuritish erkinligini kengaytirish va rivojlanayotgan mamlakatlar bozorlarida valyutani tartibga solishning samarali mexanizmini joriy qilish hamda xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishi uchun eng maqbul shart-sharoitlarni yaratish;

– ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning xalqaro transfertlari tizimida baravarlikni ta'minlash;

– xususiy biznesni davlat tomonidan yanada qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy imtiyozlarni obyektiv taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqish;

– inqiroz jarayonlarining ta'siri ostida aholining moliyaviy yo'qotishlarini kamaytirish variantlarini o'rganish, shuningdek, jamiyatning eng zaif qatlamlari himoyasini ta'minlashga qaratilgan siyosatni shakllantirish;

– xususiy va davlat sektori, shuningdek, xalqaro moliya tashkilotlari faoliyatining oshkoralik darajasini oshirish.

3. Xalqaro moliya institutlari tizimini isloh qilish:

– xalqaro moliya institutlari faoliyatida asosiy ustuvorlikni milliy iqtisodiyotdagi muammolarni hal etishga yo'naltirish;

– xalqaro kreditlashdan xalqaro moliyalashtirish tizimiga alohida e'tibor berish;

– iqtisodiy inqiroz oqibatlarini boshdan kechirayotgan mamlakatlarga investorlarning ishonchini oshirish;

– iqtisodiy rivojlangan davlatlardagi inqirozning chuqurlashishiga qarshi kurashish;

– moliyaviy inqirozlar xavfini kamaytirish, ularning mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sir etish ko'lamini kamaytirish;

– inqiroz jarayonlarini bartaraf etishga qaratilgan moliyaviy xarajatlar darajasini qisqartirish, shuningdek, ularni qisqa muddatda bartaraf etish;

– kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan inqiroz jarayonlari ta'sirida investorlarning moliyaviy yo'qotishini kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

– risklarni minimallashtirish va jamiyatning eng zaif qatlamlarini himoya qilish salohiyatiga ega bo'lgan hamda jahon bozorining afzalliklaridan va kapital harakatidan samarali foydalanadigan xalqaro moliya tizimini shakllantirish;

– davlat darajasida moliyaviy va makroiqtisodiy muvozanatlikka qarshi kurashish;

– xalqaro moliyalashtirish tizimida islohotlar o‘tkazish;

– inqiroz jarayonlarini bartaraf etish mexanizmlarining samaradorligini oshirish va iqtisodiy inqirozlarni bashorat qilish va ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqishda xususiy biznesni jalb qilish yo‘llarini shakllantirish;

– davlatlarning kapital harakati va moliya sohasidagi siyosatini Xalqaro valyuta fondi tomonidan yanada samarali monitoring qilinishi;

– XVF tomonidan a’zo mamlakatlarning, ayniqsa, moliya va kapital oqimlari sohasida olib borilayotgan siyosatini nazorat qilishni hamda XVF faoliyati ustidan davlatlarning nazorat qilishini kuchaytirish, uning kam rivojlangan kreditga qaram mamlakatlar iqtisodiyotiga ta’sirini kamaytirish;

– davlat darajasida makroiqtisodiy siyosatni takomillashtirish.

4. Yangi xalqaro tashkilotlarni tashkil etish:

– yuqori sur’atdagi inflyatsiyani bartaraf etish va aholini ish bilan ta’minlash darajasini oshirishga qaratilgan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning makroiqtisodiy siyosat sohasidagi sa’y-harakatlarini yanada samarali muvofiqlashtirish uchun maxsus davlatlararo institutni shakllantirish yoki mavjud xalqaro moliya tashkilotlarining vakolatlarini kengaytirish;

– Global operatsiyalarda ishtirok etadigan tashkilotlar faoliyatini nazorat etish va tartibga solishning yagona qoidalarini ishlab chiqishga qaratilgan xalqaro tartibga soluvchi moliya tizimini shakllantirish. Ushbu jarayonda muhim omilni tartibga solish siyosatini amalga oshirishga bag‘ishlangan forumlarni o‘tkazishda G-7 davlatlarining moliyaviy boshqaruv organlari vakillari, iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar va xalqaro moliya institutlari vakillarining doimiy uchrashuvlari bo‘lishi mumkin. Bunday masalalarni hal qilishning imkoniyatlari sifatida Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS) va Qimmatli qog‘ozlar komissiyalari xalqaro tashkiloti (IOSCO) kabi xalqaro institutlarni ular faoliyatida iqtisodiyoti rivojlanayotgan davlatlarning keng ishtirok etishini ta’minlash sharti bilan qayta tashkil etish lozim.

2-mavzu. XALQARO MOLIYA TASHKILOTLARI VA ULARNING JAHON IQTISODIYOTIDAGI TUTGAN O‘RNI

2.1. Xalqaro moliya tashkilotlarining tasniflanishi va umumiy tavsifi

2.2. Xalqaro valyuta fondi (XVF)ning tashkil topishi va rivojlanishi. XVF ning maxsus fondlari

2.3. XVFning xalqaro valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solishdagi roli

2.1. Xalqaro moliya institutlarining tashkil topishi va maqsadi

Xalqaro valyuta-kredit va moliya munosabatlarining tashkiliy tuzilmasi o‘ziga ko‘plab xalqaro tashkilotlarni qamrab oladi. Ulardan ba’zilari ko‘pgina vakolatlarga hamda yuqori miqdordagi moliyaviy resurslarga ega bo‘lgan holda xalqaro valyuta-kredit va moliya munosabatlarini tartibga solishda ishtirok etadi. Boshqalari esa, hukumatlararo muhokama etish uchun forumlar tashkil etish hamda valyuta-kredit va moliya siyosati bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi.

Xalqaro moliya tashkilotlarining vujudga kelishiga va faoliyatining rivojlanishiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatgan:

– xo‘jalik hayoti baynalmilallashuvining kuchayishi, shuningdek, milliy chegaralardan tashqariga chiquvchi transmilliy korporatsiyalar va transmilliy banklarning tashkil topishi;

– jahon xo‘jaligida moliyaviy munosabatlarni xalqaro tartibga solishga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishi;

– jahon valyuta tizimi, xalqaro valyuta-kredit, qimmatbaho qog‘ozlar va oltin bozorlaridagi yuzaga keladigan muammolarni hamkorlikda hal qilish zaruriyatining ortib borishi.

Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlari tomonidan bajariladigan asosiy funksiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Axborot funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari jahon xo‘jaligi rivojlanishining umumiy tendensiyalari hamda biror bir davlatning iqtisodiy holati to‘g‘risida ma’lumotlar olish mumkin bo‘lgan axborot markazi rolini

bajaradi. Xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari o'tkazilgan xalqaro konferensiyalar, yig'ilishlar, tadqiqotlar natijalari bo'yicha statistik materiallarni nashr etib boradi.

2. Maslahatchi funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari mamlakatlarning hukumatlariga valyuta-kredit va moliya siyosatini o'tkazish bo'yicha maslahatlar berib boradi.

3. Tartibga solish funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari xalqaro moliya munosabatlarini tartibga solish funksiyasini ham bajaradi. Jumladan, XVF to'lov balansida muammolarga ega bo'lgan mamlakatlarga vaqtinchalik moliyaviy yordam ko'rsatadi. XVF mamlakatlarga milliy valyuta kursini bir maromda saqlash uchun ham bir necha bor vaqtinchalik yordam ko'rsatgan.

4. Bashorat qilish funksiyasi.

Xalqaro moliya tashkilotlari milliy va jahon iqtisodiyoti rivojlanishining bashoratini amalga oshiradi.

Xalqaro moliya tashkilotlari universallik darajasi va maqsadlariga bog'liq holda jahon ahamiyatiga ega bo'lgan, mintaqaviy, shuningdek, moliyati jahon xo'jaligining ma'lum bir sohasini qamrab oluvchi tashkilotlarga ajratiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy shakllarini tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlarni tashkil etish g'oyasi 1929–1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi ta'siri natijasida yuzaga keldi.

Xalqaro moliya tashkilotlari jahon iqtisodiyotini rivojlantirish sohasidagi muayyan masalalarni hal etish uchun a'zo mamlakatlarning moliyaviy resurslarini birlashtirish orqali tashkil etiladi. Ushbu masalalar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- xalqaro savdoni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash, jahon iqtisodiyotini tartibga solish hamda barqarorlashtirish maqsadida xalqaro valyuta va fond bozoridagi operatsiyalar;

- byudjet taqchilligini moliyalashtirish va davlat loyihalarini amalga oshirishga kreditlar – davlatlararo kreditlar;

- xalqaro loyihalar (loyihada to'g'ridan-to'g'ri, shuningdek, rezident tijorat tashkiloti orqali ishtirok etuvchi bir nechta mamlakatlar manfaatlariga daxldor bo'lgan loyihalar) sohasidagi kreditlash va investitsiya faoliyati;

– xalqaro biznesga ijobiy ta’sir ko’rsatishga (masalan, infratuzilma loyihalari, informatsion texnologiyalar sohasidagi loyihalar, transport va kommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish va boshq.) ichki loyihalar (bitta mamlakatning yoki rezidentning tijorat tashkiloti manfaatlariga bevosita daxldor bo’lgan loyihalar) sohasidagi kreditlash va investitsiya faoliyati;

– fundamental ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish va xayriya faoliyati (xalqaro yordam dasturlarini moliyalashtirish).

Xalqaro moliya tashkilotlari quyidagi maqsadlarni ko’zlagan holda faoliyat yuritadi:

– jahon iqtisodiyoti va xalqaro moliyani barqarorlashtirish maqsadida jahon hamjamiyatida harakatlarni birlashtirish;

– valyuta va moliya-kredit munosabatlarini xalqaro tartibga solishni amalga oshirish;

– jahon valyuta va moliya-kredit siyosatining strategiya va taktikasini hamkorlikda ishlab chiqish va muvofiqlashtirish.

Xalqaro moliya tashkilotlarida qatnashish darajasi va alohida mamlakatlarning ta’siri ularning kapitaldagi bo’nagining miqdori bilan aniqlanadi.

Xalqaro moliya tashkilotlari faoliyatining samaradorligi muayyan darajada a’zo mamlakatlarning hukumati va davlat tashkilotlari va bilan bo’ladigan o’zaro munosabatga bog’liq bo’ladi. Shunday ekan, xalqaro moliya tashkilotlarining investitsion faoliyati ko’p hollarda yirik xalqaro loyihalar bo’yicha risklarni boshqarish va sug’urtalashni amalga oshiruvchi davlat tashkilotlari bilan yaqin hamkorlikni talab etadi.

2.2. Xalqaro valyuta fondi (XVF)ning tashkil topishi va rivojlanishi.

XVF ning maxsus fondlari

Xalqaro Valyuta fondi, XVF (ing. International Monetary Fund, IMF) – Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) ixtisoslashgan tashkilotlaridan bo’lib, shtab-kvartirasi AQShning Vashington shahrida joylashgan. 1944-yil 22-iyulda BMTning valyuta-moliya masalalari bo’yicha Bretton-Vudsdagi konferensiyasida XVF bitimining asosi ishlab chiqildi. XVF tashkil topgan rasmiy sana – 1945-yil 27-dekabr bo’lib bunda, bitimning oxirgi varianti 29 ta davlat tomonidan imzolandi. XVF o’z faoliyatini 1947-yil 1-martdan Bretton-Vuds

tizimining bir qismi sifatida boshladi. Shu yili Fransiya birinchi kreditni oldi. Hozirgi kunda XVF 186 davlatni birlashtirib, uning tuzilmasida 133 mamlakatdan 2500 mutaxassis ishlaydi.

XVF – a’zo davlatlar o’rtasida valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solish va ularga to’lov balansining kamomadi bilan bog’liq valyutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valyutasida qisqa va o’rta muddatli kreditlar berish yo’li bilan moliyaviy yordam ko’rsatish uchun mo’ljallangan hukumatlararo tashkilotdir.

XVF Kelishuv moddalarining birinchi moddasiga muvofiq, uning maqsadlari qatoriga quyidagilar kiradi:

- xalqaro valyutaviy muammolarni bartaraf etish borasida maslahatlar va hamjihatlik mexanizmini ta’minlovchi doimiy institut orqali xalqaro valyutaviy hamkorlikni rag’batlantirish;

- xalqaro savdoning kengayishi va muvozanatli o’sishini qo’llab-quvvatlash va shu orqali bandlik va real daromadlarning yetarlicha yuqori darajasini ushlab turish va iqtisodiy siyosatning bosh maqsadi sifatida barcha a’zo davlatlar resurslarining samaradorligini oshirishga hissa qo’shish;

- a’zo davlatlar o’rtasida joriy bitimlarga doir ko’p tomonlama to’lovlar tizimini tashkil etish va jahon savdosi rivojlanishiga to’sqinlik qiluvchi valyuta ayirboshlashdagi cheklavlarni bekor qilishga ko’maklashish;

- a’zolarining umumiy resurslari hisobidan yetarlicha xavfsiz usosda mablag’ bilan ta’minlash orqali ularning ishonchini qozonish va shuning asosida ularga to’lov balansidagi nomuvofiqliklar (tartibsizliklar)ni milliy yoki xalqaro taraqqiyotga g’ov bo’ladigan chora-tadbirlarsiz to’g’rilash imkonini berish;

- yuqoridagilarga muvofiq a’zo davlatlarning xalqaro to’lovlar balanslaridagi nomuvofiqlik (muvozanatsizlik)larning davomiyligini qisqartirish va uning darajasini pasaytirish.

XVF faoliyatining asosiy yo’nalishlari bo’lib quyidagilar hisoblanadi:

- jahon valyuta tizimini nazorat qilish;
- pul siyosatidagi xalqaro hamkorlikka yordam berish;
- jahon savdosini kengaytirish;
- XVF a’zolarini kreditlash;
- valyuta ayirboshlash kurslarini barqarorlashtirish;

- debitor mamlakatlarga maslahatlar berish;
- SDR chiqarish orqali likvid mablag‘larni yaratish;
- iqtisodiy siyosat va texnik yordam sohasida tavsiyalar ishlab chiqish;

- xalqaro moliya statistikasi standartlarini ishlab chiqish;
- xalqaro moliya statistikasi to‘plamlarini e‘lon qilish.

XVF Kelishuv moddalariga muvofiq fondning vazifalari qatoriga xalqaro valyuta tizimini nazorat qilish va uning samarali faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlash kiradi. XVF jahon valyuta tizimi ustidan, jumladan, a‘zo-mamlakatlarning valyuta kursi sohasidagi siyosati ustidan nazoratni amalga oshiradi.

XVF nazorat funksiyasini amalga oshirish bilan birgalikda mamlakatlarning umumiy iqtisodiy holati va uning iqtisodiy siyosat sohasidagi strategiyasi bo‘yicha atroflicha tahlil o‘tkazadi. XVF nuqtayi nazariga ko‘ra mamlakatning samarali va izchil iqtisodiy siyosati milliy valyuta ayirboshlash kurslarini va jahon valyuta tizimini barqarorlashtirishga, jahon xo‘jaligida iqtisodiy o‘rishni ta‘minlashga imkon yaratadi.

XVF ushbu sohada mamlakatlarning o‘ziga tegishli bo‘lgan majburiyatlarini bajarishini nazorat qiladi. Bu majburiyatlarga narxlar barqarorligini saqlagan holda yuqori bandlik darajasini ushlab turuvchi va iqtisodiy o‘rishga yordam beruvchi moliyaviy va iqtisodiy siyosat o‘tkazish kiradi.

XVF nazoratni amalga oshirish uchun davriy va maxsus maslahatlarni tatbiq etadi. Davriy maslahatlar barcha a‘zo mamlakatlarga har yilda o‘tkaziladi, bunda XVF a‘zo mamlakatlarning umumiy iqtisodiy holati va valyuta siyosati to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga ega bo‘lishi lozim. Agarda biror bir a‘zo mamlakatda og‘ir iqtisodiy vaziyat yuzaga kelgan bo‘lsa yoki bunga shubha sezilsa XVF darhol undan chiqish yoki oldini olish yuzasidan tegishlicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Davriy maslahatlar XVF ekspertlari guruhi tomonidan o‘tkaziladi. Ular eksport va import, ish haqi darajasi, narxlar, aholi bandligi, moliyaviy bozorlar konyunkturasi, investitsiyalar hamda valyuta ayirboshlash kurslarini shakllantirishga ta‘sir ko‘rsatuvchi boshqa ko‘rsatkichlar bo‘yicha statistik ma‘lumotlarni to‘playdi. Keyin esa, davlat tuzilmalarining vakillari bilan iqtisodiy siyosatni baholash

maqsadida muhokama tashkil etiladi, shuningdek, o'z valyutasini nyrboshlashdagi cheklovlarni bartaraf etish uchun mamlakat amalga oshirgan chora-tadbirlarning natijasi o'rganiladi.

Muhokama yakuni bo'yicha XVF ekspertlari batafsil ma'lumot tayyorlaydi va u keyinchalik Boshqaruv kengashida muhokama etiladi. Muhokama natijalari bo'yicha xulosa tayyorlanadi va mamlakat hukumatiga taqdim etiladi. Unda ko'pincha mamlakat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning samaradorligini oshirish bo'yicha fondning tavsiyalari o'rin oladi.

XVF maxsus maslahatlarni jahon iqtisodiyotida yetakchi o'rinda turuvchi, iqtisodiy siyosati jahon xo'jaligi faoliyatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi sanoati rivojlangan mamlakatlar bilan o'tkazadi. Maslahatning maqsadi bo'lib, jahondagi iqtisodiy vaziyatni va iqtisodiy rivojlanishning istiqbollarini baholash hisoblanadi.

SDR chiqarish orqali likvid mablag'larni yaratish jahon valyuta tizimini barqarorlashtirishga va xalqaro hisob-kitoblarni erkin amalga oshirishga imkon yaratishi kerak. XVF a'zo mamlakatlarning oltin-valyuta zaxiralari tarkibi va darajasiga ko'ra xalqaro miqyosda likvidlik holatiga alohida e'tibor qaratadi. Bunga bog'liq holda XVFnning muhim funksiyasi bo'lib qo'shimcha xalqaro zaxira aktivlariga bo'lgan uzoq muddatli ehtiyojni ta'minlash uchun emissiya qilingan SDRni taqsimlash hisobiga o'zining a'zolariga qo'shimcha likvid mablag'larni taqdim etish hisoblanadi. O'zining nizomiga muvofiq xalqaro valyuta fondi SDRni jahon valyuta tizimining asosiy zaxira aktivi bo'lishiga yordam berishi lozim.

Jamoa valyutasi SDR zaxira milliy valyutalari va oltin bilan bir qutorda zaxira aktivi funksiyasini bajaradi. U rasmiy aktiv bo'lib undan foydalanish va egalik qilish huquqi faqat XVFga, uning a'zolariga va belgilangan rasmiy ishtirokchilarga berilgan.

XVF ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida SDRni ularning kvotalariga proporsional miqdorda taqsimlaydi. SDRning jahon valyuta tizimida zarur bo'lgan umumiy miqdorini belgilash va bu miqdorni oshirish masalalari faqat XVF vakolatlariga kiradi. SDRni taqsimlash to'g'risidagi qaror besh yilgacha davomiylkdagi davrga qabul qilinadi va bunda inflyatsiya va ortiqcha talabni, shuningdek, iqtisodiy turg'unlikni oldini olish uchun mavjud zaxira aktivlarini to'ldirishga bo'lgan jahon iqtisodiyotining uzoq muddatli ehtiyoji hisobga olinadi.

SDRni yangidan taqsimlash to'g'risidagi taklif XVFning taqsimlovchi-direktorlari tomonidan Ijroiya kengashining roziligi bilan kiritiladi va uni Boshqaruvchilar kengashi tasdiqlaydi.

XVFning oliy boshqaruv organi bo'lib, har bir a'zo-mamlakatdan boshqaruvchi vakil va uning o'rinbosaridan iborat bo'lgan boshqaruvchilar Kengashi hisoblanadi. Odatda ular Moliya vazirlari yoki Markaziy bank boshqaruvchilari bo'ladi. Kengash Fond faoliyatining asosiy masalalarini hal etadi, bularga: Kelishuv moddasiga o'zgartirishlar kiritish, a'zolikka mamlakatlarni qabul qilish va a'zolikdan chiqarish, ularning kapitaldagi ulushini aniqlash va qayta ko'rib chiqish, ijrochi direktorlarni saylash kiradi. Boshqaruvchilar odatda yilda bir marta sessiyada to'planadilar.

Ustav kapitali taxminan 217 mlrd. SDRni tashkil etadi (2008-yil yanvarda 1 SDR 1,5 AQSh dollariga teng bo'lgan). U a'zo – mamlakatlarning bo'naklari hisobiga shakllanadi, odatda o'z kvotasining 25%i SDRda yoki boshqa a'zolarning valyutasida, qolgan 75%i o'zlarining milliy valyutasida to'lanadi. Ularning kvotasi o'lchamidan kelib chiqib a'zo-mamlakatlar o'rtasida ovozlar taqsimlanadi. XVFda yuqori ovoz miqdorini quyidagi mamlakatlar egallagan (2011-yil holati bo'yicha): AQSh – 16,7%, Germaniya – 5,82%, Yaponiya – 6,24%, Buyuk Britaniya – 4,30%, Fransiya – 4,30%, Saudiya Arabistoni – 2,81%, Xitoy – 3,82%, Rossiya – 2,39%. Yevropa Ittifoqining 27 ta a'zo mamlakatining ulushi – 32,07%, XVFda 29 ta sanoati rivojlangan davlatlar (IHTTga a'zo mamlakatlar) 60,35% miqdoridagi ovozga ega. Fond a'ziligini 84%dan ortig'ini tashkil etuvchi qolgan mamlakatlarning ulushi atigi 39,65%ga to'g'ri keladi.

Xalqaro Valyuta Fondining eng muhim vazifalaridan biri a'zo mamlakatlarning to'lov balansida qiyinchiliklar yuzaga kelganda kreditlar berish orqali yordam ko'rsatish hisoblanadi. Bu moliyaviy yordam mamlakatlarga o'zining xalqaro zaxiralarini to'ldirishga, milliy valyutasini barqarorlashtirishga, import to'lovlarini amalga oshirishni davom ettirishga hamda mavjud muammolarni hal etish bo'yicha chora-tadbirlar qabul qilish orqali faol iqtisodiy o'sish uchun sharoitni tiklashga imkon yaratadi.

XVFning kreditlash dasturlarini quyidagicha kategoriyalarga ajratish mumkin:

1. Rezerv (Stand-By) kelishuvlari asosan qisqa muddatli to'lov balansi muammolarini bartaraf etishga mo'ljallangan. XVFnig eng yirik kreditlari ham mazkur kategoriyaga tegishlidir. 1997-yilda XVF Qo'shimcha rezerv dasturini amaliyotga joriy qildi. Mazkur dastur kapital hisob raqami bilan bog'liq inqirozlarni boshdan kechirayotgan davlatlarga zudlik bilan juda qisqa muddatli kreditlarni ajratishni ko'zda tutadi.

2. Uzaytirilgan fond dasturi XVF tomonidan to'lov balansi qiyinchiliklariga yuz tutgan mamlakatlarga ko'maklashish maqsadida joriy qilingan bo'lib, bunda muammolar qisman strukturaviy muammolar bilan bog'liq va uni bartaraf etish makroiqtisodiy nomuvofiqliklarga nisbatan uzoqroq muddatni taqozo etadi.

3. Qashshoqlikni qisqartirish va iqtisodiy o'sish dasturi asosida XVF yillik foiz stavkasi 0,5 foiz va so'ndirish muddati 10 yil bo'lgan kreditlarni o'zining eng qashshoq a'zo davlatlariga taqdim etadi. Ta'kidlash lozimki, XVF kreditlarining ko'pchilik qismi shu toifaga mansubdir. 2005-yilda Ekzogen shoklar dasturi ishlab chiqilib tasdiqlandi. Bu dastur asosida Qashshoqlikni qisqartirish va iqtisodiy o'sish dasturi orqali kredit olmaydigan sust rivojlangan davlatlarga ularning nazorat doirasidan tashqarida bo'lgan shoklar tufayli vujudga keladigan to'lov balansi muammolarini bartaraf etish uchun kreditlar taqdim etiladi.

Hozirgi kunda XVF tomonidan turli xildagi kredit instrumentlari yoki "mexanizmlari" ishlab chiqilgan bo'lib ulardan a'zo mamlakatlardagi mavjud turli holatlarni bartaraf etishda foydalaniladi.

Kam daromadga ega bo'lgan mamlakatlar kengaytirilgan kreditlash mexanizmi, "stend-bay" kreditlash mexanizmi va tezlashtirilgan kreditlash mexanizmi orqali imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha mablag' olishi mumkin. Imtiyozsiz kreditlar asosan "stend-bay" krediti, egiluvchan kredit liniyasi va kengaytirilgan kreditlash mexanizmi (asosan uzoq muddatli ehtiyojlar uchun qo'llaniladi) to'g'risidagi kelishuv orqali beriladi. XVF, shuningdek, tabiiy ofat va urushdan keyingi qayta tiklashga yordam berish uchun favqulodda yordam beradi. Barcha imtiyozsiz mexanizmlar holatida Xalqaro Valyuta Fondining bozor bilan bog'liq foiz stavkasi amal qiladi. U "yig'imler stavkasi" deb ataladi hamda yirik qarzlarni bo'yicha qo'shimcha yig'im undiriladi. Yig'imler stavkasi SDR bo'yicha foiz stavkasiga asoslangan bo'lib

asosiy xalqaro pul bozorlaridagi qisqa muddatli stavkalar o'zgarishini hisobga olish uchun har hafta ko'rib chiqiladi.

Kam daromadli mamlakatlar uchun yangi imtiyozli mexanizmlar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va kambag'allikni qisqartirishga mo'ljallangan Trast fondi doirasida 2010-yil yanvarda tashkil etildi. Fond tomonidan moliyalashtirish sharoitlari birmuncha imtiyozli bo'ldi, foiz stavkasi esa har ikki yilda ko'rib chiqiladigan bo'ldi. Xalqaro Valyuta Fondi tomonidan tuzilgan barcha mexanizmlar mamlakatlardagi kambag'allikni qisqartirish va uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga qaratilgan masalalarni hal etishga hamda makroiqtisodiy barqarorlikga erishishga yo'naltirilgan dasturlarni qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan.

Kengaytirilgan kreditlash mexanizmi (Extended Fund Facility) to'lov balansini tartibga solishdagi uzoq muddatli qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan, kam daromadli mamlakatlarga o'rta muddatli yordam ko'rsatish uchun fondning asosiy vositasi sifatida iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash hamda kambag'allikni qisqartirish maqsadida moliyalashtirish mexanizmiga o'zgartirildi. Hozirgi kunda kengaytirilgan kreditlash mexanizmi doirasida moliyalashtirishni to'liq qaytarish muddati 10 yilga va 5½ yilga imtiyozli davr bilan nolli foiz stavkasida amalga oshiriladi.

Kengaytirilgan kreditlash mexanizmi zaxira va kredit ulushini to'ldirdi. U oddiy kredit ulushi doirasidagiga qaraganda, kvotaga munosabat bo'yicha yirik hajmdagi va uzoq muddatdagi kreditlarni berish uchun mo'ljallangan. XVFDan kengaytirilgan kreditlash doirasida kredit olishga asos bo'lib ishlab chiqarish, savdo hamda baholarda salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqargan to'lov balansidagi jiddiy muvozanatsizlik hisoblanadi. Kengaytirilgan kreditlar odatda uch yilga zaruriy holatlarda esa to'rt yil muddatga beriladi.

Stend-bay va kengaytirilgan kreditlarning asosiy maqsadi XVFGa a'zo mamlakatlarning makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturlarini yoki tuzilmaviy islohotlarni amalga oshirishga ko'maklashish hisoblanadi.

“Stend-bay” kreditlash mexanizmi to'lov balansini tartibga solish bilan bog'liq qisqa muddatli qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan, kam daromadli mamlakatlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda stend-bay kreditlash mexanizmi doirasida moliyalashtirish nolli foiz stavkasida 4 yil imtiyozli davr bilan to'liq qaytarish muddati 8 yilga amalga oshiriladi.

Tezlashtirilgan kreditlash mexanizmi, to'lov balansini tartibga solishda shoshilinch moliyaviy mablag'larga muhtoj bo'lgan, kam daromadli mamlakatlar uchun mo'ljallangan bo'lib, shartlar cheklangan holatda tezlikdagi moliyaviy yordamni ta'minlashga qaratilgan. Ushbu mexanizm doirasida moliyalashtirish hozirgi kunda nolli foiz stavkasida 3/4 yil imtiyozli davr bilan to'liq qaytarish muddati 10 yilga amalga oshiriladi¹.

Egiluvchan kredit liniyasi. Egiluvchan kredit liniyasi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari juda yaxshi bo'lgan mamlakatlar uchun mo'ljallangan. Egiluvchan kredit liniyasi to'g'risidagi bitim foydalanish bo'yicha o'rnatilgan talablarga oldindan javob beruvchi mamlakatlar uchun tasdiqlanadi.

Egiluvchan kredit liniyasining qo'llanilish muddati bir-ikki yildan iborat bo'ladi, qaytarish muddati esa stend-bay mexanizmiga o'xshash hisoblanadi. Ushbu mexanizmdan foydalanish aniq holatlarni hisobga olish orqali belgilanadi, unga odatdagi foydalanish cheklovlari qo'llanilmaydi, mablag' esa bosqichma-bosqich emas balki, bitta to'lov bilan beriladi.

Oldini oluvchi kredit liniyasi. Oldini oluvchi kredit liniyasi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari ishonchli bo'lgan asoslangan iqtisodiy siyosatga va bunday siyosatni o'tkazishning yuqori tajribasiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun mo'ljallangan. Oldini oluvchi kredit liniyasining davom etish muddati bir yildan ikki yilgacha bo'lishi mumkin.

Favqulodda yordam. XVf tabiiy ofatni boshdan kechirayotgan yoki urush oqibatlarini bartaraf etayotgan mamlakatlar uchun favqulodda yordam ko'rsatadi. Favqulodda kreditlar bo'yicha yig'implarning baza stavkasi undiriladi, kreditlar 3-5 yil davomida qaytarilishi kerak.

XVFnig resurslaridan foydalanish uchun mamlakat o'zining to'lov balansini moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojni asoslab berishi lozim. Moliyalashtirish zaruriyatini belgilovchi mezonlar sifatida XVf mamlakat to'lov balansining holati, uning xalqaro zaxiralar qoldig'i va mamlakatning zaxira pozitsiyasi dinamikasidan foydalanadi. Shuningdek, to'lov balansini tengsizligi sabablarini bartaraf etish uchun mamlakat tomonidan qabul qilingan chora-tadbirlar samaradorligi ham hisobga olinadi.

¹ <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/sba.htm>

3-mavzu. XALQARO VALYUTA FONDI VA UNING VALYUTA MUNOSABATLARINI TARTIBGA SOLISHDAGI ROLI

3.1. Valyuta munosabatlari rivojlanishida xalqaro moliya institutlarining o‘rni

3.2. Valyuta kursi va uning turlari

3.3. Valyuta operatsiyalarining mohiyati

3.4. Valyuta siyosati

3.1.Valyuta munosabatlari rivojlanishida xalqaro moliya institutlarining o‘rni

Moliya – kredit va valyuta tizimining yuzaga kelishi o‘ziga xos tarixiy voqeikka ega. Moliyaviy – valyuta munosabatlari avvaliga yakka holda namoyon bo‘lib, ikki yoqlama kelishuvlar doirasida bo‘lib tizimli ko‘rinishga ega bo‘lmagan munosabatdir. Keyinchalik davlatlar ko‘p tomonlama kelishuvlar tuza boshlashgan. Shu tariqa valyuta moliyaviy munosabatlari milliy tizim chegarasidan chiqib, hududiy va jahon tizimlarini tashkil etgan. Ma’lumki, valyuta tizimi tarkibiy elementlardan tashkil topgan bo‘lib, ularning qay yo‘sinda amal qilishiga qarab butun tizimga baho berish mumkin bo‘ladi. Valyuta tizimining elementlaridan biri bo‘lib, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi organlar faoliyati hisoblanadi. Milliy valyuta tizimida bu alohida davlat organlari bo‘lsa, xalqaro miqiyosda bu vazifani xalqaro moliya institutlari amalga oshirishadi.

Xalqaro moliya institutlari mamlakatlararo tashkil etilgani uchun ko‘p tomonlama manfaatlarga xizmat qiladi va umumlashgan yoki bixillashgan qoidalarini ishlab chiqadi. Valyuta tizimi aynan shu qoidalarga muvofiq shakllanadi.

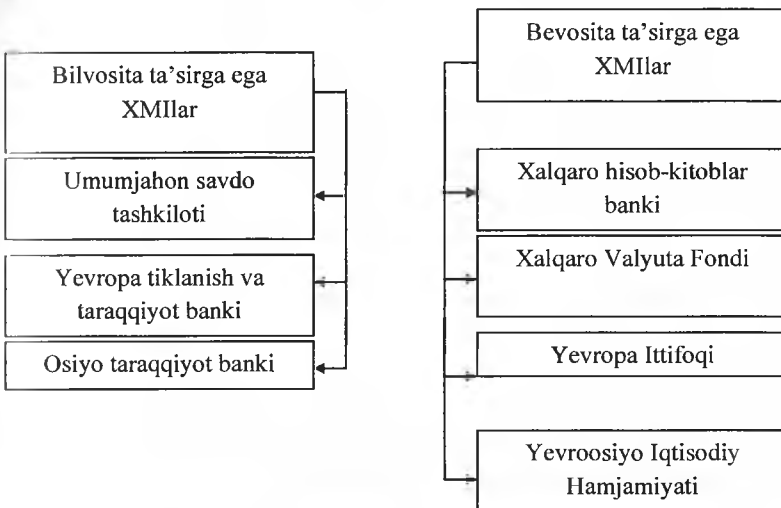
Tarixan to‘rtta jahon valyuta tizimi amal qilgan va ularning har birida valyuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi tashkilot faoliyat olib borgan.

Jahon valyuta tizimi evolyutsiyasida valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi institutsional asoslari²

Davri	Valyuta tizimi	Institutsional jihati
1867–1913-yillar	Parij valyuta tizimi	Konferensiya (1867)
1922– 1936	Genuya valyuta tizimi	Konferensiya (1922) Xalqaro hisoblar banki (1930)
1944 – 1976	Bretton Vuds valyuta tizimi	XVF (1944)
1976-hozirga qadar	Yamayka valyuta tizimi	XVF (1944) Konferensiya (1976)

Xalqaro moliya institutlari asosan, birinchi jahon urushidan keyin tashkil topa boshlagan. Bu xalqaro tashkilotlar a'zo mamlakatlarga qarz mablag'larini taqdim etish bilan birga jahon valyuta tizimining faoliyat yuritish tamoyillarini ishlab chiqadi va davlatlararo valyuta munosabatlarini tartibga soladilar.

Xalqaro moliya institutlari xo'jalik munosabatlarining jadallashuvi, globalizatsiya jarayonining rivojlanishi, jahon iqtisodida kechadigan inqirozlarni birgalikda hal etishda ehtiyojning yuzaga kelishi bilan tashkil etila boshlagan.

3.2-rasm. Xalqaro moliya institutlarining valyuta munosabatlariga ta'sirga qarab turkumlanishi

² Mualliflar tomonidan tuzilgan.

Xalqaro moliya institutlarini valyuta munosabatlarining rivojlanishiga ta'sir etishiga qarab, ikki guruhga bo'lish mumkin: bevosita valyuta munosabatlarini rivojlanishini belgilab beradigan tashkilotlar va bilvosita ko'rsatadigan xizmatlari orqali ta'sir etadigan institutlar.

3.2. Valyuta kursi va uning turlari

Valyuta kursi (exchange rate) bir mamlakat pul birligining ikkinchi bir mamlakat valyutasiga nisbatan bahosi hisoblanadi.

Valyuta yoki ayriboshlash kursi ma'lum bir mamlakatni tashqi dunyo bilan bog'lab turadi, shuningdek, milliy iqtisodiyot holatini tashqi dunyo bilan taqqoslash, xalqaro iqtisodiy operatsiyalar samaradorligini baholash imkonini beradi. Valyuta kursi mamlakatning joriy iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy holati va istiqboldagi rejalari to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi. Iqtisodiyoti nisbatan rivojlangan mamlakatlar uchun valyuta kursi muhim ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Chunki uning iqtisodiyotga bevosita yoki bilvosita ta'sir etishi, valyuta kursidagi keskin o'zgarishlar esa, milliy iqtisodiyotda inqirozli holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Xususan, valyuta kursining o'zgarishi mamlakatdagi umumiy talab hajmiga, narxlar darajasiga, foiz stavkalar o'zgarishiga, mamlakat ichidagi daromadlar taqsimotiga va iqtisodiyotning boshqa sohalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Valyuta kurslari o'zgarishining erkinlik darajasiga ko'ra valyuta kurslari qat'iy belgilangan, chegaralangan egiluvchan, suzuvchi valyuta kurslariga bo'linadi.

Qat'iy belgilangan valyuta kursida milliy valyutalar o'rtasidagi rasman o'rnatilgan vaqtinchalik 2,25 foizdan oshmagan miqdorda tebranishga ruxsat beriladi.

Chegaralangan egiluvchan valyuta kursida milliy valyutalar o'rtasidagi rasman o'rnatilgan belgilangan qoidaga muvofiq katta bo'lmagan miqdorda tebranishga ruxsat beriladi.

Suzuvchi valyuta kursi talab va taklif ta'sirida erkin o'zgaradigan almashuv kursi bo'lib, ma'lum sharoitlarda davlat valyuta intervensiyasi orqali unga ta'sir o'tkazishi mumkin.

Nominal valyuta kursi (nominal exchange rate) – bir milliy valyuta birligining xorijiy valyuta birligiga ifodalangan bozordagi bahosi yoki ikki valyuta o‘rtasidagi joriy kursdir.

Real valyuta kursi (real exchange rate) – nominal valyuta kursi asosida ikki mamlakatdagi bir xil turdagi tovar va mahsulotlar narxlarini darajasini o‘zaro nisbati orqali hisoblangan valyuta kursidir. Real niyirboshlash kursi xalqaro iqtisodiy nazariyada “savdo shartlari” (terms of trade)dan birini o‘zida namoyon etadi. Jahon iqtisodiyotida milliy iqtisodiyotlarni, xususan, YaIM, YaMD (Yalpi milliy daromad)ni o‘zaro solishtirish odatda, real valyuta yoki valyutalarning xarid quvvati pariteti (RRR) bo‘yicha hisoblangan kurslari orqali amalga oshiriladi.

Nominal samarali valyuta kursi (nominal effective exchange rate, NEER) – bu mamlakatdagi valyuta operatsiyalarida tashqi savdoda asosiy hamkor bo‘lgan mamlakatlar valyutalarining salmog‘ini inobatga olgan holda hisoblangan, indeks ko‘rinishidagi valyuta kursidir.

Real samarali valyuta kursi (real effective exchange rate, REER). Nominal samarali valyuta kursidan real tendensiyalarni aniqlash, ya‘ni inflyatsiya ko‘rsatkichlarini chiqarib tashlagan holda mamlakatlardagi ishlab chiqarish, iste‘mol xarajatlarini solishtirish uchun real samarali valyuta kursi hisob-kitob qilinadi.

Valyutalarning xarid qobiliyati pariteti (purchasing-power parity (PPP) asosida hisoblangan valyuta kursi – turli mamlakatlardagi sifati, miqdori va boshqa xususiyatlari bir xil bo‘lgan mahsulotlar va xizmatlarning milliy valyutada ifodalangan qiymatni o‘zaro tenglashtirish orqali aniqlanadigan valyuta kursidir.

Valyuta kursiga ta‘sir etuvchi omillar. Valyuta kursiga ta‘sir etuvchi fundamental omillarning 4 turini alohida ajratib ko‘rsatish mumkin. Xususan:

1. Iqtisodiy omillar. Iqtisodiy omillarning asosiylari sifatida mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar (YaIM, Sanoatning o‘sishi, ishsizlik va aholining mehnat bilan bandligi, inflyatsiya, foiz stavkalar va h.k.)ning o‘zgarishi, mamlakatlar markaziy banklari boshliqlarining chiqishlari va yig‘ilishidagi qarorlar, valyuta intervensiyasi, moliya bozorining valyutadan tashqari boshqa bozorlaridagi o‘zgarishlarni qayd etib o‘tish mumkin.

2. Siyosiy omillar. Siyosiy omillarning asosiylari sifatida prezident, davlat va hukumat boshliqlarini saylash jarayoni va uning natijalari, ularning iste'foga chiqishi, shuningdek, markaziy banklar yoki pul-kredit siyosati bilan shug'ullanuvchi davlat organlari rahbar kadrlar almashinuvi, geosiyosiy to'qnashuv va inqirozlarni ko'rsatish mumkin.

3. Turli xabarlar va kutishlar. Global valyuta bozorida investorlarni harakatga keltiruvchi shunday ibora bor, ya'ni "turli xabarlar, mish-mish gaplar, ovozarlar asosida valyutalarni sotib ol va fakt (dalil, isbot)larga asoslangan holda ularni sot". Global valyuta bozorida oltin qoidaga aylangan ushbu ibora, shuningdek, boshqa psixologik omillar investorlarning bozordagi harakatini faollashtirishi yoki susaytirishi mumkin.

4. Fors-major holatlari. Favqulodda sodir bo'lgan hodisalar, masalan, suv toshqini, zilzila, yirik ko'lamli yong'in, turli zararli epidemiyalarni, gaz va boshqa zarralarni ommaviy tarqalishi, kuchli to'fon yoki dovullar va h.k.lar natijasida turli darajadagi vayronagarchilikni yuzaga kelishi. Shuningdek, mamlakatda terroristik hurujlar, hujum va harakatlar sodir etilishi ham valyuta kurslari o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Valyutalarning eng asosiy xususiyatlaridan biri bu uning konvertatsiyasi, ya'ni ayirboshlanish qobiliyati hisoblanadi. Valyuta konvertatsiyasi – bu milliy valyutaning xorijiy valyutaga erkin ayirboshlanish, xorijiy mahsulot va xizmatlarni to'lash qobiliyatidir.

Valyutalar konvertatsiya darajasiga qarab, asosan 3 turga bo'linadi:

1. Erkin konvertatsiya qilinadigan;
2. Qisman konvertatsiya qilinadigan;
3. Konvertatsiya qilinmaydigan.

Erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalarga milliy iqtisodiyoti mustahkam, iqtisodiy o'sish imkoniyatiga ega bo'lgan, milliy valyutasiga chet ellik hamkorlar ishonadigan, odatda sanoati rivojlangan mamlakatlar ega bo'ladilar. O'zining milliy valyutasining erkin konvertatsiyasini ta'minlash maqsadida davlatlar ichki bozorda mahsulotlar va xizmatlarning jahon bozoridagi narxlarini shakllantirgan va unga ta'sir ko'rsatmagan holda erkin tashqi savdo rejimini tashkil etishlari zarur bo'ladi. Buning uchun esa, mamlakat Markaziy banki valyuta ayirboshlash operatsiyalarini tartibga solish, xorijiy valyutani

olib kelish va chiqib ketish bo'yicha ma'muriy cheklovlarni joriy etmasdan, o'zida yetarlicha oltin-valyuta zaxirasiga ega bo'lishi talab etiladi. Mamlakatlar tomonidan milliy valyutaning boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan to'liq konvertatsiyasiga rasmiy ravishda (ya'ni, amalda esa boshqacha bo'lgani holda) erishish mamlakat uchun katta miqdorda iqtisodiy zarar keltirishi mumkin.

Erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalarning ma'lum bir qismi zaxira valyutalari hisoblanadi. Zaxira valyutalari boshqa mamlakatlar markaziy banklari tomonidan saqlanadigan va xalqaro hisob-kitoblar uchun zaxira vositasi hisoblangan valyutalardir. Bugungi kunda, zaxira valyutalar sifatida AQSh dollari, funt sterling, yevro, Yaponiya yenasi, Shveysariya franki qayd etilmoqda.

Qisman konvertatsiya qilinadigan valyutalar cheklangan miqdordagi xorijiy valyutalarga ayirbosh qilinib, barcha turdagi xalqaro to'lovlarda foydalanilmaydi. Dunyoning ko'plab mamlakatlari, jumladan asosan rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning valyutalari qisman konvertatsiya qilinadigan valyutalar sifatida qayd etiladi.

Konvertatsiya qilinmaydigan valyutalar boshqa mamlakatlar valyutalariga ayirboshlanmaydi. Ular faqat mamlakat ichida milliy pul birligi sifatida foydalaniladi.

Valyuta kurslarini prognozlash (bashoratlash) – kelajakda yuzaga keladigan valyuta kurslarini hisoblashdir. Bunday hisob-kitoblarning keng tarqalgan turi bu forvard kursini hisoblashdir.

3.3. Valyuta operatsiyalarining mohiyati

Valyuta bozorlarida banklar va kompaniyalar valyuta operatsiyalarini, ya'ni valyutalarning oldi-sotdisini amalga oshiradilar.

Valyuta bozorlari – bu talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir. Ya'ni, valyuta bozori – bu chet el valyutasini oldi-sotdisini va chet el valyutasidagi qimmatbaho qog'ozlarni, hamda valyutaviy kapitalni investitsiya qilish munosabatlarini amalga oshiruvchi iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi markaz hisoblanadi. Valyuta bozori moliya bozorining muhim va asosiy qismini tashkil qiladi.

Valyuta bozorlaridagi operatsiyalarning asosi bo'lib, tashqi savdo bo'yicha xalqaro hisob-kitoblar, xalqaro turizm, kapitallar va kreditlarning davlatlararo harakati hamda chet el valyutasini oldi-sotdi qilish bilan bog'liq boshqa hisob-kitob operatsiyalari hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, milliy iqtisodiyotni faqat shu mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan barcha ehtiyojlarni qondirib bo'lmaydi. Demak, mamlakatlar o'rtasida eksport-import operatsiyalari albatta amalga oshishi yuz beradi.

Hozirgi zamon valyuta bozorlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular zamonaviy elektron aloqalar orqali bir-biri bilan uzviy bog'langan. Turli mamlakatlarda joylashgan xalqaro valyuta bozorlari valyutalarni oldi-sotdi qilish jarayonida bir-biriga nisbatan doimiy ta'sirda bo'ladi. Jahon valyuta bozorlari asosan valyutaviy cheklashlar bo'lmagan yoki zaif tarzda mavjud bo'lgan mamlakatlarda joylashgan.

Valyuta bozorlarining, asosan, 3 turini ko'rsatish mumkin, ular milliy, hududiy va jahon valyuta bozorlaridir.

Valyuta bozorida sotib oluvchi sifatida – talab va sotuvchi sifatida – taklif, bir-biri bilan uchrashadi. Sotib oluvchi yoki sotuvchi sifatida qatnashayotgan har qanday iqtisodiy subyekt, ya'ni davlat, xo'jalik subyekt yoki fuqaro o'zining moliyaviy qiziqishlariga ega bo'ladi. Bu moliyaviy qiziqishlar bir-biri bilan mos kelishi ham, mos kelmasligi ham mumkin. Manfaatlar bir-biri bilan mos kelgan taqdirda, valyuta qimmatliklarini oldi-sotdisi haqida bitim tuziladi. Shuning uchun, valyuta bozori valyuta qimmatliklarini sotuvchi va xaridorning qiziqishlarini namoyon qiluvchi o'ziga xos iqtisodiy instrument hisoblanadi.

Funksional nuqtayi nazardan qaraganda, valyuta bozorlari o'z vaqtida xalqaro hisob-kitoblarni, valyuta risklarini sug'urtalashni, valyuta zaxiralarini diversifikatsiyalashni, valyuta intervensiyasini amalga oshiradigan va valyuta bozorida qatnashuvchilarning kurslari o'rtasidagi farq natijasida keladigan daromadni o'zida namoyon qiladi.

Institutsional nuqtayi nazardan qaraganda, valyuta bozorlari vakolatli banklarning, investitsion kompaniyalarning, birjalar, brokerlik idoralari, chet el banklari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarini o'zida namoyon qiladi. Tashkiliy-texnik nuqtayi

nazardan qaraganda, valyuta bozori jahonning turli mamlakatlari bilan xalqaro hisob-kitoblar va boshqa valyuta operatsiyalarini bir-birini o'zaro bog'lovchi telegraf, telefon, teleks, elektron aloqa vositalari va shu kabi kommunikatsiya tizimlari yig'indisini o'zida namoyon qiladi.

Valyuta bozorida sotuvchi va xaridor o'rtasida chet el valyutasini oldi-sotdi qilishda dallol bo'lib, faqatgina banklar qatnashadilar. Valyuta bo'limining asosiy vazifasi bo'lib, o'zining mijozlariga ma'lum bir valyutadagi aktiv va kapitallarini boshqa bir xorijiy valyutaga konvertirlashni ta'minlash hisoblanadi. Bu jarayon "naqd bitim", ya'ni spot operatsiyasi yoki "muddatli bitimlar", ya'ni ularning keng tarqalgan shakli – forvard operatsiyalari shaklida bo'lishi mumkin.

Jahon valyuta bozorida valyuta oldi-sotdisi tunu-kun amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab, jahon hududiy valyuta bozorlarining turli qator millarida joylashganligi bilan bog'liqdir. Hozirgi vaqtda Osiyo – Tokio, Gonkong, Singapur, Melburndagi markazlari bilan, Yevropa – London, Frankfurt-na Mayne, Syurix, Amerika – Nyu-York, Chikago, Los-Andjeles valyuta bozorlari jahon valyuta bozorlarining asosiy qismini egallagan.

Xorijiy valyutadagi bitimlar dunyoning ko'plab banklarida, taxminan, ertalab soat 9:00 da boshlanadi, biroq, dilerlarning ish faoliyati bu bitimlarni tuzishdan kamida bir soat oldin boshlanadi. Har kuni ertalab, chet el valyutasi bo'yicha mas'ul xodim (bo'lim boshlig'i) o'zining xodimlarini bitimlar tuzish bo'yicha me'yoriy hujjatlar, hamda zaruriy ma'lumotlar va yangiliklar bilan ta'minlaydi.

Jahonning hududiy valyuta bozorlarida odatda barcha valyutalar kotirovka qilinmaydi, balki faqatgina, ushbu bozorda qatnashayotganlarga kerakli bo'lgan valyutalar, ya'ni mahalliy pul belgilari va bir qator yetakchi erkin konvertirlanadigan valyutalar, birinchi navbatda, zaxira valyutalar (AQSh dollari, Yaponiya ienasi, yevro, Shveysariya franki va shu kabi valyutalar)dan keng foydalaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda, kurs asosan, yirik banklar, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning market-meykerlari tomonidan, kutilayotgan talab va taklif o'rtasidagi farqqa bog'liq holda o'rnatiladi.

Market-meykerlar – bu turli valyutalarni bitimlar bo'yicha sotib olish va sotish kurslari kotirovkasini doimiy ravishda amalga oshiruvchi moliya muassasalari hisoblanadi.

Albatta, market-meykerlar faqatgina chet el valyutalarini milliy valyuta bilan solishtirmaydilar, balki ular milliy valyutaga tegmagan holatda chet el valyutalarini o'zlarini kotirovkalarini ham amalga oshirishlari mumkin.

Umuman, ma'lum bir valyutalarni emitenti bo'lgan mamlakatlarda shu valyuta bo'yicha market-meykerlar mazkur mamlakatda joylashgan bo'ladi. Evro bo'yicha etakchi market-meykerlarni Germaniyadan, Shveysariya franki bo'yicha esa, Shveysariyadan topish mumkin. Market-meykerlar o'zi mutaxassis bo'lib hisoblangan valyutani oldi-sotdi kursi kotirovkasini amalga oshiradi.

Nisbatan kam banklar, butun dunyo bo'yicha valyuta kotirovkasini beradilar, shunday bo'lsada, Buyuk Britaniyaning keng tarmoqli kliring banklari kabilar o'z mijozlariga keng ko'lamda kotirovkalarini taklif etadi.

Valyuta bozorida kam uchraydigan valyuta bilan bog'liq operatsiyalarni tijorat banklarida diling bo'limini o'zi emas, balki qo'shimcha bo'limlar amalga oshiradilar. Kam uchraydigan valyutalar, asosan, valyuta bozori rivojlanmagan mamlakatlarda yoki chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga ma'lum bir cheklovlar qo'yilgan mamlakatlarda uchraydi. Albatta, bunday cheklovlar mamlakat hududiga valyuta kirib kelishiga emas, balki ko'proq chiqib ketishiga joriy qilinishi keng qo'llaniladi. Agar, banklar ushbu (kam qo'llaniladigan) valyutalar bo'yicha mijozlarning talablarini bajara olmasa, ular o'zlarining filiallari yoki boshqa valyutalarda pul qabul qilish yoki to'lovni amalga oshirish maqsadida vakillik banklaridan foydalanadilar.

Naqd kassa bitimi deganda, odatda, spot operatsiyalari tushuniladi.

Spot operatsiyasi, qoida bo'yicha, bitim kunini hisobga olmagan holatda, ikki ish kuni davomida valyutani ayirboshlash bitimini bildiradi.

Shuni alohida qayd etib o'tish lozimki, valyuta operatsiyalari ichida eng ko'p qo'llaniladigani spot operatsiyalaridir va ushbu bozorlarda tijorat banklarining ulushi sezilarli darajada. Tijorat banklari tomonidan amalga oshirilayotgan valyuta operatsiyalarining tarkibiga

qaratiladigan bo'lsa, unda spot operatsiyalari hajmi jami valyuta operatsiyalarining 80 foiz miqdorini tashkil etadi.

Shuning bilan birga, spot operatsiyalari tijorat banklarining valyuta operatsiyalari ichida eng ko'p riskka tortilgani bo'lib hisoblanadi. Bunga asosiy sabab, spot operatsiyalarining qisqa muddatliliigi va ularni sug'urtalashning imkoniyatini yo'qligidir. Shu sababli, tijorat banklariga valyuta pozitsiyalari bo'yicha limitlar joriy etilgan.

Vakolatli banklarning ochiq valyuta pozitsiyasi yuritilishi haqidagi hisobotni tahlil qilishning zarurati Markaziy Bank tomonidan respublikadagi mavjud vakolatli banklarning valyutaviy risklari kamaytirilishiga qaratilgan siyosati bilan izohlanadi.

Valyuta pozitsiyasiga limit har bir davlatning iqtisodiy holati va mamlakat moliyaviy tizimining o'ziga xosligidan kelib chiqib o'rnatiladi.

Xorijiy valyutalar qator sabablarga ko'ra spot shartlari asosida oldi-sotdi qilinadi. Xususan, import mahsulotlari, shuningdek, chet el aktivlari (obligatsiya, ko'chmas mulk va h.k.) uchun to'lovlarni amalga oshirish, chet elga sayohat yoki xizmat safarlarini moliyaviy ta'minlash va boshq. Spot operatsiyalari orqali banklar o'z mijozlarining xorijiy valyutadagi ehtiyojlarini qondiradi, arbitraj (spekulyativ) operatsiyalarni amalga oshiradi, xorijiy valyutadagi qisqa muddatli kapital harakatini yuzaga keltiradi.

Spot shartlari asosida valyutalar savdosida keng tarqalgan usullardan biri marja asosidagi savdo hisoblanadi. Spot bitimida marja boshlang'ich kapital vazifasini bajarib, dilerlik yoki kliring, birja, savdo markazi uchun o'tkaziladigan operatsiyalarga garov rolini bajaradi. Savdo tashkilotchisiga taqdim etilganidan so'ng uni kredit "elkasi" yoki "richagi" orqali bir necha barobar (1:30, 1:40, 1:50 yoki 1:100 va h.k.)ga oshirgan holda valyutalar savdosini amalga oshirish mumkin. Natijada, qo'yilgan summadan bir necha barobar katta mablag' bilan valyutalar oldi-sotdi operatsiyalari amalga oshirib, qo'yilgan marjadan ko'p bo'lmagan zarar bilan katta miqdordagi foydani olish mumkin bo'ladi. Kurslar o'zgarishidan ko'rilgan zarar hajmi birjaga qo'yilgan marjadan chegirib (ayirib) olinadi, natijada garov ta'minotingiz kamayib boradi. Aksincha, spot bitimida valyuta kurslari tebranishidan foyda ola boshlasangiz, ular marja ustiga qo'shilib boradi.

Arbitraj operatsiyalari – valyuta kurslari farqidan foyda olish maqsadida amalga oshiriladigan spekulativ operatsiyalardan biridir. Bunda odatda, arbitrajyor ma'lum bir qisqa vaqt oralig'ida turli joylardagi valyuta bozorlarida shakllangan bir turli valyuta kurslari farqidan foyda oladi. Ya'ni, bir joydan valyutani arzon sotib olib, boshqa bir joyda qimmatroqqa sotadi. Bu kabi, qisqa muddatli valyuta arbitraji operatsiyalarida risk darajasi uzoq muddatli valyuta operatsiyalariga nisbatan kam bo'ladi. Arbitrajyorlar valyuta bozorida kurslarning o'zgarish tendensiyalarini aniqlash maqsadida doimo ularni kuzatib boradilar, yirik banklar faoliyati natijalarini proznozlash, bozorga keskin ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Muddatli bitimlar bilan bog'liq operatsiyalar. Tijorat banklarining muddatli bitimlari deb, belgilangan muddatda, ammo ikki ish kunidan keyin amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi.

Amaliyotda muddatli bitimlarning keng tarqalgan quyidagi turlari mavjud:

- forvard valyuta bitimlari;
- moliyaviy fyuchers bitimlari;
- valyuta opsiioni;
- svop operatsiyalari.

Forvard valyuta bitimi – bu, valyuta bo'yicha bitim imzolangan sanadan boshlab, ikki ish kunidan keyin amalga oshiriladigan to'lovni nazarda tutuvchi bitimdir. Bu bitim aniq bir sanada, yoki ikki sana orasida amalga oshirishni nazarda tutishi mumkin.

Quyidagilar ushbu bitimning ayrim o'ziga xos bo'lgan jihatlari mavjud:

a) bu voz kechib bo'lmaydigan va majburiy shartnomadir. Bitim tuzilgandan keyin mijoz bitimdan voz kechishga haqqi yo'q. Mijoz shartnomada ko'rsatilgan chet el valyutasini sotib olishi yoki sotishi shart.

b) bu bitim chet el valyutasidagi aniq bir summani tashkil etadi. Mijoz bitimda ko'rsatilgan summadan ko'proq valyutani sotib olishga ham, sotishga ham haqqi yo'q.

v) bitim kelajakdagi aniq bir sanada bajarilishi shart (ikkita aniq sananing orasida). Mijozda forvard bitimi bajarilish sanasini uzoqlashtirishga ham, yaqinlashtirishga ham vakolat yoʻq.

Forvard valyuta bitimining shartlari qattiq hisoblanadi va agar mijoz uning shartlarini bajara olmasa, bank mijozning forvard valyuta bitimidagi majburiyatlarni bajarmasdan ketib qolishiga yoʻl qoʻymaydi, balki bitimning muddatini “uzaytiradi” yoki bank oʻz hisobidan majburiy ravishda “soʻndiradi”.

Valyuta opsioni. Valyuta opsioni uning xaridoriga maʼlum bir huquqni beradi, ayni paytda, uning zimmasiga kelajakdagi maʼlum muddatda belgilangan narx boʻyicha xorijiy valyutaning muayyan miqdorini xarid qilish yoki sotish majburiyatini yuklamaydi. Opsionni sotuvchi xaridor oldida kelajakdagi muayyan muddatda qatʼiy belgilangan narx boʻyicha muayyan miqdordagi xorijiy valyutalarini xarid qilish va sotish majburiyatlarini oʻz zimmasiga oladi. Opsion xaridori (shuningdek, opsiyon egasi deb nomlanadi) ushbu operatsiyani amalga oshirish huquqini olish evaziga belgilangan miqdordagi pulni – vositachilik haqini toʻlaydi. Opsion oldindan belgilangan muddatgacha kuchga ega boʻladi. Ushbu muddat ekspiratsiya sanasi deb ataladi.

3.4. Valyuta siyosati

Bozor iqtisodiyoti bilan bogʻliq jarayonlarni boshqarishda, milliy valyutaning xalqaro mavqeini belgilashda va mamlakatning joriy hamda kelajakdagi iqtisodiy munosabatlari tizimida valyuta siyosati muhim rol oʻynaydi. U “koʻp qirrali bashorat” (iqtisodiy rivojlanish barqarorligini taʼminlash, ishsizlikning oldini olish va inflyatsiyani jilovlash, toʻlov balansining aktivligini saqlab turish) muhiti hisoblangan iqtisodiy siyosatning asosini egallashda, yetakchi oʻrin egallaydi.

Valyuta siyosatining shakli va oʻrni, mamlakatning valyuta-iqtisodiy holati, jahon xoʻjaligining evolyutsiyasi, jahon maydonidagi oʻrni bilan aniqlanadi.

Valyuta siyosati – valyuta muammolarini hal etish boʻyicha qarorlar tayyorlash, qabul qilish va tatbiq etishdan iboratdir. Mamlakatlararo valyutani boshqarish tashkiloti boʻlib XVFF hisoblanadi.

Valyuta siyosati huquqiy jihatdan valyutaviy qonunlar asosida tartibga solinadi. Bularga huquqiy darajadagi chegaralarning o'ratilishi, mamlakat ichkarisida va mamlakat tashqarisida valyuta qimmatliklari bilan bo'ladigan munosabatlarni tartibga solish, yana valyutaviy muammolar bo'yicha ikki tomonlama va ko'p tomonlama, mamlakatlararo valyutaviy kelishuvlarni tuzish kiradi.

Valyutani tartibga solishning bevosita yo'li qonuniy hujjatlar va hukumatning ijro organlari orqali amalga oshirilishi hisoblansa, bilvosita yo'l bilan bozor agentlarining iqtisodiy harakatlanishiga, iqtisodiy usullar, xususan, valyuta-kredit usullari bilan ta'sir etiladi.

Xalqaro tartibga solishda valyuta, kredit va moliya siyosati quyidagi sabablar bilan shakllangan:

Milliy iqtisodiyotda valyuta, kredit va moliya munosabatlarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

Xo'jalik munosabatlarini erkinlashtirish sharoitida bozor va davlat boshqaruvining bozor tomon yuz tutishi.

Jahon siyosiy va iqtisodiy maydonida asosiy kuch hisoblangan uchta asosiy hamkorlik va qarama-qarshi markazlarning tashkil topishi: AQSh, G'arbiy Yevropa va Sharqiy Osiyo (Yaponiya, Xitoy, Koreya, Singapur, Malayziya).

Jahondagi yetakchi valyutalar, kredit va moliya bozorlari, ya'ni suzib yuruvchi kurslar, foiz stavkalari, birja inqirozlari va boshqalar o'zgarishining beqarorligi.

Ichki milliy iqtisodiy siyosatning, shuningdek, valyuta, kredit, moliya, bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lmagan va ularning xalqaro xo'jalikdagi integratsiyalashuvi.

Valyuta siyosati maqsad va amalga oshirish muddatiga ko'ra tarkibiy va joriyga bo'linadi. Tarkibiy valyuta siyosati – jahon valyuta tizimi tarkibini o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli tadbirlar majmuidir. Tarkibiy valyuta siyosati, joriy valyuta tizimiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Joriy valyuta siyosati – valyuta kursi, valyuta operatsiyasi, valyuta bozorining faoliyati va oltin bozorini qisqa vaqtda tezkorlik bilan boshqarishdir.

Valyuta siyosatining quyidagi shakllari mavjud: diskont, deviz siyosati va uning ko'rinislari: valyuta intervensiyasi, valyuta

xaritalarini diversifikatsiya qilish, valyutaviy cheklashlar, devalvatsiya, revolvatsiya.

Diskont (foiz stavkasi) siyosati. Markaziy bankning foiz siyosati, odatda milliy valyutaning amaldagi massasiga ta'sir ko'rsatish, ya'ni uni kamaytirish yoki ko'paytirish orqali valyuta kursiga ta'sir etish mexanizmidir. Foiz stavkasi – ssuda kapitalining yillik daromadini uning mutloq kattaligiga nisbatidan kelib chiqadi. Foiz o'zining iqtisodiy ma'nosi bo'yicha, ssuda kapitalidan foydalanganlik uchun to'lanadigan qo'shimcha qiymatdir. Foiz stavkalari odatda foyda me'yori orqali aniqlanadi, lekin amaliyotda foiz stavkasi darajasi ssuda kapitallariga bo'ladigan talab va taklifdan kelib chiqadi. Bu talab va taklif bir qancha fundamental iqtisodiy hamda boshqa, ya'ni davriy o'zgarishlar, inflyatsiya darajasi, iqtisodiyotga davlatning aralashuv darajasi, Markaziy bank va davlatning byudjet-soliq siyosati va h.k. omillarga bog'liq.

Foiz stavkalari tarkibi asosida obyektiv tarzda pul bozori stavkasi yotadi. Ya'ni, tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalari asosida Markaziy bankning qayta moliyalash kreditlari stavkalari, pul bozori vositalari, shuningdek, banklararo kredit va depozit bozori foiz stavkalari turadi.

Pul-valyuta bozorining stavkalar tarkibini asosiy elementlariga xazina veksellari stavkalari kiradi. Ba'zan bu mamlakatlarda rasmiy foiz stavkasidan past bo'ladi. Chunki, xazina veksellariga kafolatlovchi sifatida hukumatning o'zi turganligidir. Shuningdek, hukumatning o'zi kafolat beruvchi sifatida turganligi uchun bu vekselar eng likvidli aktivlar toifasiga kiradi.

Xalqaro ssuda kapitallari bozorining rivojlanishi bilan LIBOR stavkasiga o'xshash boshqa stavkalar paydo bo'ldi: PIBOR (Parij), SIBOR (Singapur), NIBOR (Nyu-York, Norvegiya), KUBOR (Quvayt), LYUKSIBOR (Lyuksemburg) va shu kabilar.

Bularning barchasida valyutadagi foiz stavkalari "tenglashish" an'anasiga ega, chunki ular Yevrobozorda hududiy jihatdan yaqin joylashgan.

Deviz siyosati. Markaziy bankning deviz siyosati muomaladagi xorijiy valyuta miqdoriga ta'sir etish orqali valyuta kursiga ta'sir

ko'rsatish, shuningdek, chet el valyutasidagi aktivlar barqarorligini ta'minlashga qaratiladi.

Valyuta intervensiyasi. Markaziy bankning deviz siyosatining eng keng tarqalgan shakli, valyuta intervensiyasi hisoblanadi.

Markaziy bankning milliy valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida valyuta bozorida chet el valyutalarini sotib olish yoki sotishiga valyuta intervensiyasi deyiladi.

4-mavzu. JAHON BANKI GURUHI VA UNGA KIRUVCHI TASHKILOTLAR FAOLIYATI

4.1. Jahon Banki va uning asosiy vazifasi

4.2. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki

4.3. Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi

4.4. Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik

4.5. Investitsion bahslarni hal qilish bo'yicha xalqaro markaz

4.1. Jahon Banki va uning asosiy vazifasi

Jahon banki – 190 dan ortiq rivojlangan hamda rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatuvchi xalqaro moliya tashkilotidir.

Jahon bankining bosh maqsadi – iqtisodiy o'sish davrini boshdan kechirayotgan rivojlanayotgan mamlakatlarni kreditlash yo'li bilan kambag'allik darajasini pasaytirish hisoblanadi. Kreditlar ushbu davlatdagi iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga hamda fuqarolarning hayot darajasini yaxshilanishiga imkon tug'diradi.

Jahon bankining Xalqaro valyuta fondidan farqi shundaki, Jahon banki faqatgina rivojlanayotgan mamlakatlarga uzoq muddatli yordam ko'rsatadi, XVF faoliyati esa mamlakatdagi vaqtinchalik moliyaviy inqirozni bartaraf qilishga yo'naltirilgan.

Jahon banki BMTning ixtisoslashtirilgan moliya instituti sifatida strategik vazifalarni bajarish uchun eng qulay vositachi sifatida xizmat qilishga mo'ljallangandir, ya'ni barcha a'zo mamlakatlarning iqtisodiyotini jahon xo'jaligi tizimi asosiy markazlari bilan integratsiya qilishdir.

“Jahon banki” atamasi tarkiban Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (International Bank for Reconstruction and Development) va Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasini (International Development Association) qamrab oladi. “Jahon banki guruhi” atamasi esa, 5 ta

tashkilotni, xususan, XTTB, XRA, Xalqaro moliya korporatsiyasi (International Financial Corporation), Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (Multilateral Investment Guarantee Agency), Xalqaro investitsion bahslarni tartibga solish markazini (International Center for Settlement of Investment Disputes) o'z ichiga oladi³.

Jahon bankining asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- rivojlanayotgan mamlakatlarga investitsiya faoliyati;
- iqtisodiy masalalar bo'yicha maslahat va tahliliy faoliyat;
- amalga oshiriladigan dasturlar va ko'rsatiladigan xizmatlar tarkibi va tuzilmasini muntazam to'g'irlab borish;
- boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasida resurslarni taqsimlashda vositachilik qilish.

Har uch yilda Jahon banki guruhi tomonidan "Jahon banki guruhi faoliyatining strategiyasi" nomli hujjat ishlab chiqiladi, ushbu hujjatdan mamlakatlar bilan bo'ladigan hamkorlikda foydalaniladi. Strategiyaga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish xususiyatlari va kambag'allik muammolarini hal qilish bo'yicha dastur hamda loyihalar kiritiladi.

O'zining faoliyati bo'yicha Jahon banki ma'lum tamoyillarga amal qiladi, jumladan:

- rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishiga yordam beruvchi samarali kapital qo'yilmalar uchun resurslar ajratish;
- resurslar qaytishi ehtimolligi darajasini hisobga olgan holda iqtisodiy mulohazalardan kelib chiqib investitsion qarorlar qabul qilish;
- bitta ishtirokchi mamlakat doirasida berilgan resurslarni ishlatishga cheklovlarning mavjud emasligi;
- xodimlar faoliyatining boshqa subyektlarga, jumladan, mamlakatlar hukumatiga emas, balki faqatgina bank manfaatlariga yo'naltirilganligi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun Jahon banki tashkilotlari guruhi dunyodagi yirik moliyaviy mablag'lar manbalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

³ www.worldbankgroup.org

U o'zining moliyaviy resurslarini kambag'al mamlakatlardagi kambag'allik darajasini pasaytirish hamda iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, shuningdek, hayot sifatini yaxshilashga sarflaydi.

Yuqorida qayd etilgan tashkilotlarning faoliyatini quyidagi ma'lumotlar asosida ko'rib chiqamiz.

4.2. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB, ing. International Bank for Reconstruction and Development) – Jahon bankining asosiy kredit tashkiloti bo'lib keng miqyosda Jahon banki nomi bilan tanilgan. Ushbu bankka a'zo bo'lish uchun ariza taqdim etgan mamlakat avvalo XVFGa a'zolikka kirgan bo'lishi lozim. Bankning barcha qarzlari a'zo davlatlar hukumatlari tomonidan kafolatlanishi kerak. Qarzlarni bo'yicha har olti oyda o'zgaruvchi foiz stavkasi belgilanadi. Hozirgi vaqtda mazkur stavka 6-7%ga teng. Qarzlarni asosan 15-20 yil muddatga, asosiy qarz summasi bo'yicha to'lovlarni 3-5 yilga uzaytirish tartibida beriladi. Qarz berish davlat hukumatining kafolati olingandan so'ng amalga oshiriladi⁴.

XTTB – 1944-yilda Bretton-Vudsdagi (AQShning Nyu-Xempshir shtatidagi shaharcha) Xalqaro valyuta – moliyaviy konferensiyada XVF bilan bir vaqtda tuzilgan davlatlararo investitsiya institutidir. Bir vaqtning o'zida bankning nizomi ham bo'lib qolgan XTTB haqidagi Bitim 1945-yilda rasmiy jihatdan kuchga kirgan, bank o'zining faoliyatini 1946-yildan boshlagan. XTTBning shtab-kvartirasi – AQShning Vashington shahrida joylashgan.

XTTBning asosiy maqsadi – a'zo mamlakatlarga uzoq muddatli kredit va qarzlarni berish hamda xususiy investitsiyalarni kafolatlash orqali ularning iqtisodiyotini rivojlantirishga ko'maklashish hisoblanadi. Dastlab XTTB a'zo mamlakatlarning to'plangan mablag'lari va amerikalik investorlarning jalb qilingan kapitallari yordamida ikkinchi jahon urushi natijasida iqtisodiy jihatdan turg'un holatga kelib qolgan

⁴ www.infino.ru

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida xususiy investitsiyalarni rag'batlantirishga mo'ljallangan edi.

XTTBning Kelishuvlar moddasining 1-moddasiga muvofiq uning maqsadlari sirasiga quyidagilar kiradi:

– a'zo davlatlarning xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishga ko'maklashish;

– kafolatlar berish, xususiy va boshqa investorlarning investitsiyalari va ssudalarida ishtirok etish orqali xususiy va xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish;

– jahon savdosining muvozanatli o'sishini va a'zo davlatlar to'lov balansining muvozanatligini qo'llab-quvvatlash.

50-yillarning o'rtalaridan boshlab, G'arbiy Yevropa mamlakatlarida xo'jalik hayoti barqarorlashishi munosabati bilan, XTTB o'z faoliyatining katta qismini Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining iqtisodiyotini rivojlantirishni barqarorlashtirishga yo'naltirdi.

XTTBning oliy rahbar organi Boshqaruvchilar Kengashi va Direktorat (ijroiya organi) bo'lib hisoblanadi. A'zo mamlakatlarning moliya vazirlari yoki markaziy banklar boshqaruvchilaridan tashkil topgan Kengash o'z sessiyalarini XVF bilan birgalikda bir yilda bir marta o'tkazishadi. XTTB a'zolari bo'lib faqatgina XVF a'ziligiga qabul qilingan mamlakatlar bo'la oladi. Ovozlar XTTB kapitalidagi (180 mlrd. doll.dan ortiq) mamlakat kvotasi orqali aniqlanadi.

Hozirda XTTB a'zolari bo'lib 186 mamlakat hisoblansada, yetakchi o'rinda yettilik mamlakatlari turadi: AQSh, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Kanada va Italiya.⁵

Bankning resurslari shakllanishining manbasi bo'lib, Amerika bozorlarida obligatsiya qarzlarni chiqarish va ularni sotishdan olingan mablag'lar hisoblanadi. XTTB kreditlarni, odatda 20 yil muddatga a'zo mamlakatda ishlab chiqarish obyektlarini kengaytirish uchun hukumat kafolati ostida beradi. Shuningdek, XTTB boshqa banklarning uzoq muddatli kreditlari bo'yicha kafolat ham beradi. U ham XVF singari, qarzдор mamlakatning moliyaviy holati, kreditlanuvchi obyektlar va

⁵ www.worldbank.org

ushbu obyekt bo'yicha bank missiyasi tomonidan o'rganilgan axborotlarni talab qiladi.

XTTB quyidagi dasturlar doirasida faoliyat yuritadi:

- iqtisodiy boshqaruv va kambag'allik bilan kurashish;
- ekologiya va ijtimoiy rivojlanish;
- infratuzilma, xususiy sektor va moliya;
- inson salohiyatini rivojlantirish.

Keyingi yillarda XTTB rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzlarini tartibga solish bilan shug'ullanmoqda: kreditlarining 1/3 qismini qo'shma moliyalashtirish deb ataladigan shaklda beradi. Bank to'lov balansi holatini yaxshilashga, shuningdek, iqtisodiyot tuzilmalarini tartibga solishga strukturali kreditlarni ajratadi.

Hozirgi paytda XTTB faoliyatining asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- turli xildagi investitsiya loyihalarini uzoq va o'rta muddatli kreditlash;
- loyihalarning moliyaviy-iqtisodiy va texnik asoslarini tayyorlash;
- rivojlanayotgan mamlakatlarda tuzilmaviy qayta qurish dasturlarini moliyalashtirish.

XTTBning maqsadlari quyidagilardan iborat:

- a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirishga va qayta tiklashga yordam ko'rsatish;
- xususiy xorijiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash;
- to'lov balansining muvozanatini saqlashga va xalqaro savdoning barqaror o'sishiga yordam berish;
- statistik ma'lumotlarni to'plash va e'lon qilish.

XTTBning asosiy mablag'lari hozirgi kunda o'rta va uzoq muddatli qarz majburiyatlarini emissiya qilish orqali xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalar hisobidan shakllanadi. XTTB qimmatli qog'ozlari yuqori kredit reytingiga (AAA) ega bo'lib, dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlariga joylashtiriladi. XTTBning kreditlari qarz oluvchi davlat milliy valyutasida emas, balki devizlarda, ya'ni xalqaro darajada to'lov vositasi sifatida tan olingan valyutalarda ajratiladi.

XTTB qarzlarini ikkita kategoriyaga ajratish mumkin:

Iqtisodiyot uchun yo‘qotishlarsiz ssudalar bo‘yicha foizlarni to‘lashga qodir bo‘lgan, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qarzarlar.

Xalqaro moliya bozorida kreditga layoqatsiz va ssudalar bo‘yicha foizlarni to‘lashga qodir bo‘lmagan kambag‘al mamlakatlar uchun qarzarlar.

Keyingi yillarda XTTB jahon moliya bozorida yirik qarzdor rovida chiqmoqda. Bank tomonidan chiqarilayotgan obligatsiya qarzlari summasi davlatlararo investitsiya banklari o‘rtasida eng katta solishtirma og‘irlikka egadir.

4.3. Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) – Jahon banki guruhiga kiruvchi xalqaro tashkilot bo‘lib, u 1960-yilda tashkil etilgan. XRA Kelishuvlar moddasining 1-moddasiga muvofiq, uning maqsadi iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirish, samaradorlikni oshirish va shuning asosida, sust rivojlangan a‘zo mamlakatlarda aholi turmush tarzini oshirish, shuningdek, an‘anaviy kreditlarga nisbatan og‘ir bo‘lmagan qulay shartlarda moliyaviy ko‘mak berish hisoblanadi.

Mamlakatlarga rivojlanish jarayonida yordam ko‘rsatish maqsadiga ega bo‘lgan XRA strategiyasining asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

- makroiqtisodiy va tarmoq siyosatining puxta o‘ylangan chora-tadbirlarini qabul qilish orqali iqtisodiy o‘shishni jadallashtirish;
- ijtimoiy sohalarning mustahkamlanishi va rivojlanishini qat‘iy qo‘llab-quvvatlash orqali inson kapitaliga investitsiyalash;
- boshqaruv samaradorligini oshirish uchun tashkiliy-texnik imkoniyatlarni kengaytirish;
- barqaror rivojlanish maqsadlarida atrof-muhitni saqlash;
- qurolli to‘qnashuvlar oqibatlarini bartaraf etishga ko‘maklashish;
- mintaqaviy integratsiya va savdoni qo‘llab-quvvatlash.

XRA foizsiz kreditlar va iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirishga qaratilgan grantlar ajratish orqali qashshoqlikni qisqartirish, ijtimoiy

tengsizlikni kamaytirish va aholi turmush tarzini oshirishni ko'zda tutadi.

XRA dan qarz olish huquqiga yalpi ichki mahsuloti aholi jon boshiga \$835 dan kam bo'lgan mamlakatlar ega bo'lishadi.

XRA mamlakatlarga 10 yil imtiyozli davrli 30-40 yilga foizsiz kreditlar beradi. XRA kreditlarining qaytarish muddatlari 20, 35 va 40 yilni tashkil etadi, shundan dastlabki 10 yili imtiyozli davr hisoblanadi va bu davrda asosiy qarz bo'yicha to'lovlar amalga oshirilmaydi. Ta'kidlash lozimki, XRA kreditlariga foiz to'lanmaydi, biroq xizmat ko'rsatish uchun kam miqdordagi (hozirda ajratilgan kredit summaning 0,5 foizi) xarajatlar qarz oluvchi tomonidan qoplanadi. Bu kreditlarning maqsadi, rivojlangan mamlakatdan kambag'al mamlakatga tovarlar eksportini rag'batlantirishdir. Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasiga 167 mamlakat a'zo bo'lib kirgan⁶.

XRA mamlakatlarga moliyaviy resurslarni ajratishda muayyan mezonlarga amal qiladi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Muvofiqlik mezonlari.

XRA dan qanday mamlakatlar mablag' olish huquqiga ega ekanligini aniqlashda uchta mezon qo'llaniladi:

- YalMning aholi jon boshiga nisbatan o'lchanadigan nisbiy ko'rsatkichidan past bo'lgan mamlakatlar;

- mamlakatni rivojlantirish dasturlarini moliyalashtirishga imtiyozli shartlarda resurslar olishga ehtiyoj yuzaga kelishi tufayli bozor sharoitlarida o'zlashtirilgan mablag'lar uchun kreditga qobiliyatlilikning yetishmasligi;

- qashshoqlikni qisqartirish va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi iqtisodiy va ijtimoiy siyosat chora-tadbirlarini qabul qilish, shuningdek, o'tkaziladigan siyosatning yuqori samaradorligi.

2. Taqsimlash mezonlari.

O'rnatilgan mezonlarga javob beruvchi mamlakatlar o'rtasida XRA resurslarini taqsimlash tartibini aniqlovchi asosiy omil mamlakatda qashshoqlikni qisqartirish va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash borasida o'tkaziladigan siyosatning samaradorligi hisoblanadi. Aniqlovchi omillardan yana biri bo'lib aholi jon boshiga

⁶ www.worldbank.org

daromad darajasi hisoblanadi: XRA mezonlariga javob beruvchi qashshoq mamlakatlar siyosat samaradorligining bir xil ko'rsatkichlarida boshqa mamlakatlarga nisbatan yuqori mablag' olishadi.

3. Samaradorlik reytingi.

Har yili Jahon banki personalni qarzdorlar tomonidan o'tkaziladigan siyosatning sifatini baholaydi va shu asosda mamlakatlar reytingi aniqlanadi. Baholashni o'tkazishda mamlakatda amalga oshirilayotgan loyihalar portfelining samaradorligi hisobga olinadi.

3. Resurslarni taqsimlash tartibi.

XRA tomonidan mamlakatga ajratiladigan resurslar hajmi birinchi navbatda shu mamlakatda o'tkaziladigan siyosat samaradorligini va uning institutsional tizimini har yillik baholash natijasida qarzdorga beriladigan reytingga bog'liq bo'ladi.

4. Samaradorlik ko'rsatkichlari va kreditlash.

XRA rahbariyati har bir mamlakatga haqiqatda ajratilgan resurslarni ularning rejalashtirilgan o'lchami bilan taqqoslagan holda nazorat qilib boradi. Mablag'lar yetarlicha egiluvchanlik bilan ajratiladi bu holat, faoliyat samaradorligi ko'rsatkichlarining sezilarli o'zgarishi natijasida zarur choralar qo'llashga imkon beradi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) (ing. International Finance Corporation, IFC) – Jahon banki guruhiga kiruvchi xalqaro tashkilotdir. Tashkilotning shtab-kvartirasi Vashingtonda (AQSh) joylashgan. 1956-yilda rivojlanayotgan mamlakatlarga xususiy investitsiyalar oqimi barqarorligini ta'minlash maqsadida tuzilgan.

Jahon banki tashkilotlari guruhining Prezidenti bir vaqtning o'zida XMK Prezidenti bo'lib hisoblanadi. Rahbarlik vazifasi vitse-prezident tomonidan amalga oshiriladi. XMK aksionerlari bo'lib 182 mamlakat hisoblanadi.⁷

XMK Jahon banki guruhiga kiruvchi boshqa tashkilotlar bilan o'z faoliyatini muvofiqlashtirib boradi, lekin yuridik va moliyaviy aloqalarda mustaqil tashkilot bo'lib hisoblanadi.

XMK kompaniyalarga risklarni boshqarishga va jahon kapital bozoriga chiqishning kengroq imkoniyatiga ega bo'lishga yordam beruvchi yangi moliyaviy instrumentlarni ishlab chiqishni davom

⁷ http://www.ifc.org/ifcext/russian.nsf/Content/Member_Countries

ettirmoqda. Ushbu moliyaviy mahsulotlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- XMK o‘z mablag‘laridan zayomlar;
- sindikatlashgan zayomlar;
- hissali moliyalashtirish;
- qarz instrumentlari va to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar fondlari;
- tuzilmaviy moliyalashtirish;
- vositachilar orqali moliyalashtirish;
- risklarni boshqarish bo‘yicha mahsulotlar;
- milliy valyutada moliyalashtirish;
- savdoni moliyalashtirish;
- ekspert baholash va boshq.

XMKga a‘zolikka kirishda quyidagi shartlarga amal qilinadi:

- XTTB a‘zoliqi;
- XMK kelishuv moddasini imzolash.

XMK turli xil tarmoqlardagi loyihalarni moliyalashtiradi, ularga, qishloq xo‘jaligi, tog‘ sanoati, ishlab chiqarish, turizm va boshqalarni kiritish mumkin. Ammo birinchi navbatdagi yo‘nalish, xususiy sektor bo‘lib hisoblanadi. XMK faoliyatining to‘rtta asosiy yo‘nalishini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- xususiy sektor loyihalarini moliyalashtirish;
- rivojlanayotgan mamlakatlardagi tashkilotlarga xalqaro moliya bozorlaridan kapital jalb qilishda yordamlashish;
- ta‘lim, sog‘liqni saqlash va infratuzilmani rivojlantirishga yo‘naltirilgan xususiy investitsiyalar yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish, shuningdek, innovatsion moliyaviy mahsulotlardan foydalanish va salohiyatni oshirish orqali ichki moliya bozorlarini rivojlantirish;
- hukumatlarga maslahat va texnik yordam ko‘rsatish.

XMK rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi yuqori rentabelli korxonalarni kreditlaydi. XMK kreditlarining muddati odatda 15 yildan oshmaydi, o‘rtacha muddat esa 3-7 yildir.

XMKning xususiyati shundaki, uning mablag‘laridan investitsiya olish uchun korxonalar va tashkilotlarga kredit berilganda, JTTB va XRA talab qilgandek a‘zo mamlakatlarga hukumat kafolatlari talab qilinmaydi. Bu xususiy kompaniyalar uchun ular faoliyati ustidan davlat

nazoratidan saqlaydi va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish manfaatlariga xizmat qiladi.

4.4. Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik

Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (IKKA) – Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (ing. Multilateral Investment Guarantee Agency) – Jahon banki guruhiga kiruvchi mustaqil xalqaro tashkilotdir. IKKAning asosiy maqsadi bo'lib, rivojlanayotgan mamlakatlarga xorijiy to'g'ri investitsiyalarni yo'naltirishga ko'maklashish, shuningdek, axborot va maslahat berish xizmatlarini ko'rsatish hisoblanadi. Shu bilan birga IKKA siyosiy risklardan sug'urtalashni yoki rivojlanayotgan mamlakatlarga xorijiy to'g'ri investitsiyalarni rag'batlantirish maqsadida kafolat berishni amalga oshiradi.

IKKA – 1988-yilda a'zo mamlakatlarning badallari evaziga tashkil topgan. Hozirgi kunda 2010-yil holatiga ko'ra IKKAgaga 175 mamlakat a'zolikka qabul qilingan⁸. IKKA xalqaro tashkiloti to'g'risidagi konvensiya 1985-yil 11-oktyabrda Vashingtonda imzolangan. Shuningdek, shtab-kvartirasi ham Vashingtonda joylashgan.

IKKA kafolati investorlarni, shartnoma shartlarini buzishdagi, harbiy va fuqarolar g'alayonidagi, musodara qilishdagi hamda mablag'larni o'tkazishdagi cheklolarda yuzaga keladigan risklardan himoya qiladi. Ammo tijorat risklarini sug'urtalash, masalan bankrotlik riski amalga oshirilmaydi. IKKA, shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida bo'ladigan investitsiya munosabatlarini ham sug'urtalashni amalga oshiradi.

IKKA kafolatiga mamlakatda ro'yhatdan o'tmagan faoliyati investitsiya bilan bog'liq bo'lgan xususiy firma va fuqarolar ham da'vogarlik qilishi mumkin. Kafolat 3 yildan tortib 15-20 yil muddatgacha amalga oshiriladi. Jahon banki kafolatidan farqli tomoni

⁸ www.mfino.ru

shundaki, investitsiyalash uchun mamlakat hukumatidan qarshi kafolat talab qilinmaydi.

Shu bilan birgalikda IKKA kreditlar bermaydi hamda mustaqil investor bo‘lib hisoblanmaydi. Alkogol va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda qimor o‘yinlarini tashkil etish uchun qilingan investitsiyalarga kafolat berilmaydi. Hozirgi paytda kafolatlashning maksimal miqdori bitta investitsion loyiha uchun 110 mln. AQSh dollarini hamda bitta mamlakat uchun 440 mln. AQSh dollarini tashkil qiladi. Qayta sug‘urtalash va birgalashib sug‘urtalashda ushbu chegara sezilarli darajada ortiq bo‘lishi mumkin⁹.

Shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlarda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan notijorat risklar quyidagilar bo‘lishi mumkin:

– milliy valyutaning erkin ayirboshlashni to‘xtatish va bu bilan bog‘liq investor mamlakatiga daromadlarni o‘tkazish bilan bo‘ladigan muammolar;

- investor mulkinining barbod bo‘lishi;
- harbiy harakatlar;
- to‘ntarishlar va ijtimoiy-siyosiy vaziyatning o‘zgarishi;
- hukumat qarori natijasida shartnomaning bajarilmay qolishi.

O‘z oldiga qo‘ygan maqsadni amalga oshirish uchun IKKA yuqorida keltirilgan notijorat risklarga kafolatlarinigina emas, balki shuningdek, rivojlanayotgan a‘zo mamlakatlarning hukumat organlariga siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishga nisbatan dastur va tartib yuzasidan maslahatlar beradi hamda chet el investorlarini qo‘llab-quvvatlaydi.

4.5. Investitsion bahslarni hal qilish bo‘yicha xalqaro markaz

Investitsion bahslarni hal qilish bo‘yicha xalqaro markaz (ing. ICSID – International Centre for Settlement of Investment Disputes) – yuqorida ko‘rib o‘tgan tashkilotlarimizdek Jahon banki guruhiga kiruvchi mustaqil xalqaro tashkilot bo‘lishi bilan bir qatorda BMTning maxsus tashkiloti hisoblanadi. Investitsion bahslarni hal qilish bo‘yicha

⁹ <http://www.miga.org/about>

xalqaro markazning maqsadi bo'lib, xalqaro investitsion bahslarni hal qilish va tomonlarni o'zaro murosaga keltirish uchun huquqiy imkoniyatlarni ta'minlash hisoblanadi. Markaz xususiy investitsiyalar yo'lidagi tashqi iqtisodiy to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan hamda davlatlar va xususiy investorlar o'rtasidagi bahslarni hal qiluvchi xalqaro mustaqil arbitraj tashkiloti sifatida qaraladi.

Investitsion bahslarni hal qilish bo'yicha xalqaro markaz, davlatlar va boshqa davlatlarning fuqarolari o'rtasidagi investitsion bahslarni hal qilish bo'yicha konvensiyaga (Vashington konvensiyasi) muvofiq tashkil qilingan. Ushbu konvensiya Investitsion bahslarni hal qilish bo'yicha xalqaro markazning haq-huquqlarini, tashkiliy tuzilmasini va asosiy vazifalarini belgilab berdi. Konvensiya 1965-yil 18-martda imzolangan va 1966-yil 14-oktyabrdan kuchga kirgan. Hozirgi kunda Investitsion bahslarni hal qilish bo'yicha xalqaro markazning a'zolari bo'lib 146 ta mamlakat hisoblanadi.¹⁰

Konvensiya bahslarni hal qilishning ikkita asosiy yo'lini ko'rib chiqadi: tomonlarni murosaga keltirish va arbitraj ishlab chiqish. Bularga muvofiq konvensiyada ishlarni qo'zg'ash uchun, tomonlarni murosaga keltirish masalasi bo'yicha ish ko'rish uchun va arbitraj o'tkazish uchun tartib qoidalar keltirilgan. Markazda tomonlarga xizmat ko'rsatish ixtiyoriy ravishda va to'lov evaziga amalga oshiriladi. To'lovlar miqdori bosh kotib tomonidan tasdiqlanadi. Hozirgi paytda ko'pgina shartnomalar xususan, transchegaraviy investitsiyalar doirasida tuzilgan shartnomalar investitsion bahslarni yuzaga kelish holatini hal qiluvchi sifatida Investitsion bahslarni hal qilish bo'yicha xalqaro markazda izohdan o'tkaziladi.

¹⁰ <http://icsid.worldbank.org/>

5-mavzu. MINTAQAVIY VALYUTA-KREDIT VA MOLIYA TASHKILOTLARI

5.1. Mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlarining maqsadi va vazifalari

5.2. Yevropa rivojlanish fondi

5.3. Yevropa mintaqaviy rivojlanish fondi

5.1. Mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlarining maqsadi va vazifalari

XX asrning 60-yillarida Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlar hamkorligini kengaytirish va ushbu mintaqalardagi o'ziga xos muammolarni yechish uchun mintaqaviy rivojlanish banklari tashkil etildi.

Mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlarining maqsadi bo'lib, mintaqqa mamlakatlarida ijtimoiy taraqqiyot va iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash, qashshoqlik va qarzdorlik darajasini kamaytirish hamda xususiy sektor rivojlanishiga ko'maklashish hisoblanadi.

Mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlarining resurslari xalqaro kapital bozorlaridan o'zlashtirish orqali jalb etilgan mablag'lardan, ustav kapitallaridan, shuningdek, texnik yordam ko'rsatish va imtiyozli kreditlash uchun asosan a'zo mamlakatlar badallari hisobiga tashkil topgan maxsus fondlar mablag'laridan tashkil topadi.

Ushbu tashkilotlarning operatsiyalari iqtisodiy rivojlanishning barcha yo'nalishlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashga mo'ljallangan, lekin ustuvor yo'nalish bo'lib iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmalar (energetika, transport, kommunikatsiya va boshq.) rivojlanishini moliyalashtirish hisoblanadi. Banklar resurslarining sezilarli qismi sanoatni kreditlashga yo'naltiriladi.

Mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- rivojlanish loyihalari va investitsiya dasturlariga o'z mablag'larini qo'yish hamda kreditlar ajratish. Eksport-import va tijorat tashkilotlari bilan birgalikdagi loyihalarni moliyalashtirishni tashkil etish. Bunda kreditlashning turli usullaridan foydalaniladi: aniq

loyihalarni moliyalashtirish uchun qarzar, tuzilmaviy qayta qurishni o'tkazish uchun qarzar, tiklash qarzlari, kredit liniyalari va boshqalar.

- a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirish maqsadida xususiy investitsiyalarni oshirishni rag'batlantirish;

- rivojlanish loyihalari va mintaqaviy dasturlarni tayyorlashda, shuningdek, ushbu dastur va loyihalarni amalga oshirishda texnik yordam ko'rsatish va maslahatlar berish.

Amerikaaro rivojlanish banki (ARB, Vashington, 1959-yilda tuzilgan), Afrika rivojlanish banki (AfRB, Abidjan, 1963-yilda vujudga kelgan), Osiyo rivojlanish banki (ORB, Manila, 1965-yilda tuzilgan). Ushbu mintaqaviy rivojlanish banklarining asosiy maqsadi – mintaqalarga mos rivojlanish loyihalarini, shuningdek, mintaqaviy birlashmalarni uzoq muddatga kreditlash hisoblanadi. Bu banklarning umumiy xususiyati bo'lib, ularning faoliyatiga rivojlangan mamlakatlarning muhim ta'sir ko'rsatishi, ya'ni banklar kapitalining anchagina qismini tashkil qilishi hamda taxminan 1/3 qismi ularning a'zolariga tegishli bo'lishidir. Mintaqaviy rivojlanish banklari resurslarini shakllanishida bir xil tamoyil amal qiladi, ijtimoiy fondlardan qarz mablag'larini jalb qilish, shuningdek, ko'pincha Jahon banki guruhiga o'xshashlik bo'yicha kredit siyosati yuritiladi.

Shu bilan birgalikda mintaqaviy rivojlanish banklari faoliyatida bir-biridan farqlilik ham mavjud. Bular ushbu uchta – Lotin Amerikasi, Osiyo va Afrika mintaqalaridagi mamlakatlarning iqtisodiy, madaniy rivojlanishining turli xildagi darajasi hamda tarixiy an'alarining xususiyatlari bilan belgilanadi.

O'z faoliyati davomida Amerikaaro Rivojlanish banki kreditlarining katta qismini "katta uchlik" mamlakatlariga bergan (Argentina, Braziliya, Meksika);

Osiyo rivojlanish banki esa – 5 mamlakatga (Indoneziya, Janubiy Koreya, Filippin, Pokiston, Tailandga);

Shuningdek, Afrika rivojlanish banki – ko'proq to'lovga qodir mijozlarga (Marokko, Zair, Keniya, Tunisga va boshqalarga). Afrika rivojlanish fondi vujudga kelishi bilan Markaziy va G'arbiy Afrikaning unchalik rivojlanmagan mamlakatlarini ham kreditlashni boshladi.

Mintaqaviy rivojlanish banklari rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan ularning iqtisodiy rivojlanish darajasiga va siyosatining yo'nalishiga qarab tabaqalangan kredit siyosatini olib boradi.

Mintaqaviy rivojlanish banklarining tashkil topish sanalari:

Amerikaaro Rivojlanish banki – tashkil etish g‘oyasi 1889-yil, 1959-yil dekabr.

Osiyo taraqqiyot banki – tashkil etish g‘oyasi 1957-yil, 1966-yil dekabr.

Afrika rivojlanish banki – 1960-yil, 1963-yil Nizomi tasdiqlangan.

Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki – tashkil etish g‘oyasi 1989-yil oktyabr, Nizomi 1990-yil 9-aprelda tasdiqlangan.

G‘arbiy Yevropa integratsiyasi majmuining institutsional tuzilishi bir qator mintaqaviy valyuta-kerdit va moliya tashkilotlarini o‘z ichiga oladi. Yevropa Ittifoqi mintaqaviy valyuta-kredit va moliya tashkilotlari turli xil maqsadlarni nazarda tutadi: o‘z institutsional tuzilmasini tuzish bilan G‘arbiy Yevropa integratsiyasini va jahon markazini mustahkamlash; Yevropa Ittifoqi mamlakatlari iqtisodiyotini rivojlantirish; 1993-yil noyabrda kuchga kirgan Maastrixt shartnomasiga muvofiq ravishda iqtisodiy va valyuta ittifoqini tuzish; assotsiatsiyalangan mamlakatlarga nisbatan kelishilgan siyosatni o‘tkazish.

O‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarga muvofiq ushbu tashkilotlar davlatlararo va qisman milliy chegarada iqtisodni mintaqaviy darajada tartibga solish va G‘arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasi rivojlanishida muhim rolni o‘ynaydi. Birinchidan, ular Yevropa Ittifoqi institutsional tuzilmasining tarkibiy elementlari hisoblanadi. Ularga Yevropa parlamenti, Yevropa Hamjamiyati Kengashi hamda boshqa tashkilotlar kiradi. Ikkinchidan, ularning vujudga kelishi va faoliyatining moddiy bazasi bo‘lib qo‘shma byudjet va fond xizmat qiladi. Ular o‘zida a‘zo mamlakatlarning rasmiy oltin-dollar rezervlarining 20%ini mujassam qiladi. A‘zo mamlakatlar milliy byudjetlarining 2,5-3% summasini birlashtirgan Yevropa Ittifoqining markazlashtirilgan byudjeti hisobiga bir necha qo‘shma fondlar shakllangan. Uchinchidan, mintaqaviy institutlar faoliyatida xalqaro valyuta birligidan foydalaniladi.

Yevropa iqtisodiy integratsiyasi doirasida mintaqaviy moliya institutlarining vujudga kelishi asta-sekinlik bilan, asosan, G‘arbiy Yevropadagi integratsiya jarayonlarining rivojlanish bosqichlariga muvofiq ravishda paydo bo‘lgan.

Yevropa Ittifoqi doirasida tuzilgan asosiy mintaqaviy tashkilotlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Yevropa investitsiya banki (EIB, Lyuksemburgda 1958-yilda Rim bitimiga muvofiq tashkil etilgan) yetti yildan yigirma yil muddatgacha,

rivojlanayotgan mamlakatlarga esa kam rentabelli loyihalarga yiliga 1-2%dan qirq yil muddatgacha kreditlar beradi. EIB faoliyatining maqsadi Yevropa ittifoqi mintaqasidagi qoloq mamlakatlarni rivojlantirish, korxonalarni qayta qurish, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash doirasida tarmoq tuzilmalarini modernizatsiyalash, asosiy o'rinda turuvchi ustuvor tarmoqlarni rivojlantirish hamda qo'shma xo'jalik obyektlarini tashkil qilish hisoblanadi. Bundan tashqari, EIB xususiy va davlat korxonalariga kafolat beradi.

Hozirgi davrda EIB a'zolari bo'lib Yevropa Ittifoqining 12 ta mamlakati hisoblanadi. EIB mustaqil yuridik va moliyaviy maqomga ega bo'lgan institutdir. Uning rahbarlik organlari – boshqaruvchilar Kengashi a'zo mamlakatlarning moliya vazirlaridan iborat. Boshqaruv idorasi Lyuksemburgda joylashgan.¹¹

5.2. Yevropa rivojlanish fondi

Yevropa rivojlanish fondi (ERF, 1958-yilda tashkil qilingan) Yevropa Ittifoqining rivojlanayotgan mamlakatlar bilan munosabatlari bo'yicha jamoa siyosatini o'tkazish hamda ushbu mamlakatlarni rivojlantirishga yordam berishda ikki tomonlama dasturlarni muvofiqlashtirish maqsadida tashkil etilgan.

ERF 5 yilga assotsiatsiya haqidagi navbatdagi konvensiyaga obuna paytida “Umumiy bozor” mamlakatlari badallari hisobiga shakllanadi. Ikkinchi Lomey konvensiyasiga (1981-1985) muvofiq, uning hajmi 4,5 mlrd EKYu deb belgilangan; uchinchi konvensiya bilan (1986-1990) 8 mlrd EKYu atrofida. ERF Konvensiyada belgilangan aniq bir davrga har bir mamlakatni kreditlash yo'nalishlariga muvofiq ravishda rivojlanishning aniq obyektlariga hamda qishloq xo'jaligi va mineral xomashyo eksportidagi yo'qotishlarning kompensatsiyasiga kreditlar beradi.

Yevropa qishloq xo'jaligini kafolatlash va yo'naltirish fondi (EQXKY) 1969-yilda umumiy agrar bozor barpo etish hamda rivojlantirishga yordam berish maqsadida (“Yashil Yevropa”) tuzilgan.

¹¹ И.О.Лаврушин Деньги, кредит, банки. Москва, «ФИНАНСЫ И СТАТИСТИКА» 2002, 2-изд.

Yevropa qishloq xo'jaligini kafolatlash va yo'naltirish fondi (EQXKY) – qishloq xo'jaligining integratsiya jarayoniga qo'shilishi qishloq xo'jaligida kapitalning sanoatdagi kabi to'planishi, ishlab chiqarishni birlashtirish va ixtisoslashtirish, qishloq xo'jaligini moliyalashtirish uchun maxsus davlat fondi barpo etishni talab qilib qo'ydi va bu qayta ishlab chiqarishning qarama-qarshiliklarini birmuncha tekislashga xizmat qiladi.

Uning resurslari manbai bo'lib, 70%i faqat hamkorlikdagi qishloq xo'jaligi siyosatini moliyalashtirish uchun foydalaniladigan Yevropa Ittifoqining umumiy byudjeti xizmat qiladi. Bu mexanizmga muvofiq Fond resurslarining shakllanishi Yevropa Ittifoqi byudjeti daromadlari to'planishining tamoyillariga o'xshab ketadi. Bunda kompensatsiya yig'implari, bojxona haqi, 1% qo'shilgan qiymat solig'i ajratiladi. Fondga Yevropa Ittifoqida belgilangan mahsulotlarning kafolatlangan (himoya) baholari va jahon narxlarini o'rtasidagi farq bilan aniqlanadigan qishloq xo'jalik mahsulotlari importchilaridan badal yig'implari kelib tushadi. Kafolatlangan baholar Yevropa Ittifoqi idoralari tomonidan eksport qilinadigan yoki to'planadigan ortiqcha mahsulotlarni sotib olishda ishlatiladi. Shuning uchun Fond qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportchilarining saqlash, qayta ishlash va sotish bo'yicha sarfxarajatlarini qoplaydi. Fond hisobiga eksportchilar ichki va jahon narxlarini o'rtasidagi farq o'lchamida subsidiyalar olishadi. Natijada Fond qishloq xo'jaligi mahsulotlari importchilaridan kattagina mablag'ni jalb qiladi va uning asosiy resurslarini bu mahsulotni uchinchi mamlakatlarga olib chiqish uchun subsidiyalash tartibida eksportchi-mamlakatlar oladi. Shuning uchun ham Fond mablag'larining shakllanishi va taqsimoti muammosi a'zo mamlakatlar, shuningdek, Yevropa Ittifoqi va Yevropa Iqtisodiy integratsiyasidan qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini subsidiyalashga qarshi chiquvchi AQSh o'rtasida nizolar keltirib chiqaradi.

Mablag'larning maqsadli ishlatilishiga muvofiq, Fond mablag'lari 2 asosiy tomonga bo'linadi: Fondning 90% mablag'lari – kafolat fondlari – 1962-yilda kiritilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari yagona bahosini qo'llash uchun foydalaniladi va shuningdek, AQShdan keyin ikkinchi o'rindagi Yevropa Ittifoqining agrar mahsulotlari eksportini subsidiyalash uchun ishlatiladi. Fondning 75% mablag'i sut mahsulotlari, shakar va don bozorlarining barqarorligini qo'llab turish

uchun ishlatiladi. Yo'nalishlar fondi esa xo'jaliklarni yiriklashtirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rag'batlantirish, agrar tuzilmalarni o'zgartirish, ya'ni agrar-sanoat kompleksini qurish maqsadida xizmat qiladi.

5.3. Yevropa mintaqaviy rivojlanish fondi

Yevropa mintaqaviy rivojlanish fondi (EMRF) 1975-yilda a'zo mamlakatlarda mintaqaviy nomutanosibliklarni tenglashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni kreditlash uchun Yevropa ittifoqi qo'shma byudjeti mablag'lari hisobiga ta'sis etilgan. Taraqqiy etgan 25 tumanlarga qaraganda hayot darajasi 2,5 marta past 25ta kambag'al tumanlarni o'z ichiga oladi.¹²

1973-yilda tuzilgan Yevropa valyuta hamkorligi fondi (EVXF) 1994-yilda (Frankfurt – Maynda) Yevropa valyuta institutiga o'zgartirildi. Bu milliy tashkilot o'z tarkibiga 12 ta markaziy banklarni birlashtirish, ushbu banklar pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirishni amalga oshirish hamda Yevropa Markaziy banklarini yagona valyuta tizimini barpo qilishga yordam berishni maqsad qilgan. Shu bilan birgalikda, u mintaqaviy davlatlararo valyutaviy tartibga solish uchun ham mo'ljallangandir. Yevropa valyuta instituti a'zo mamlakatlarga to'lov balanslari kamomadini qoplash uchun kreditlar berish va EK Yuni emissiya qilish funksiyalarini bajargan. 1998-yil iyuldan Yevropa valyuta instituti yevroni muomalaga chiqaruvchi Yevropa Markaziy bankiga o'zgartirildi. 1999-yildan o'z ichiga, yevroga o'tgan Yevropa Ittifoqi mamlakatlari markaziy banklari hamda Yevropa Markaziy bankini oldi, Yevropa Markaziy banklari tizimi amal qila boshladi.

Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki (YTTB) 1990-yilda Londonda tashkil qilingan. YTTBning asosiy maqsadi – Markaziy va Sharqiy Yevropaning sobiq sotsialistik tuzumda bo'lgan mamlakatlarini bozor iqtisodiyotiga o'tishiga yordam berishdan iborat. YTTB faqatgina aniq doiradagi loyihalarni kreditlaydi. YTTB resurslari XTTBga o'xshashlik bo'yicha shakllanadi.

YTTB ishlab chiqarishni (loyihalarni moliyalashtirishni o'z ichiga olgan holda), infratuzilmani taraqqiy ettirish va qayta tiklashga texnik yordam ko'rsatishni (ekologik dasturlarni o'z ichiga olgan holda),

¹² И.О.Лаврушин Деньги, кредит, банки. Москва, «ФИНАНСЫ И СТАТИСТИКА» 2002, 2-изд.

aksionerlik kapitaliga investitsiyalari, ayniqsa xususiylashtirilayotgan korxonalarini kreditlashga ixtisoslashgan. Shu bilan birgalikda YTTBning asosiy diqqati kichik biznesni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Boshqa xalqaro moliya institutlari singari YTTB aniq maqsadli investitsiyalarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqishda maslahat berish xizmatini ko'rsatadi. YTTBning bitta strategik vazifasi – davlat korxonalarini xususiylashtirishni qo'llab-quvvatlash, ularni modernizatsiyalash va tuzilmaviy qayta qurish, shuningdek, ushbu masalalar bo'yicha maslahatlar berishdan iborat.

Bank o'z a'zolariga, tuzilmaviy va tarmoq iqtisodini davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirishni isloh qilish, bu bilan mamlakatlarni jahon iqtisodiy hamjamiyatiga uyg'unlashuviga ko'maklashadi.

YTTBning ta'rischilari bo'lib 40 mamlakat – Albaniyadan tashqari hamma Yevropa mamlakatlari, AQSh, Kanada, Meksika, Marokko, Misr, Isroil, Yaponiya, Yangi Zelandiya, Avstraliya, Janubiy Koreya, shuningdek, EIK va Yevropa Investitsiya Banki hisoblanadi. SSSR, Chexoslovakiya va Yugoslaviya parchalanganidan keyin paydo bo'lgan yangi davlatlar uning a'zolari bo'lishdi. Uning a'zolari sifatida XVF a'zosi bo'lgan har qanday mamlakat bo'lishi mumkin. 2010-yil holatiga ko'ra YTTB aksionerlariga 60 dan ortiq mamlakat kiradi.

Shuningdek, YTTB quyidagi faoliyat turlarini moliyalashtirmaydi:

1. Mudofaa sanoati.
2. Tamaki sanoati.
3. Xalqaro huquqiy me'yorlarda taqiqlangan vositalarni ishlab chiqarish.
4. Qimor biznesi.
5. Atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ishlab chiqarishlar va jarayonlar.

YTTB kredit-moliya siyosatining muhim yo'nalishlaridan moliyaviy sektor, energetika, telekommunikatsiya infratuzilmasi, transport va agrobiznesni ajratib ko'rsatish mumkin. Alohida holda xususiylashtirish sohasi ham muhim o'rin egallaydi.

Hozirgi kunda YTTB kredit liniyalaridan dunyodagi ko'pchilik mamlakatlar o'z iqtisodiyotini rivojlantirishda foydalanib kelmoqda. Ushbu tashkilot tomonidan ajratilayotgan mablag'lar jahon iqtisodiy holatini yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

6-mavzu. OSIYO TARAQQIYOT BANKI, UNING ASOSIY FUNKSIYA VA VAZIFALARI

Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) – Osiyo va Tinch okeani mintaqasi mamlakatlarining rivojlanish loyihalari uchun uzoq muddatga kredit ajratish bilan shug‘ullanadigan yirik davlatlararo moliya institutlaridan biri hisoblanadi. Osiyo Taraqqiyot Banki 1966-yilning 22-avgustida 15 ta mamlakat tomonidan shartnoma imzolanishi bilan tashkil etilgan. Bank o‘zining o‘z kredit faoliyatini 1966-yil 19-dekabrda boshladi.

Osiyo taraqqiyot bankini tuzishdan maqsad – Osiyo va Tinch okeani mintaqasidagi rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga yordam berishdan iborat.

Bugungi kunda OTBga 67 ta a‘zo davlat Osiyo, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlari, shuningdek, Yevropa va Amerikaning sanoati rivojlangan 19 ta davlati hisoblanib, OTB vakillari har yili ushbu tashkilotga a‘zo va faol rivojlanayotgan davlatlarning birida OTB Boshqaruvi, ushbu mamlakatning moliya vazirligi va markaziy banki rahbarlari ishtirokida uchrashuv o‘tkazadi.

OTB shtab – kvartirasi Manila shahrida (Filippin) joylashgan bo‘lib, OTB prezidenti 5 yil muddatga saylanadi.

OTB faoliyatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

– investitsiya loyihalarini moliyalashda uzoq muddatli va imtiyozli shartlar bilan 40 yilgacha bo‘lgan kreditlarni yiliga 1%dan berish; tijorat kreditlarini 3 yillik imtiyozli davr bilan 15 yilgacha berish¹³;

– rivojlanayotgan a‘zo mamlakatlarga ularning iqtisodiy rivojlanish rejalarini muvofiqlashtirish, shuningdek, moliyalashga tayyorlash va loyihalarni hamda rivojlanish dasturini amalga oshirishga yordam berish;

¹³ www.abd.org

– xalqaro moliyaviy institutlar, milliy davlat va xususiy tashkilotlar bilan investitsiyalarni birgalikda amalga oshirishga taalluqli masalalarda hamkorlik qilish;

– mintaqada iqtisodiy o'sish va hamkorlikni rag'batlantirish uchun zarur ekspert xizmati va maslahatlarning turli shakllarini tashkil etish.

OTB quyidagi sohalarni o'z ichiga olgan loyihalarni moliyalashtiradi:

– qishloq xo'jaligi va qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash;

– avtomobil va temir yo'llarni ta'mirlash va qayta qurish;

– energetika;

– ta'lim;

– transport va aloqa tizimi;

– tog'-kon sanoati;

– sog'liqni saqlash va ekologiya;

– turizm infratuzilmasini rivojlantirish;

– iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni rivojlantirish;

– bank tizimini rivojlantirish.

Osiyo Taraqqiyot Bankining maqsad-vazifasi rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishini va iqtisodiy o'sishini, ham jamoaviy ham mustaqil rag'batlantirishdan iborat.

OTB rivojlanayotgan mamlakatlarga quyidagi fondlar hisobidan kreditlar beradi:

– oddiy fond hisobidan tijorat shartlari asosida 25 yil muddatga;

– Osiyo rivojlanish maxsus fondi hisobidan imtiyozli 1-3% stavkalar bo'yicha kambag'al mamlakatlarga 40 yilgacha muddatga.

Ko'pgina rivojlanish banklari kabi Osiyo taraqqiyot banki ham kreditlashda balansni ta'minlash uchun davlat sektoriga berilgan kreditlarning salmog'i jami loyihalarning 20%i dan oshmaydi.

Osiyo taraqqiyot banki faoliyatining xususiyati bo'lib, kreditlarining 30%ini imtiyozli shartlarda maxsus fondan berishi hisoblanadi. OTB bu mablag'larni Yevropa bozorlariga yo'naltirib,

ularni rivojlanayotgan mamlakatlarga 25-40 yilga mo'ljallangan uzoq muddatli kreditlarga aylantiradi. Shuningdek, kreditlar tijorat shartlarida yoki yuqori bozor foiz stavkasi bo'yicha 10-25 yil muddatga oddiy jamg'armalardan ham beriladi.

Osiyo taraqqiyot banki quyidagi talablarga javob beruvchi loyihalarni mablag' bilan ta'minlaydi:

1. Moliyaviy mustahkamligi va texnik bajarilishi, iqtisodiy barqarorligi yuqori bo'lgan loyihalar.

2. Loyihani amalga oshirish mamlakatning istiqbolda rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi.

3. Qarzdor mamlakatning qo'shimcha tashqi qarzga xizmat ko'rsatishga qodirligi.

4. Unumdorlikni oshirish uchun yangi texnologiyalarni joriy qilish.

5. Qo'shimcha yangi ish o'rinlarini tashkil etish.

Osiyo Taraqqiyot Bankiga a'zolik BMT ning iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha Osiyo-Tinch Okean Komissiyasi a'zolariga, shuningdek, boshqa mintaqalar rivojlangan mamlakatlari va BMTga hamda uning biron-bir boshqa maxsus agentliklariga a'zo mamlakatlar uchun erkindir.

Osiyo Taraqqiyot Bankining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– Osiyo mamlakatlari iqtisodiy rivojiga va hamkorligiga ko'maklashish;

– davlat va xususiy fondlardan kapital qo'yilmalarning o'sishini ta'minlash;

– hududiy savdoning rivojlanishiga olib keluvchi iqtisodiy rejalarni tartibga solishda ishtirok etish;

– tashqi manbalardan moliyalashtiriladigan loyihalarni tayyorlash va bajarishga texnik yordam berish;

– a'zo mamlakatlarning tashqi savdosiga va iqtisodiy rivojlanishiga yordam berish.

OTB ustaviga binoan Bank tizimiga bir nechta maxsus fondlar kiradi:

Imtiyozli shartlarda uzoq muddatli kreditlash maxsus fondi;

Osiyo rivojlanish fondi;

Texnika yordami maxsus fondi.

Bank operatsiyalari ikki asosiy manbadan: oddiy kapital mablag'lari va maxsus mablag'lardan moliyalashtiriladi.

Oddiy kapital mablag'lari Osiyo Taraqqiyot Bankiga a'zo mamlakatlarning kapital ulushlarini to'lashlaridan va investitsiyalardan keladigan daromad hisobiga shakllanadi.

Maxsus mablag'lar a'zo rivojlangan mamlakatlar badallari, maxsus fondlar, ssudalar va investitsiyalardan daromadlar, shuningdek, Osiyo Taraqqiyot Banki kengashi maxsus qaroriga binoan oddiy kapital mablag'larini o'tkazish summaları ko'rinishida shakllanadi.

Osiyo Taraqqiyot Banki Maxsus mablag'lari katta bo'lmagan va kambag'al a'zo mamlakatlarning ehtiyojlarini qondirish maqsadida imtiyozli ssudalar shoxobchalarini tashkil etgan.

Osiyo Taraqqiyot Banki barcha sharoitlar bo'yicha puxta tahlil o'tkazgandan keyin kredit beradi. Bu holat, bank zaxiralari va likvidligini saqlashga, sof daromadni doimiy oshirishga, qarzdorlarning kreditga qobiliyatligini monitoringini o'tkazishga imkon yaratadi.

7-mavzu. YEVROPA TARAQQIYOT VA TIKLANISH BANKI, UNING ASOSIY FUNKSIYALARI VA VAZIFALARI

7.1. Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki faoliyati

7.2. YTTBning tashkiliy tuzilmasi

7.3. YTTBning kredit-investitsiya siyosati

7.1. Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki faoliyati

Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki (YTTB) 1990-yil 29-mayda bitim asosida tuzilgan xalqaro tashkilotdir. YTTBning ta'rischilari bo'lib 40 mamlakat hisoblanadi – Albaniyadan tashqari barcha Yevropa mamlakatlari, AQSh, Kanada, Meksika, Marokko, Misr, Isroil, Yaponiya, Yangi Zelandiya, Avstraliya, Janubiy Koreya, shuningdek, Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati (YIH) va Yevropa Investitsiya Banki (YIB). Chexoslovakiya va Yugoslaviya aksiyalari ularning bo'linib ketganidan keyin paydo bo'lgan yangi davlatlar o'rtasida taqsimlandi. YTTBning a'zolari bo'lib Yevropa mamlakatlaridan tashqari XV a'zosi bo'lgan har qanday mamlakat bo'lishi mumkin. 1999-yilning 1-yanvar holatiga YTTB aksiyadorlari bo'lib 60 mamlakat (shu jumladan Yevropaning barcha mamlakatlari) hisoblanadi. Bank shtab-kvartirasi Londonda joylashgan. YTTBning maqomi, imtiyozlari va immuniteti hamda Buyuk Britaniyadagi u bilan bog'liq shaxslar YTTB, Buyuk Britaniya hamda Shimoliy Irlandiya o'rtalarida 1991-yilning 15-aprelida imzolangan shtab-kvartira haqidagi Bitimda belgilab berilgan.

YTTB faoliyatining asosiy vazifalari va maqsadlari. YTTBning asosiy vazifasi – Yevropaning ilgari sotsialistik bo'lgan mamlakatlarini ochiq, bozorga yo'naltirilgan iqtisodiyotga o'tishiga ko'mak berish va shuningdek, xususiy va tadbirkorlik tashabbuslarini rivojlantirishdir.

Bankning Markaziy hamda Sharqiy Yevropa mamlakatlarining bozor iqtisodiyotiga o'tishiga ko'maklashish kabi asosiy maqsadini amalga oshirish uchun YTTBning ustavida quyidagilar ko'zda tutilgan:

- raqobatdosh bo'lgan xususiy sektor, birinchi navbatda kichik va o'rta tadbirkorlikning rivojlanishi, shakllanishi va kengayishiga, ko'maklashish;

- yuqorida zikr etilgan faoliyat turlarini amalga oshirish uchun xorijiy va mahalliy kapitallarni safarbar etish;

- ishlab chiqarish sohasiga hamda xususiy tashabbuskorlikni qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan moliyaviy sektor va xizmatlar jirayonida investitsiyalarni amalga oshirish;

- loyihalarni tayyorlash hamda ularni amalga oshirishda texnik jihatdan ko'maklashish;

- kapitallar milliy bozorlarining rivojlanishini rag'batlantirish;

- iqtisodiy jihatdan manfaatli hamda bir nechta benefitsiar-mamlakat ishtirok etayotgan loyihalarni qo'llab-quvvatlash;

- ekologiya hamda barqaror rivojlanish borasidagi operatsiyalarni faol amalga oshirish;

- yuqoridagilarni amalga oshirilishiga ko'maklashuvchi boshqa funksiyalarni bajarish.

Bankning ustavi (1-modda) boshqa xalqaro moliyaviy tashkilotlardan farqli o'laroq uning operatsiyalari amalga oshiriladigan mamlakatlar ko'p partiyaviylik, plyuralizm va bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moyil bo'lishligini ko'zda tutuvchi siyosiy mandatga ega.

YTTB xususiy tijorat hamda sanoat korxonalarini rivojlanishini faol rag'batlantiradi va o'zining 60%dan kam bo'lmagan resurslarini nodavlat sektoriga yo'naltirishga majbur. Bunday loyihalar bo'yicha davlat kafilliklarini taqdim etilishi talab qilinmaydi va ular o'zini-o'zi qoplashning hisob-kitoblari hamda tavakkalchilik darajasini hisobga olish asosida amalga oshiriladi. Boshqacha qilib aytganda, xususiy sektorda operatsiyalar amalga oshirilganda YTTB o'z zimmasiga katta darajadagi tavakkalchilikni olishga tayyor bo'lgan tijorat banki sifatida harakat qiladi.

Bank har qanday manbalardan kelib tushadigan loyihalarni ko'rib chiqish uchun qabul qiladi. Kelib tushgan loyihalarni ko'rib chiqilishida ularning keyingi taqdirini belgilovchi muhim omil bo'lib taqdim etilayotgan materiallarning sifati hamda ularni loyihalarni moliyalashtirish borasidagi jahon standartlariga mos kelishi hisoblanadi. YTTB tarafidan kreditlashning asosiy obyektlari bo'lib xususiy firmalar yoki xususiylashtirilayotgan davlat korxonalarini hamda yangidan, shu

jumladan xorijiy sarmoya ishtirokida tashkil qilinayotgan qo'shma korxonalar hisoblanadi. Bankning asosiy maqsadi hududdagi investitsiyalarni rag'batlantirish hisoblanadi. YTTB kreditlar hamda kafilliklarni taqdim etish, mablag'larni aksiyadorlik kapitalariga investitsiya qilishda boshqa investorlar va kreditorlar bilan hamkorlik qiladi. Ushbu faoliyat infratuzilmani yoki davlat sektoridagi xususiy sektor tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan boshqa loyihalarni kreditlash bilan to'ldirilishi lozim. YTTB hududiy hamkorlikni rag'batlantiradi hamda o'zi tarafidan qo'llab-quvvatlanayotgan loyihalar bir nechta mamlakatlarni qamrab olishi mumkin.

O'z faoliyatini 1991-yilning aprelida boshlagan paytdan YTTB o'z oldida turgan vazifalarni aniqlashtirib oldi. Ushbu vazifalardan eng muhimi YTTB faoliyat ko'rsatayotgan mamlakatlarda siyosiy tuzumning o'zgarishi davrida yangi iqtisodiy sharoitlarni yaratishda ko'maklashish bo'ldi; bunda ushbu mamlakatlardagi kishilik jamiyatini to'liq parchalanishi hamda qo'shni davlatlarning xavfsizligini tahdidga qo'yishga olib borishi mumkin bo'lgan chidab bo'lmaydigan ijtimoiy shart-sharoitlarning yuzaga kelishini odini olish zarur bo'lib hisoblanadi. Boshqa vazifalar biznes sohasiga (investitsiyalarni rag'batlantirish, tijorat amaliyotini takomillashtirish, xususiylashtirish va tuzilmaviy qayta qurish), infratuzilmaga (aloqa tarmoqlarini, energetika tizimlarini, munitsipal xizmatlarni va uy-joy xo'jaligini tiklash, modernizatsiya qilish va kengaytirish) va ekologiyaga (siyosatni takomillashtirish va atrof-muhitni tiklashda to'g'ri investitsiyalar) aloqadordir.

YTTB kredit faoliyatini amalga oshirgani holda:

- rivojlangan mamlakatlarda bank ishining qabul qilingan standartlari asosida moslanuvchan kreditlash uchun turli-tuman instrumentlardan foydalaniladi;

- xususiy sektor tashabbusini qo'llab-quvvatlaydigan sektorlar bo'yicha ko'zda tutilgan va tutilmagan operatsiyalar strategiyasidagi vazifalarni amalga oshirishni o'zida mujassamlashtiradi;

- xususiy investorlar, ularning maslahatchilari va tijorat banklari bilan hamkorlik qiladi;

- rivojlanishning uzoq muddatli rejalarini amalga oshirishda hukumat bilan hamkorlik qiladi;

- xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlari bilan o'zaro munosabatlarni amalga oshiradi;
- davlatlararo va mintaqaviy yondashuvlarni monand ravishda birgalikda amalga oshiradi;
- atrof-muhitni ozoda saqlash hamda yaxshilashni ta'minlashga harakat qiladi.

YTTB qarorlarni qabul qilishda direktorlar Kengashi tarafidan tasdiqlangan asosiy faoliyat borasidagi siyosat hamda mamlakatlar bo'yicha strategiyaga asoslanadi. Mamlakatlar bo'yicha strategiyalar siyosiy hamda iqtisodiy voqealarning sharhini o'z ichiga oladi va faoliyatning imtiyozli jarayonlarini aniqlab beradi. Bank tarafidan aniqlangan yordamga bo'lgan ehtiyojlar hududning ko'pchilik mamlakatlari uchun qator holatlarda umumiy xarakterga egadir, har bir mamlakatdagi ishlab chiqarish investitsiyalarini rag'batlantirishga intilish ushbu strategiyalarni o'zaro birlashtiradi.

Ko'pchilik davlatlar ijtimoiy-iqtisodiy barqarorsizlik, ishlab chiqilgan qonunchilik bazasining yo'qligi hamda bozor sharoitlarining noaniqligi tufayli kelib chiqqan siyosiy, tashkiliy va iqtisodiy sohalardagi qiyinchiliklarni boshidan kechirmoqda. Bular ayrim holatlarda YTTB tarafidan ajratilgan mablag'larning ishlatilishida uzilishlarga olib kelgan. Ushbu omillarni hisobga olish YTTBga loyihalar tanlovini yetarli darajada aniq bo'lgan modellarini ishlab chiqish imkonini berdi.

YTTB o'z faoliyatida xususiy sektorda loyihalarning moliyalashtirilishini kengayishiga nisbatan xalqaro investorlar hamda banklarda saqlanib kelayotgan vazminlik bilan to'qnash keldi. Bu esa YTTBni investitsiyalar katalizatori sifatidagi ahamiyatini ko'rsatib berdi. Ayrim hukumatlarning o'z mamlakatlaridagi infratuzilma borasidagi loyihalarga kafilliklar taqdim etishni xohlamasligi ham YTTB operatsiyalariga to'sqinlik qiladi. Texnik hamkorlik yo'nalishidagi faoliyat YTTBning investitsiyalari va kreditlarini to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita qo'llab-quvvatlaydi; uning e'tibori asosan loyihalarni tayyorlash, sektorlar bo'yicha izlanishlarga hamda maslahat turidagi xizmatlarga qaratilgandir. Shu sababli ushbu e'tiborning YTTB faoliyatidagi ahamiyati kattadir. YTTB faoliyatining muhim jihatlaridan biri bo'lib barcha mamlakatlardagi va turli darajalardagi boshqaruv kadrlarini tayyorlash hamda mutaxassislar

malakasini oshirish hisoblanadi. Shu sababli o'qitish YTTB faoliyatining negiziga qo'yilgan bo'lib, uning barcha loyihalari ijro etilishida amalga oshiriladi. Ushbu sa'y-harakatlar doirasida YTTB hamda 5 xalqaro sponsor-tashkilotlar (XVF, XTTB, XXB, YI va IHTT) tashabbusiga muvofiq 1992-yilda sobiq sotsialistik mamlakatlarga bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlay oladigan bank va xo'jalik sohalari kadrlarini tayyorlash ishida yordam qilish maqsadida Birlashgan Vena instituti ochilgan edi.

7.2. YTTBning tashkiliy tuzilmasi

YTTBning tashkiliy tuzilmasi. YTTB faoliyatiga rahbarlikni boshqaruvchilar Kengashi, direktorlar Kengashi va prezident amalga oshiradi. Boshqaruvchilar Kengashi YTTBning oliy boshqaruv organi bo'lib, Bankning har bir a'zosidan 2 tadan vakil (boshqaruvchi va uning o'rinbosari)ni o'z ichiga oladi (mamlakat yoki xalqaro tashkilotdan). YTTB a'zosining xohishiga qarab uni vakili (boshqaruvchi yoki uning o'rinbosari) istalgan paytda qaytib chaqirib olinishi mumkin. Boshqaruvchi o'rinbosari ovoz berishda faqat boshqaruvchi yo'q bo'lgan paytdagina ishtirok etishi mumkin. Yilda bir marta bo'ladigan yig'ilishda Kengash boshqaruvchilardan birini keyingi rais saylangunga qadar rais vazifasini bajaruvchi sifatida saylaydi.

Boshqaruvchilar Kengashining vakolatlariga quyidagi masalalarni hal qilish kiradi:

1) YTTBga yangi a'zolari qabul qilish, ularni qabul qilish shartlarini aniqlash, Bankka a'ziligini to'xtatish;

2) YTTB prezidenti va direktorini saylash, direktorlar va ularning o'rinbosarlari mukofot pullari miqdorini, shuningdek, prezident bilan tuziladigan bitimning boshqa shartlarini belgilash;

3) YTTBning chiqarishga ruxsat etilgan ustav kapitalini ko'paytirish yoki kamaytirish;

4) boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik to'g'risida bosh kelishuvlar (bitimlar) tuzishga vakolatlar berish;

5) YTTBning umumiy balansini (audit hisoboti ko'rib chiqilganidan so'ng) tasdiqlash hamda foyda va zararlar hisobvaraqlari, zaxiralar hajmini aniqlash, foydani taqsimlash, YTTB faoliyatini uzil-

kesil to'xtatishi hamda uning aktivlarini taqsimlash to'g'risida qaror qabul qilish;

6) YTTBni ta'sis etish to'g'risidagi Bitimga o'zgartirishlar kiritish, Bitimning izohi yoki uni Kengash direktorlari tarafidan qo'llash bilan bog'liq apellyatsiyalar bo'yicha qarorlar qabul qilish.

Direktorlar Kengashi vakolatiga YTTB faoliyatining joriy masalalari va shuningdek, unga boshqaruvchilar Kengashi tomonidan yuklatilgan alohida vakolatlarni amalga oshirish kiradi. Ularning ichida: 1) boshqaruvchilar Kengashi ishiga tayyorgarlik ko'rish; 2) boshqaruvchilar Kengashi ko'rsatmalari doirasida YTTBning kreditlar, kafolatlar, aksiyadorlik kapitaliga investitsiyalar berish, kreditlar jalb qilish, texnik yordam ko'rsatish va boshqa operatsiyalariga nisbatan siyosatini aniqlash va qarorlar qabul qilish; 3) yillik majlisdagi boshqaruvchilar Kengashi tasdig'iga moliyaviy yil uchun auditorlar tomonidan ko'rib chiqilgan hisobotni tayyorlash; 4) YTTB byudjetini tasdiqlash.

Direktorlar Kengashi 23 a'zodan iborat: 11 direktor YIga a'zo-mamlakatlar va YIBga a'zo boshqaruvchilar tarafidan; 4 direktor – YTTBdan yordam olish huquqiga ega bo'lgan Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan; 4 direktor Yevropaning qolgan boshqa mamlakatlaridan; 4 direktor Yevropa mamlakatlari bo'lmagan mamlakatlardan saylanadi. Direktorlar har uch yilda saylanadi. Ovoz berishda oddiy ko'pchilik ustunlikka ega bo'ladi, lekin umumiy ovozning 2/3 qismidan kam bo'lmasligi kerak. Har bir a'zoning ovozlari soni u obuna bo'lgan aksiyalarning miqdoriga teng bo'ladi.

YTTB prezidenti umumiy ovozlar sonining yarmidan ko'prog'ini tashkil etuvchi boshqaruvchilar umumiy sonidan ko'pchilik ovoz bilan 4 yilga saylanadi. YTTB prezidenti bankning joriy faoliyatini direktorlar Kengashi rahbarligi ostida boshqaradi. U ovoz berishlarda qatnashmaydi, lekin ovozlar teng bo'lib qolgan taqdirda hal qiluvchi ovozga ega bo'ladi, boshqaruvchilar Kengashi majlislarida qatnashishi va direktorlar Kengashiga raislik qilishi mumkin.

YTTB resurslarining shakllanishi. YTTBning chiqarishga ruxsat etilgan 10 mlrd. EKYUga teng bo'lgan aksiyadorlik kapitali dastavval har biri 10 000 EKYU qiymatidagi nominalga ega 1 mln. dona aksiyaga bo'lingan edi, shu jumladan puli to'lanadigan hamda puli talab bo'yicha to'lanadigan aksiyalarga bo'lingan. To'lanadigan aksiyalarning

chiqarilgan dastlabki summasi 3 mlrd. EKYUni tashkil qilgan yoki chiqarishga ruxsat etilgan aksiyadorlik kapitalining 30 foizini, aksiyalarning 70 foizi esa to‘lanmagan aksiyalar bo‘lib, YTTB majburiyatlarini to‘lash zarur bo‘lib qolganda qaytib talab qilib olinishi mumkin. Bundan tashqari 125 aksiya YTTB a‘zolari o‘rtasida taqsimlanishi taqiqlangan edi.

1997-yilning boshida YTTB kapitalini 2 barobarga, ya’ni 20 mlrd. EKYUgacha oshirish to‘g‘risidagi qaror kuchga kirdi. Chiqarilishga ruxsat etilgan kapitalning 10 mlrd. EKYUga oshirilgan qismidan 2,25 mlrd. EKYU 8 qismdan va o‘zaro teng bo‘lgan, birinchi navbatda to‘lanishi lozim bo‘lgan yillik badallardan iborat. Qolgan 7,75 mlrd. EKYU talab bo‘yicha to‘lanishi lozim. YTTB kapitalidagi ishtirok nisbatlarini uning aksiyadorlari o‘rtasidagi taqsimoti sezilarli darajada o‘zgarmadi.

YI, YIB a‘zo-mamlakatlar va YIining o‘zi YTTB ustav kapitalida– 51% kvotasiga egadir, Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari – 13%, qolgan Yevropa mamlakatlari – 11%, Yevropa mamlakatlari bo‘lmaganlar – 24%. Kapitalda ko‘proq hissa bilan AQSh – 10%, Italiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Yaponiya – 8,5%dan. Ustav kapitalining ko‘lami har 5 yilda bir marta ko‘rib chiqiladi.

2.3. YTTBning kredit-investitsiya siyosati

YTTBning kredit-investitsiya siyosati. YTTB o‘z faoliyatida xo‘jalik yuritishning bozor usullariga o‘tayotgan davlat va xususiy sektor korxonalariga xizmat ko‘rsatishda operatsiyalarning quyidagi shakllaridan foydalaniladi:

- 1) ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadlariga kreditlarni taqdim etish (hamkorlikda moliyalashtirishni o‘z ichiga olgan holda);
- 2) kapitalni investitsiyalash;
- 3) qimmatli qog‘ozlarni kafolatlangan asosda joylashtirish;
- 4) kapital bozorlariga kafilliklarni berish hamda boshqa shakllarga ko‘maklashish orqali chiqishni yengillashtirish;
- 5) maxsus fondlar resurslarini ularning ishlatilishini belgilab beruvchi kelishuvlarga muvofiq ravishda joylashtirish;

6) zayomlarni taqdim etish (hamkorlikda moliyalashtirishni o'z ichiga olgan holda) hamda infratuzilmani qayta qurish va rivojlantirishga mo'ljallangan texnik yordamni ko'rsatish (shu jumladan tabiat muhofazasi dasturlari).

YTTB eksport kreditlari bo'yicha kafolatlar bermaydi va sug'urtalash bilan shug'ullanmaydi. YTTB tashkil topgan paytdan boshlab 1999-yilning boshigacha Bank direktorlari Kengashi summasi 55 mlrd. AQSh dollaridan ziyodroq bo'lgan 800 dan ortiq loyihalarni ma'qullagan. YTTB moliya-kredit siyosatining muhim yo'nalishlaridan moliyaviy sektor, energetika, telekommunikatsiya infratuzilmasi, transport va agrobiznesni ajratib ko'rsatish mumkin. Xususiylashtirish kabi soha ham muhim rol o'ynaydi.

Moliyaviy sektor. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida sobiq sotsialistik mamlakatlarning kredit-moliya muassasalari jiddiy muammolarni meros sifatida qabul qilib olishdi: umidsiz kreditlar, moliya zaxiralarini cheklanganligi, kapitallashtirish jarayonining sekinligi va moliyaviy sektorning o'ta monopollashganligi. Bu o'z navbatida davlat korxonalarini kredit muassasalarining aksiyadorlari bo'lishi bilan bir vaqtda, uning yirik qarz oluvchilari bo'lib maydonga chiqishi bilan asoslangandir. Kredit-moliya muassasalarini kreditlar taqsimotining markazdan rejalashtiriladigan passiv vositachilaridan bozor tamoyillari asosida erkin raqobat sharoitlarida resruslardan foydalanishning muhim funksiyasini bajara oladigan maxsus turdagi korxonalariga aylantirish bilan bog'liq muammo eng murakkab muammoga aylandi. Moliya-kredit tizimini bozor iqtisodiyoti darajasigacha ko'tarish hamda uni xususiylashtirish jarayoniga tayyorlash imkonini beradigan tuzilmaviy isloh qilinishini talab qiladi.

YTTB moliyaviy sektorni taraqqiy ettirishning umumiy strategiyasi hamda rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishga qaratilgan maslahat xizmatlarini erkin bozor iqtisodiyoti sharoitlarida banklar funksiyalarini bajara oladigan muassasalarga maqsadli investitsiyalar bilan birgalikda olib boradi. Bir vaqtning o'zida YTTB banklarni xususiylashtirish bilan bog'liq bo'lgan ishlarni olib boradi hamda xususiy banklarning mustahkamlanishiga, yangi institutlarni

investitsiyalar hamda texnik hamkorlik yordamida barpo etilishiga ko'maklashadi. Ko'pchilik mamlakatlarda Bank pul mablag'larini yirik xorijiy banklar yoki investorlardan ololmaydigan kichik va o'rta korxonalarni kreditlash masalalari bilan shug'ullanadi. Markaziy va Sharqiy Yevropaning ayrim mamlakatlaridagi kichik va o'rta korxonalar xalqaro hamda mahalliy banklarning ishtirokida YTTB tarafidan qo'llab turiladigan bir qator agentlik kredit yo'nalishlaridan foydalanishlari mumkin. Agentlik yo'nalishlari banklar tarafidan kichik va o'rta biznes korxonalariga xizmat ko'rsatishni yaxshilash, xalqaro kredit resurslarini jalb etish, qarz oluvchi korxonalarining mavjudlarini kengaytirish yoki yangilarini yaratish hisobigan ishlab chiqarish hamda ish joylarini barpo etishga ko'maklashish maqsadida ishlab chiqilgan edi.

Energetika. YTTBni Yevropaning sobiq sotsialistik mamlakatlarida energetika sektorini rivojlanishiga jalb qilinish zaruriyati bu mamlakatlarda 1991-yildagi energetika inqirozi bilan bog'liqdir. Ushbu inqiroz sobiq Ittifoq davlatlaridan energetika tashuvchilarni qisqargani va ularning narxini jahon baholari darajasiga ko'tarilgani bilan ifodalanadi. YTTB amaldagi energetik quvvatlarni modernizatsiyalash va iste'molchilar tomonidan energiyadan foydalanishni oqilona holatga keltirish bilan bog'liq loyihalarni faol ravishda amalga oshira boshladi. Bu loyihalarni amalga oshirish energetika manbalariga bo'lgan ichki va jahon narxlarini yaqinlashtirishga yo'naltirilgan baholash sohasidagi islohotlar bilan birgalikda bo'lishi kerak edi. Mavjud neft va gaz tabiiy qazilmalaridan to'liqroq hamda samaraliroq foydalanish imkonini beradigan yangi texnologiyalarga ega xorijiy investorlarni jalb etish ushbu jarayonlarda ijobiy rol o'ynaydi. Bunda xorijiy firmalar ishtirokidagi qo'shma korxonalarni barpo etish hamkorlikning peshqadam shakllaridan biriga aylanadi. YTTB bunda loyihani amalga oshirishga mo'ljallangan kreditning faqat bir qisminigina taqdim qiladi.

Telekommunikatsiyalar. Zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlarining mavjudligi sobiq sotsialistik mamlakatlarning ichki bozorlari integratsiyasini va ularni jahon bozorlari bilan aloqasini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu infratuzilmani

rivojlantirish va modernizatsiya qilish bozor iqtisodiyotini to'laqonli rivojlanishining majburiy sharti bo'lib hisoblanadi. Telekommunikatsiyalar sohasida YTTB aloqa tarmoqlarining kengayishiga, xizmatlar assortimentining ko'payishiga hamda tashkiliy islohotlarga olib keladigan davlat va xususiy sektor tashabbusini qo'llab-quvvatlaydi. Bu sektordagi YTTBning asosiy ustuvor yo'nalishi telekommunikatsiyalarning davlat tarmog'i tuzilmasini mustahkamlash hisoblanadi.

Transport. Shahar va qishloq joylaridagi avtomobil hamda temir yo'llarining amaldagi tizimini tiklash va modernizatsiya qilishni ko'pchilik mamlakatlarda ko'pincha ustuvor masalalarga qo'shishadi. Ushbu masalalarga e'tiborsizlikning natijasi bo'lib tez-tez sodir bo'lib turadigan avariya, yo'l harakatini izdan chiqishi hamda yuk va yo'lovchilarni xavfsiz hamda samarali asosda tashishni qiyinlashtiruvchi boshqa muammolar hisoblanadi. Shu sababli YTTB transport borasida birinchi darajali e'tiborni mazkur muammolarni hal etuvchi hamda Markaziy va Sharqiy Yevropaning G'arb va Sharqda joylashgan hamda atrof-muhit sog'lomlanishiga hissa qo'shayotgan qo'shnilar bilan integratsiyasiga ko'maklashuvchi loyihalarga beradi. YTTB transport tizimining balanslashgan rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi, chunki transportning har bir turi o'zi uddalay oladigan transport oqimlarini jalb qiladi va shunday yuk tashish xizmatlarini amalga oshiradi. YTTB sog'lom raqobat Sharq va G'arb mamlakatlari tarafidan maqbul qarorlar qabul qilinishiga ko'maklashadi hamda transport tizimlarini rivojlantirish birinchi navbatda iqtisodiy ustuvorliklar va texnik samara bilan belgilanishi kerak deb hisoblaydi.

Yuqoridagilar Sharqiy Yevropa mamlakatlari uchun avtomobil xizmatlari ko'lamini hamda ularga qilinayotgan investitsiyalar hajmini o'stirish, temir yo'llarni tuzilmaviy qayta qurilishi zarurligini bildiradi. Temir yo'llarni tuzilmaviy asosda qayta qurish hamda ularni raqobatdosh iqtisodiyotning yangi sharoitlarida boshqa vazifalarni bajarishga tayyorlash masalalari bo'yicha ayrim mamlakatlar bugungi kun holatiga ijobiy natijalarga erishdi. SHu sababli YTTB temir yo'llarning istiqboldagi roli hamda ushbu yo'nalishdagi tegishli xatti-

harakatlarni aniqlash maqsadida sakkiz mamlakatda izlanishlarni boshlab yubordi. YTTB Jahon Banki bilan birgalikda shunga o'xshash ishlarni mintaqaning boshqa mamlakatlarida ham olib bormoqda. Transport mashinasozligini rivojlantirish bilan bog'liq loyihalarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kreditlash – iqtisodiy rivojlanishning birgina instrumenti xolos. Bu bilan birgalikda davlat siyosati, tashkiliy islohotlar, investitsiyalarni nisbatan takomillashgan asosda rejalashtirish barobar darajada muhimdir; buning munosabati bilan YTTB mazkur sohalarda yanada taraqqiy etishga urg'u bermoqda.

Agrobiznes. Bu sohada YTTB o'zining asosiy harakatlarini qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi zamonaviy korxonalar qurilishini, oziq-ovqat mahsulotlarini sotish hamda taqsimlash infratuzilmasini rivojlantirishni kreditlashga qaratgandir. Xususan, YTTB bir nechta mamlakatlarda ulgurji bozorlar barpo etish loyihasi ustida ishlamoqda. Xususiy agrobiznesni kreditlash odatda mahalliy yirik banklarga ochiladigan hamda faqat agromahsulotlarni qayta ishlash va ularni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan xususiy tadbirkorlar foydalanishi uchun mo'ljallangan kredit yo'nalishlari orqali amalga oshiriladi. Ushbu mexanizm xususiy sektorni ham mahalliy ham xorijiy valyutada kreditlash uchun mo'ljallangandir.

Xususiylashtirish. Xususiylashtirishni jadallashtirishga ko'maklashish YTTBning har bir aniq mamalakat bo'yicha strategiyasidagi birinchi darajali vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. YTTBda xususiylashtirish sifatida tushuniladigan chora-tadbirlar qatoriga davlat korxonalarini nafaqat xususiy mulkchilikka o'tkazishni, balki xo'jalik yuritishning bozor usullariga o'tayotgan davlat sektoridagi ishlayotgan korxonalarni tuzilmaviy jihatdan qayta qurish va modernizatsiya qilish hamda xususiy korxonalar tashkil qilinishini ko'zda tutadi.

8-mavzu. XALQARO HISOB-KITOBLAR BANKINING TASHKIL ETILISHI, UNING ASOSIY MAQSADI VA FUNKSIYALARI

8.1. Xalqaro hisob-kitoblar bankining o'rne

8.2. XHKB valyuta va moliyaviy barqarorligini ta'minlash

8.1. Xalqaro hisob-kitoblar bankining o'rne

Xalqaro moliya tashkilotlari ichida Bazeldagi **Xalqaro hisob-kitoblar banki** (ing. Bank for International Settlements (BIS)) muhim o'rin egallaydi (XHKB, 1930-yil, Bazel). Xalqaro hisob-kitoblar banki 1930-yilda 6 davlatning (Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Yaponiya) hukumatlararo kelishuvi hamda ushbu davlatlarning o'z hududida faoliyat ko'rsatadigan Shveysariya bilan konvensiyasi asosida tuzilgan. Hozirda Xalqaro hisob-kitoblar banki 34 mamlakatning markaziy banklaridan iborat. Xalqaro hisob-kitoblar banki ularga kreditlar beradi va depozitlarini qabul qiladi hamda ularning hamkorligiga yordam beradi. Xalqaro hisob-kitoblar bankining muhim xususiyati bo'lib, xalqaro hisob-kitoblarda valyuta kliringi bo'yicha hamda a'zo mamlakatlarning boshqa hisob-kitoblarida bank-agent funksiyasini bajarish hisoblanadi.

Xalqaro hisob-kitoblar banki (XHKB) 1930-yilda Belgiya, Fransiya, Germaniya, Italiya, Yaponiya, Buyuk Britaniya va AQSh ta'sisida Bazel shahrida tashkil etilgan bo'lib, unga Birinchi Jahon urushini yakunlab bergan Versal shartnomasiga muvofiq, Germaniya keltirgan zararlarni qoplash uchun to'lovlarni tartibga solish vazifasi yuklatilgan edi. Shuningdek, XHKB markaziy banklarni hamkorlikda ish olib borishlarini ta'minlashi kerak edi. Bank nomi ham shu vazifalardan kelib chiqib qo'yilgan. 1930-yillardagi moliyaviy va iqtisodiy inqiroz markaziy banklarni birgalikda faoliyat olib borishni talab etar edi. Genuya valyuta tizimi tamoyillari asosida tashkil etilgan valyuta munosabatlari XHB ga a'zo mamlakatlar markaziy banklarining doimiy yig'ilishlarida tartibga solib turiladigan bo'ldi.

Buyuk depressiya va siyosiy ziddiyatlarning oshib borishi natijasida jahon valyuta tizimining inqirozga uchrashiga qaramasdan, markaziy

banklar uchun Bazelda har oy yig'ilib, fikr almashishlari uchun sharoit yaratib berilgan edi. XHKB markaziy banklarga keng ko'lamdagi xizmatlarni ko'rsatishda davom etib, qisqa fursatda o'z mavqeini mustahlab olishga erishdi va iqtisodiy tadqiqotlar olib borishni yo'lga qo'ydi.

Ikkinchi jahon urushi davomida, Bank omon qilishi uchun barcha yig'ilishlarni to'xtatib qo'ydi va daxlsizlik to'g'risida deklaratsiyani qabul qildi. Ushbu deklaratsiyaga muvofiq, bank urushda qatnashayotgan tomonga boshqa mamlakatlarga nisbatan ustunlik qilishga yordam beruvchi bank xizmatlarini to'xtatib qo'ydi va markaziy banklarga o'z majburiyatlarini bajarishga ko'mak berish bilan cheklandi.

1944-yilda Bretton Vuds konferensiyasida muhokama qilingan masalalar qatorida XHKBni tugatish ham o'rin oldi. Konferensiya qarori asosida tashkil etilgan XVF va Jahon bankining faoliyat ko'lami XHKBga nisbatan keng qamrovli bo'lgani uchun, tanlov yangi institutlar hisobiga hal etilishi kutilgan edi. Bunga qarshi Yevropa markaziy banklari o'z institutlarini saqlab qolish fikrini qo'llab-quvvatlashdi. Keyinchalik XHKB Yevropa mamlakatlarining moliyaviy tiklanishida nihoyatda katta o'ringa ega bo'ldi. Bundan tashqari, Sovuq Urush davrida bank ikki qutb o'rtasida dahlsiz bo'lgan muzokara maydoni sifatida xizmat qildi.

XHKBning Ikkinchi jahon urushidan 70 – yillargacha bo'lgan davrda markaziy banklar bilan hamkorligi qat'iy belgilangan kursda erkin almashtiriladigan valyutalarga asoslangan Bretton Vuds valyuta tizimi manfaatlarini himoya qilishdan iborat bo'ldi. 1950-yillarda Yevropa To'lov Ittifoqining (European Payments Union, EPU) agenti sifatida Bank Yevropa mamlakatlari valyutalarini erkin almashtirishga erishishda texnik jihatdan katta yordam bergan. Ikkinchi jahon urushidan keyin Yevropaning barcha mamlakatlarida valyuta munosabatlari qat'iy tartibga solingan edi, bu esa erkin savdoni sezilarli chekladi. EPU unga a'zo mamlakatlarda valyuta cheklovlarini bartaraf etib, xalqaro bozorda valyutalarning erkin almashuvini ta'minlash maqsadida tashkil etilgan edi. Bu tadbir Yevropa uchun muvaffaqiyatli kechib, 1958-yilning oxiriga kelib, hudud bo'ylab barcha valyutalar erkin konvertirlanadigan bo'ldi.

1958-yildan so'ng Bretton Vuds valyuta tizimi 1944-yilda qabul qilingan tamoyillar asosida to'liq ishga tushdi. Ammo tizimning samarali ishlashi uchun mamlakatlardan har tomonlama o'zaro hamkorlik talab etildi.

Bunday sharoitda Bankning rezerv valyutalar (dollar va funt sterling) pozitsiyasini ta'minlashdagi ishtirokida yanada oshdi. Bunda Bank markaziy banklar o'rtasida, mavjud tizimni ishdan chiqishiga olib kelishi mumkin bo'lgan inqirozlardan saqlash maqsadida, muvofiqlashtiruvchi faoliyat olib bordi. Bu faoliyat doirasiga Oltin Pulni saqlash, svop bitimlar tarmog'ini tashkil etish, funt sterling almashinuvini ta'minlash kabi vazifalar kirgan edi. Katta o'nlik (G10) tomonidan belgilangan bu vazifalar hisobiga mavjud tizimning 60-yillardagi oltin davrida iqtisodiy o'sishni ta'minlashga erishildi. Shunday bo'lsada, tizimni saqlab qolish imkoni bo'ldi va 1973-yillardan boshlab, erkin suzib yuruvchi valyuta kursi davri boshlandi.

O'ttiz yildan ortiq XHKB Yevropada valyuta integratsiya jarayonida yaqindan qatnashib kelgan. Mazkur valyuta tizimi tamoyillar asosida qabul qilingan "valyuta iloni" rejimini ta'minlashda Bank texnik jihatdan katta yordam ko'rsatgan. 1964-yildan boshlab, Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar markaziy banklaridan tuzilgan Boshqaruv Qo'mitasida integratsiyaning kelgusi ishlari muhokama etila boshladi va 1979-yilning 13-martida XHKB bo'lib o'tgan navbatdagi yig'ilishida Yevropa valyuta tizimi to'g'risidagi kelishuv imzolandi.

8.2. XHKB valyuta va moliyaviy barqarorligini ta'minlash

Yigirmanchi asrning oxirgi o'n yilliklarida moliya bozorlarining kengayishi va globallashuvi kuchayishi natijasida, markaziy banklarining XHKB orqali hamkorligi tobora ortib bordi. XHKB valyuta va moliyaviy barqarorligini ta'minlashni ikki yo'nalishda olib boradi:

- zarurat yuzaga kelganda favqulodda moliyaviy yordam ko'rsatish;
- xalqaro moliyaviy tizimning barqarorligi va bank nazorati samaradorligini ta'minlashga qaratilgan standartlarni ishlab chiqish bo'yicha mutaxassislarni jalb qilish.

XHKB markaziy banklarga quyidagi valyuta operatsiyalarini taqdim etadi:

- spot, svop, forvard, opsiyon va forex bozorida depozitlar;
- xorijiy valyutaning overnayt talablarini qondirish;

– London, Bern yoki Nyu York moliya bozorlariga mablag‘larni joylashtirish;

– spot, autrayt, svop va opsiyon shartlar asosida oltin oldi-sotdisini amalga oshirish.

Xalqaro hisob-kitoblar banki yetakchi valyuta kurslarini ushlab turish maqsadida markaziy banklarning jamoaviy valyuta intervensiyasini tashkil etadi, hukumatlararo kreditlarda vasiy bo‘ladi hamda yevrobozor holatini nazorat qilib turadi.

1982-yildan boshlab XHKB XVF kreditlarini kutayotgan ayrim mamlakatlarning xalqaro valyuta likvidiligi inqiroziga yo‘l qo‘ymaslik uchun markaziy banklarning kafolati evaziga oraliq kreditlar bermoqda. Bunday kreditlarni Vengriya, Meksika, Braziliya, Argentina va Yugoslaviya mamlakatlari olgan.

XHKB – etakchi axborot-tadqiqot markazi ham bo‘lib hisoblanadi. U o‘zining tadqiqotlari asosida davriy nashrlarni chop etib boradi.

Nizom bo‘yicha XHKBga 2 asosiy funksiya yuklatilgan: 1) markaziy banklar o‘rtasida hamkorlikka ko‘mak berish, xalqaro moliya operatsiyalari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish; 2) o‘z a‘zolarining xalqaro hisob-kitoblarini o‘tkazish bo‘yicha agent yoki ishonchli shaxs sifatida harakat qilish. Bulardan kelib chiqqan holda XHKB quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- oltin oldi-sotdisi va saqlanishi;
- markaziy banklar bilan depozit-ssuda operatsiyalari;
- alohida bitimlar bo‘yicha hukumat ulushlarini qabul qilish;
- valyuta va qimmatbaho qog‘ozlar bilan (aksiyalardan tashqari) operatsiyalar;
- markaziy banklarning muxbiri yoki agenti sifatida jahon (valyuta, kredit, qimmatbaho qog‘ozlar, oltin) bozorlarida operatsiyalar;
- o‘zaro xalqaro hisob-kitoblarga ko‘mak berish maqsadida markaziy banklar bilan bitimlar tuzish.

XHKB resurslarining asosiy manbai – markaziy banklarning chet el valyutasida yoki oltindagi qisqa muddatli (3 oygacha) omonatlari. Ular bo‘yicha foizlar to‘lash uchun bank ularni bozor sharoitlarida boshqa markaziy banklarga, xalqaro tashkilotlarga joylashtiradi. XHKBning asosiy aktiv operatsiyasi bo‘lib markaziy banklarga chet el valyutasidagi kreditlar berishdir.

9-mavzu. ISLOM MOLIYASI VA MOLIYAVIY INSTITUTLAR

9.1. Islomiy moliyalashtirish asoslari va rivojlanish tarixi

9.2. Islomiy moliyaning asosiy tamoyillari

9.3. Islomiy moliyaviy vositalar

9.4. Islomiy moliyalardagi xatarlar

9.1. Islomiy moliyalashtirish asoslari va rivojlanish tarixi

Har qanday muassasaviy tarmoq uni tartibga soluvchi qoida va nizomlar, o'rnatilgan qonunlar mavjud bo'lgan taqdirda faoliyat ko'rsatadi. Musulmonlar turmush tarzini tartibga soluvchi qoidalar islom qonunlari majmui – shariatda ifodalangan.

Ushbu qonunlar to'rt manbagacha. Birinchisi – muqaddas Qur'on bo'lib, u diniy bilimlarning asl va o'zgarmas manbasi hisoblanadi. Qur'on Payg'ambar sallolohu alayhi vasallam orqali Jabroil (alayhissalom) vositasida yetkazilgan Allohning vahiyalarini o'z ichiga olgan bo'lib, butun insoniyatga yo'llangan ilohiy ko'rsatma hisoblanadi.

Mazkur qonunlarning ikkinchi manbasi hadislar hisoblanadi. Ular Payg'ambar Muhammad sallolohu alayhi vasallamning qavllari va tutumlari yoki ular bilan bog'liq voqealar to'g'risidagi qisqa rivoyatlar bo'lib, Payg'ambar sallolohu alayhi vasallam sunnatlari asosini tashkil etadi.

Shariat qonunini shakllantiruvchi uchinchi manba “*ijmo*” - deb ataladi. Ijmo – obro'li islomiy olimlar tomonidan aniq bir masala yoki holat uchun ishlab chiqilgan yechimlardir. Islom an'alarida Qur'on va sunnatdan mustaqil xulosa chiqarish huquqiga ega ulamolar *mujtahidlar* deb ataladi.

To'rtinchi manba “*qiyos*” deb nomlanadi. Ushbu atamaning dastlabki ahamiyati “o'lchash” yoki “ikki ashyo o'rtasida taqqoslash o'tkazish” so'zlaridan kelib chiqadi. Qiyos – murakkab va munozarali masalalar bo'yicha Qur'on va hadislarda bayon etilgan asoslarga ko'ra, mujtahidlar tomonidan yangi yechimlarni ishlash va monandligi asosida hukm chiqarishdir.

Islom huquqshunosligida Qur'on va hadislarga asoslangan dalillar shar'iy (qonuniy) dalillar deyiladi, ularning ishonchligi har qanday

gumonlardan xolidir, chunki mazkur ikki manba islom ta'limotining mutlaq haqqoniy va mustahkam asosini tashkil etadi. Ijmo va qiyosga asoslangan dalillar, shuningdek, "furu" – shariat huquqining tarmog'i sifatida ham ma'lum.

Shunday qilib, islom yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi tartiblarni taklif etadi va inson hayotining barcha jabhalari, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar (muomala) uchun qoidalar majmuiga rioya etishga amr qiladi. Islom tamoyillariga muvofiq shakllantirilgan moliyaviy va iqtisodiy tizim zamonaviy va umumqabul qilingan tizim bilan qanday qilib va qay darajada uyg'unlashishi mumkin? Mana shunday tizim iqtisodiy resurslarni joylashtirish, taqsimlash va ayirboshlash masalalari bilan qay tarzda shug'ullanishi mumkin? Uning asosiy qoidalaridan ayrimlari qay yo'sinda lozim darajada tahliliy sinchkovlik ila izohlanishi mumkin? Islom tamoyillariga asoslangan moliyaviy, ijtimoiy va iqtisodiy tizimni shakllantirish yoki ko'rib chiqishga jalb etilgan tadqiqotchilar mazkur va boshqa ko'plab masalalarni tadqiq etadilar.

Har qanday muassasaviy tarmoq uni tartibga soluvchi qoida va nizomlar, o'rnatilgan qonunlar mavjud bo'lgan taqdirda faoliyat ko'rsatadi. Musulmonlar turmush tarzini tartibga soluvchi qoidalar islom qonunlari majmui – shariatda ifodalangan.

Faqat so'nggi bir necha o'n yillikda ushbu moliyaviy va iqtisodiy nizom hamda me'yorlarni zamonaviy tahliliy atamalar nuqtayi nazaridan izohlash uchun jiddiy sa'y-harakatlar amalga oshirilganiga qaramay va ko'plab tadqiqotlar chop etilgan bo'lsa-da, baribir "islomiy moliya" yoki "islomiy iqtisodiyot" singari "islomiy" atama qo'shilgan turli ijtimoiy fanlarga nisbatan aniq ta'rifni qo'llash yuzasidan ayrim chalkashliklar saqlanib turibdi. Mana shunday tizimning turli jabhalarini bir butun sifatida emas, balki alohida ko'rib chiqish tendensiyasi buning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Masalan, "islomiy moliya" atamasi ko'pincha "foizni man etuvchi" tizimni ta'riflash uchun ishlatiladi. Lekin mana shunday sodda bayon etish nafaqat noto'g'ri, balki qo'shimcha chalkashliklarning manbasi ham hisoblanadi.

Islomiy moliya industriyasi global moliyaviy aktivlarning qariyb 1%ini tashkil etadi va 2002–2012-yillarda yiliga 20%ga o'sdi. Islomiy moliyaviy xizmatlarga korporativ va ulgurji bozorda talabning ortib borishi tarmoq o'sishini rag'batlantirib turgan omillardan biri

hisoblanadi. Ushbu tarmoqda banklar asosiy bo'g'inni tashkil etmoqda va global bank sanoatida u qadar katta bo'lmagan, lekin o'sib borayotgan tarmoqni o'zida aks ettirmoqda. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida islomiy bank ishi o'sishidagi ulkan o'zgarishlar yirik an'anaviy banklarning ham diqqat-e'tiborini, "islomiy darcha" deb ataladigan muqobil mahsulotlarni taqdim etishga qaratishiga turtki bo'ldi. Chunki islomiy banklar umumiy moliyaviy muhitda vujudga keladi va ishlaydi, ular bozorda raqobatbardoshlikni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq muammolarga ro'baro' bo'ladi. Bundan tashqari, mazkur banklar shariat ko'rsatmasi talablarini bajarishlari lozim bo'ladi.

Aniqki, yaratuvchi tomonidan inson idrokiga berilgan vakolatning faoliyat doirasi cheklanmagan emas. Inson zehni lozim darajada idrok eta olmaydigan sohalar ham bor yoki eng kamida u mazkur sohalarida xatolarga yo'l qo'yadi. Bu olamlar Robbisi Alloh taolo O'z Payg'ambarlari (alayhissalom)ga yuborgan ilohiy vahiyalarda bayon etgan sohalaridir. Har bir musulmonning qat'iy ishonchi Alloh taoloning so'nggi Payg'ambari sallollohu alayhi vasallamga tushirilgan ilohiy vahiyalarda ko'rsatilgan amrlarga shakli va mazmuni bo'yicha itoat qilinishi shartligi hamda ularni kimningdir mulohazakor dalillari yoki ichki istaklari asosida rad etish yoxud buzish mumkin emasligi shu yondashuvga asoslanadi. Shuning uchun insonning butun faoliyati mazkur ilohiy ko'rsatmalarga muvofiq bo'lishi va belgilab berilgan had doirasida amalga oshirilishi kerak. Allohga itoat nafaqat ibodatda, balki iqtisodiy faoliyatda ham talab qilinadi, bunda ayrim zohiriy manfaatlardan voz kechiladi, chunki bu jamiyatning jamoaviy manfaatlariga zid bo'lishi mumkin.

9.2. Islomiy moliyaning asosiy tamoyillari

Moliyalashtirishning islomiy asoslariga qaytadigan bo'lsak, shuni qayd etish lozimki, ribo sudxo'rlikni anglatadi. Riboning shu holicha foiz undirishga kirishi shart ham emas. Aslida ribo miqdor jihatidan nomuvofiq pul ekvivalentidan kelib chiquvchi har qanday noqonuniy yoki adolatsiz foyda olishga taalluqlidir. Pul-kredit foizlari yoki sudxo'rlik (ya'ni pullarni pulga oldi-sotdi qilish) – bu riboning shakllaridan biri, xolos.

Tizimning asosiy qoidasi hisoblanadigan riboni taqiqlash – soʻzma-soʻz “ortiqchalik”ni anglatadi va “sotish yoki qarz shaklida boʻlsin, kapitalning har qanday asossiz koʻpayishi” sifatida talqin qilinadi. Islomiy olimlar orasidagi umumiy nuqtayi nazar shundan iboratki, ribo nafaqat sudxoʻrlikni, balki amaliyotda keng qoʻllaniladigan nohaq daromad hisoblashni ham oʻz ichiga qamrab oladi. Foizni taqiqlashning bevosita natijasi sof qarz majburiyatlari boʻyicha berilgan foiz stavkalarining ham man etilganligi hisoblanadi.

Ushbu taqiq ijtimoiy adolat, mulk huquqi va teng huquqlilik asoslariga tayanadi. Islom foyda olishni ragʻbatlantiradi, lekin sof pul foizlari undirishni taqiqlaydi, chunki mehnat asosidagi foyda muvaffaqiyatli tadbirkorlik va qoʻshimcha boylik yaratish ramzi hisoblanadi. Bundan farqli ravishda, foizlar – mehnatga asoslanmagan, faoliyat natijasiga bogʻliq boʻlmagan holda baribir hisoblanadigan va agar tijoriy yoʻqotishlar mavjud boʻlsa, boylik yarata olmaydigan xarajatlardir. Ijtimoiy adolat, qarzdor va qarz beruvchi oʻrtasida foyda va zararlarni muvofiq meʼyorlarda boʻlishib olishlarini, iqtisodiyotdagi boyliklarni jamgʻarish va taqsimlash jarayoni adolatli va voqelikdagi mahsuldorlikni aks ettiradigan boʻlishini talab qiladi.

Shariat tomonidan foizlar undirishning taqiqlash maqsadlariga yoki mantiqiy asoslashga nisbatan turli tomonlar turfa munosabat

«...Sizlardan boylaringiz orasida aylanadigan narsa boʻlib qolmasligi uchun, Paygʻambar sizga nimani bersa, oʻshani olinglar va nimadan qaytarsa, oʻshandan qaytinglar. Allohdan qoʻrqinglar. Albatta, Alloh azobi shiddatli zotdir» (Hashr surasi, 7-oyat) oyatidagi amrlardan kelib chiqqan.

bildirganlar. Islom huquqshunosligining barcha muvofiq tamoyillari va matnlarini inobatga olib shuni tasdiqlash mumkinki, qatʼiy hisoblangan yagona sabab moddiy boyliklarning adolatli taqsimlanishidir, chunki riboni taqiqlashda boyliklarni bir guruh kishilarning qoʻlida toʻplanishining oldini olish koʻzda tutilgan, ushbu taqiq Qurʼoni karimdagi:

Shunday qilib, riboni man qilishning asosiy maqsadi boylklarni bir guruh, ya'ni bank yoki alohida shaxslar qo'lida jamlanishga olib keladigan yo'llarni to'sish hisoblanadi.

Aksariyat insonlar uchun riboni man etish to'g'risidagi masala – bu oddiygina diniy toat-ibodat masalasidir. Qur'ondagi oyatlar riboni man qiladi, shuning uchun u man etilgan sifatida ko'rib chiqilishi lozim va aql-idrokka asoslangan dalillarni keltirishga hech qanday zarurat yo'q. Ayrimlar riboning taqiqlanishi o'ta dabdabali hayotdan asraydi, ko'p miqdorda boylklar to'plashni man qiladi va bu har taraflama rivojlanishga olib keladi, deb aytadilar. Uchinchilari ushbu taqiq adolatsizlikning oldini oladi, demak, adolatsizlikning mavjudligi man etishning yagona sababi, deb hisoblaydilar. Ular mana shu asosda foizlar va sudxo'rlik o'rtasida tafovutlarni kuzatadilar hamda zamonaviy tijorat foizlari o'tgan davrlarda bo'lgani kabi u qadar keskin emasligini qayd etadilar. Ular atamadagi noaniqlik tufayli mana shu nuqtayi nazarni mahkam tutadilar, chunki u fikrlar erkin talqinida egiluvchanlikni ta'minlaydi. Lekin faqat ushbu sababga bog'lab unga urg'u berish ham u qadar to'g'ri bo'lmaydi.

An'anaviy iqtisodchilarning umumiy nuqtayi nazariga ko'ra, foizlarni undirish (olish) iqtisodiy rivojlanish, investitsiya va jamg'armalarni rag'batlantirishda muhim vazifani bajaradi. Lekin haqiqatda ahvol bunday emas va joylardagi voqelik buning teskarisini isbotlaydi. Iqtisodiyotdagi jamg'armalarning darajasi ko'p sonli omillarga ko'ra aniqlanadi – jamg'armalar bo'yicha daromadlilik ularning bittasi hisoblanadi, xolos. Har qanday iqtisodiyotdagi daromad darajasi va uni taqsimlash tizimi, inflyatsiya darajasi, iqtisodiyotdagi barqarorlik va hukumatning moliyaviy tartibga solish sohasidagi chora-tadbirlari foizning jamg'arish va investitsiyalashdagi vazifasiga nisbatan ancha muhimroqdir. Aksariyat iqtisodchilar uzoq vaqt davomida foizlar olish tartibi avvalgi davrlardan buyon milliy va jahon iqtisodiyotiga halokatli ta'sir etishini ta'kidlab kelganlar.

Zamonaviy islohotchilar tafakkurida sudxo'rlik. Ayrimlar Adam Smitning “erkin bozor kapitalizmi otasi” ekanligini va davlatning iqtisodiyotga aralashmaslik siyosati tashviqotchisi bo'lishiga qaramay,

tartibga solinuvchi sudxo'rlikni qo'llab-quvvatlaganini eshitib, hayron qolgan bo'lar edilar. Foizlar undirishga qo'yilgan taqiqqa butkul qarshi chiqqan o'sha vaqtlarda, u foiz stavkalari bo'yicha cheklovlar qo'yilishiga xayrixohlik bildirgan. Smitning fikricha, bu "o'zlari yakka holda yuqori foiz stavkalari to'lashga tayyor turgan isrofgarlar va proektor tashkil etuvchilar (chayqovona korxonalaridagi investorlar)ga lozim bo'lgan pullarning katta qismini qarzga berilishi" natijasida, past xatarga ega qarzdorlar amalga oshirishga chog'lanayotgan ijtimoiy foydali loyihalar mablag'lardan mahrum bo'lmasligini kafolatlaydi.

XX asr boshidagi zamonaviy iqtisodiyot maktablaridan biri, ya'ni Duglas (1924), Fisher (1935), Simons (1948) va Soddi (1926)lar foizlar hisoblash amaliyotini tanqid ostiga oldilar. Ularning umumiy asosiy nuqtayi nazari shundan iboratki, tijorat banklari uchun pullarni monopoliyada ushlab turish yoki kreditni yaratish jarayoni umuman noto'g'ri va maqbul emas. Banklarning pullar uchun hech qanday muqobil xarajatlar qilmasdan yoki hech bir talofotsiz foiz hisoblashlari, noaxloqiy va qalloblik amaliyotidan o'zga narsa emas.

Kredit-pul foizlari jamiyatda boqimandalik kayfiyatini yaratadi va pul kapitali egalaringing quyushqondan chiqishlariga olib keladi, shu bois boylar va kambag'allar o'rtasidagi tafovut kengayishda davom etadi. Alloma Yusuf Alining fikricha, "qonuniy savdo va sanoat xalqlar va insonlarning barqarorligi hamda ravnaqini oshiradi, sudxo'rlik vositasiga qaramlik esa bekorchilar, shavqatsiz qonxo'rlar va befoyda shaxslarning paydo bo'lishiga yordam beradi, xolos, ular o'zining shaxsiy farovonligini ham bilmaydi, binobarin, aqldan ozganlarga o'xshaydilar".

Riboning mohiyatini yaxshisi, iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalangan holda tushuntirish lozim. Qo'shimcha qiymat – sotib olingan mahsulot qiymati (ya'ni har bir ishlab chiqaruvchi (firma) boshqasidan sotib olgan tovarning qiymati) va uni sotishdan kelib tushgan umumiy tushum o'rtasidagi farqdir. Pulga doir qo'shimcha qiymat sof moliyaviy bitimlar bilan bog'liq. Voqelikdagi tovar yoki xizmatlarning to'lovini ta'minlamaydigan moliyaviy vositalarni olish va sotish ham unga kiradi. Moliyaviy vositalar xarid bahosi va ularni sotish

bahosi o'rtasidagi farq o'zida pullik qo'shimcha qiymatni ifodalaydi. Bu bitimlar YaIM (yalpi ichki mahsulot) miqdorini o'zgartirmaydi hamda iqtisodiy agentlar o'rtasida pul mablag'larini qayta taqsimlash natijasi hisoblanadi. Mana shu pullik qo'shimcha qiymat riboning o'zidir (bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirish va pul o'tkazmalari bundan mustasno – H. H.).

O'z navbatida, pulni voqelikdagi tovar/xizmatlarning qiymat o'lchovi sifatida ishlatish sharoitida, jamiyat va kishilarning barcha zaruriy ehtiyojlari to'laqonli qondiriladi. Shuning uchun faqat tovar ustamasi konsepsiyasini o'zida ifodalovchi voqelikdagi qo'shimcha qiymat yaratilgandagina, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot ta'minlanadi.

Avvalgi olimlarning barchalari pulni almashinuv vositasi, qiymat o'lchovi va hisob-kitob birligi sifatida ko'rib chiqqanlar, lekin uning jamg'arma vositasi sifatidagi vazifasini rad etganlar. Barcha yakkaxudolik yo'nalishlarida foiz asosida kreditlash taqiqlangan edi, ushbu mashg'ulot adolatsizlik hisoblangan va noshukurlik qilish deya baholangan, chunki pullar pulning o'zi uchun emas, boshqa maqsadlar uchun yaratilgan. Qur'on savdo va tijoratda ishtirok etish hamda ribo vositasida daromad olish o'rtasidagi tafovutni aniq ko'rsatib bergan. Ribo konsepsiyasi eng avvalgi fiqhshunoslar, olimlar va amaliyotchilar tafakkurida, shubhasiz, ravshan edi. Uzoq vaqt mobaynida, asosan qog'oz pullar paydo bo'lguniga qadar aksariyat shariat bilimdonlari ribo haqidagi masalani doimo almashinuv bitimlari talqinida, ya'ni tovar yoki xizmatlarni oddiy ayirboshlash yoki sotish sifatida ko'rib chiqqanlar. Faqat ayrim olimlar ushbu predmetni qarz shaklida muhokama qilganlar.

Pullar "ehtimoliy" kapital sifatida ko'rib chiqiladi, ya'ni ular amalda ishlab chiqarish faoliyatini yurgizish uchun boshqa resurslar bilan uyg'unlashgandagina kapitalga aylanadi. Islom pullarning vaqtinchalik qiymatini tan oladi, faqat buning uchun ular "ehtimoliy" kapital sifatida emas, balki voqelikdagi kapital sifatida ishtirok etishlari lozim.

Shariat riboni ikki shaklga ajratadi, ya'ni:

a) pullarni pulga ayirboshlashdagi riboda nasiya ribosi yuzaga chiqadi, bu yerda ayirboshlash kechiktirilgan yoki sekinlashtirilgan bo‘ladi va bu bugungi kun moliyaviy amaliyotlarida tatbiq qilinayotgan qo‘shimcha to‘lov uchun sabab hisoblanadi www.ziyouz.com kutubxonasi.

Muddatida yoki undan avval to‘lanadigan asosiy qarz va butun miqdordan kelib chiquvchi o‘zgaruvchan foiz yoki o‘rnatilgan daromad bo‘lishi yoxud kredit olishning sharti sifatida undirilishi lozim bo‘lgan sovg‘a yoki xizmatga bog‘liq hisoblanishidan qat’iy nazar, ularga nisbatan shariat taqiqi tatbiq etiladi;

b) fazl ribosi yanada nozik hisoblanadi va u qo‘lma-qo‘l yoki barter almashinuvlari bilan bog‘liqdir. Taqiq Payg‘ambar sallollohu alayhi vasallamning hadisleri talabidan kelib chiqadi, unga ko‘ra tovarlar pulga ayirboshlanishi lozim, barter orqali ayirboshlashda tovar sifatida farqlar bo‘lishi mumkin, bu esa adolatsiz ko‘payishga olib keladi. Fazl ribosi konsepsiyasi “Eski Ahd”dagi oziq-ovqatni qarzga berishdagi o‘shishga qo‘yilgan taqiqqa (Levit, 25:37) g‘oyat o‘xshaydi. Bugungi kun bozorlarida ayirboshlash pullar vositasida amalga oshadi, fazl ribosining dolzarbligi pasaygan ko‘rinadi, lekin konsepsiya mohiyatining mana shunday holatlarga tatbig‘i saqlanib qoladi.

Moliyaviy amaliyotlardagi riboga diqqatni jamlagan holda, endi ushbu atamaning yanada rasmiy ta’rifini tiklash mumkin. Shariatga ko‘ra, kredit muddatini uzaytirish yoki kredit olish uchun shartlashuv sifatida, qarzdor tomonidan asosiy miqdor bilan birgalikda kreditor (qarz beruvchi)ga to‘lanishi lozim bo‘lgan ribo texnik jihatdan “ustama”ga kiradi.

Islomiy moliyaviy bitimlarda pul (foiz) uchun pullar (kredit)ni sotish mumkin emas. Shu bilan bog‘liq ravishda ribo g‘arb bank-moliya ishining asosiy xususiyati hisoblanadi va yuqorida sanab o‘tilgan barcha belgilarni o‘zida aks ettiradi.

G‘orar. Moliyaviy bitimlarda g‘orar ribodan keyingi eng muhim tarkibiy qism hisoblanadi. Oddiy tilda aytganda, g‘orar axborotdan bexabarlik muammosining natijasi sanaladi va shartnomada nazorat yoki axborot yo‘qligi sababli vujudga kelgan har qanday noaniqlikka

daxldordir. Boshqa (hamkor)lar tomonidan yashirilayotgan yoki tomonlarning hech biri nazorat qilish imkoniga ega bo'lmagan bitim predmeti g'orar hisoblanadi yoxud u bitim predmetining ayrim qismlari to'g'risidagi ma'lumotlarga taalluqli bexabarlik sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Barcha islomiy tijorat bitimlaridagi adolat tushunchasini e'tiborga olib, shariat songa, sifatga, qayta tiklanishga yoki shartnoma predmetining mavjudligiga nisbatan har qanday noaniqlikni g'orar unsuriga yo'llanma sifatida ko'rib chiqadi. Shunday bo'lsa-da, u fiqhshunoslarga tranzaksiyalardagi g'orar darajasini aniqlash imkonini beradi hamda vaziyatga bog'liq ravishda, ular bitimni amalda yoki kuchdan qolgan deb e'tirof etishlari mumkin. Shariat g'orarni taqiqlagan holda, islomgacha bo'lgan ko'plab almashinuv bitimlarini, ular yuqori darajada noaniqlikka duchor bo'lganliklari yoki keraksiz tortishuv va nohaqliklarga sabab bo'lganlari bois va noaniqlik bitim tomonlarining biri yoki ikkalasiga ma'lum bo'lmagani sababidan, man etadi. Aksariyat holatlarda g'orarni, bitimlardagi sotish obyektlari va ularning bahosini aniq ta'riflash yo'li bilan keraksiz noaniqlikni bartaraf etish orqali yo'qotish mumkin. Yaxshi hujjatlashtirilgan shartnoma ham g'orarni bartaraf etishga ko'mak beradi. Kitobning davomida, keyingi bo'limlarda g'orar to'laqonli yoritib beriladi.

Xatarlarni taqsimlash. Kredit-pul foizlarini undirish man qilingani sababli, sof qarz majburiyatlari tizimdan chiqarib tashlanadi, binobarin, mablag'larni yetkazib beruvchilar kreditorlarga emas, investorlarga aylanadilar. Moliyaviy kapital yetkazib beruvchi va tadbirkor amaliy xatarlar taqsimlanishini foyda va zarardagi ulushlarga almashinib oladilar.

Aktivlar asosida faoliyat. Qarz majburiyatlarini man etish va xatarlar taqsimlanishini rag'batlantirish moliyaviy va real sektor o'rtasidagi bevosita aloqa mavjud bo'lgan adolatli iqtisodiy tizimni tiklaydi. Natijada tizim "mavjudlilik" jihatini joriy etadi, u tayanch aktiv bilan bevosita moliyalashtirish orqali shunday munosabatda bo'ladi, moliyaviy amaliyotlar real sektordagi faoliyat bilan aniq va uzviy bog'liq bo'ladi. Voqelikdagi aktiv samaradorligi va uni moliya-

lashtirish uchun ishlatiladigan kapital aylanishi o'rtasida uzviy aloqa mavjud bo'ladi.

Chayqovona faoliyatni taqiqlash. Islomiy moliyaviy tizim o'ta yuqori darajada jamg'arishga to'sqinlik qiladi va haddan tashqari noaniqlik, qimor o'yinlari va xatar ishtirokidagi amaliyotlarni man qiladi.

Shartnomalarning daxlsizligi va egalik huquqining saqlanishi. Islom shartnoma majburiyatlarini qo'llab-quvvatlash va ma'lumotlar ochiqqligini zaruriyat sifatida ko'rib chiqadi. Ushbu vazifa axborotdan bexabarlik va vijdotsizlik (aldanib qolish) bilan ish yuritish xatarini pasaytirish uchun mo'ljallangan. Islom egalik huquqi saqlanishiga katta e'tibor qaratadi, davlat va jamiyat, fuqaro huquqlari o'rtasidagi tenglikni aniqlaydi va shaxsning egalik huquqiga tajovuzni mutlaqo man qiladi.

9.3. Islomiy moliyaviy vositalar

Islomiy moliya-kredit muassasalari tovar-pul aylanmasi bilan bevosita bog'liq va voqelikdagi aktivlar bilan ta'minlangan, mazmuni va tuzilishiga ko'ra o'ziga xos bir qator vositalarni taklif etadi.

Avval ham aytib o'tilganidek, islomiy moliya vositalarining xususiyati quyidagi tavsiflarga asoslangan:

- a) sudxo'rlikning mavjud emasligi;
- b) voqelikdagi qo'shimcha qiymatning yaratilishi;
- v) voqelikdagi aktivlar bilan ta'minlanganligi;
- g) axloqiy-ma'naviy jihatlardan tashkil topganligi;
- d) foyda va zararlarni taqsimlash, ulushli ishtirok;
- e) tomonlar har birining axborotdan baravar boxabarligi.

Islomiy moliya vositalari to'rt tarkibiy qismlar asosida shakllanadi:

- 1) Sotish (bay'): mulkka yoki mulk predmetiga egalik huquqini o'tkazishni ko'rish uchun;
- 2) Ijara: mulkdan foydalanish huquqini o'tkazishni ko'rish uchun;
- 3) Hadya (hiba): mulk predmetini bepul (haq olmay) berish;
- 4) Ccuda (ariyah): mulkdan foydalanish huquqini bepul (haq olmay) berish.

Chet ellik olimlar Greys va Iqbol islomiy moliya vositalarini: bitimni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan tranzaksion bitimlar va bank moliyaviy vositachi sifatida ishtirok etadigan bitimlarga ajratadilar.

Tranzaksion bitimlar real sektordagi ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lib, savdo, ayirboshlash va iqtisodiy faoliyatni moliyalashtirishni qamrab oladi. Vositachilik bitimlari tranzaksion bitimlarning bajarilish shaffofligi va samaradorligini yengillashtiradi. Islomiy moliya vositalarining Greys va Iqbol tomonidan vositachilik va tranzaksion bitimlar bo‘yicha tasniflanishi 9.1-rasmda berilgan.

O‘z navbatida, malayziyalik olim Sudin Xorun islomiy bank tizimida ishlatiladigan besh toifadagi vositalarni keltiradi: birinchi toifaga foyda va zararlarni taqsimlashga asoslangan vositalar, ikkinchisiga esa oldi-sotdiga asoslangan vositalar, uchinchisiga – yig‘im va komissiyalarni o‘z ichiga olgan vositalar kiradi. To‘rtinchi toifa bepul xizmatlarni, beshinchisi esa – yordamchi xizmatlarni o‘z ichiga olgan vositalarni bayon etib beradi.

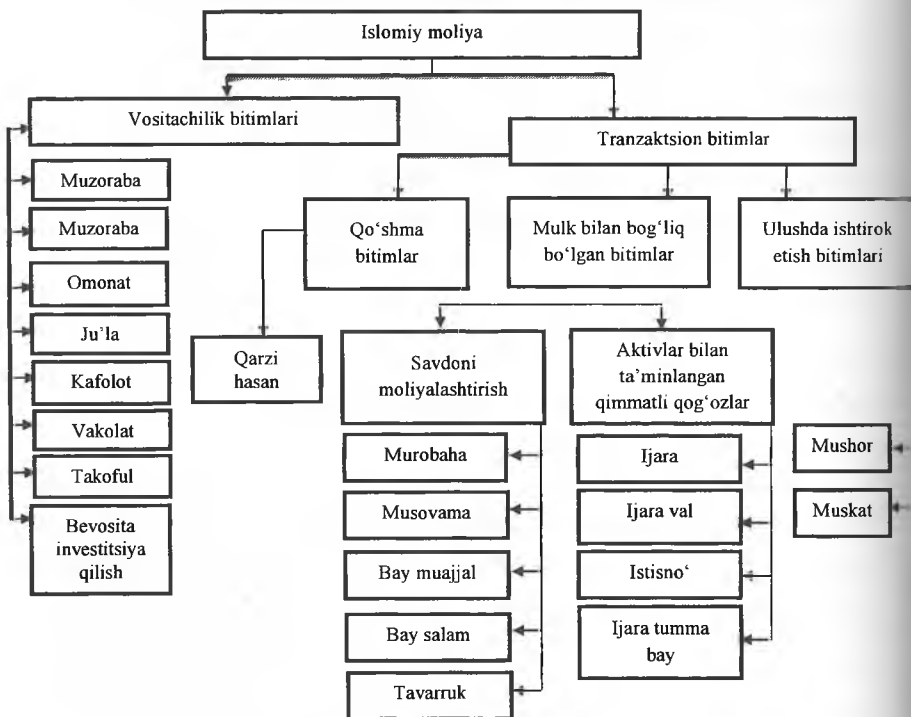
Ibrohim Varde islomiy moliyaviy mahsulotlarni mazkur vositalardan foydalanishda vujudga keladigan huquqiy, moliyaviy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar majmuiga asoslanib tasniflaydi. Shunga muvofiq ravishda u sotishga asoslangan murobaha, musovama, istisno‘, salam, tavarruq va iyna kabi bitimlar kiradigan mahsulotlarni ajratib ko‘rsatadi. Ikkinchi guruhdagi vositalar ijara (yollash)ga asoslangan mahsulotlardir. Uchinchi guruhga esa foyda va zararlarni bo‘lishish hamda ulushli ishtirokka (muzoraba va mushoraka) asoslangan mahsulotlar kiradi.

Islomiy moliya sohasidagi rossiyalik mutaxassis R.I. Bekkin islomiy moliyaviy mahsulotlarning quyidagi tasnifini keltiradi:

– foyda va zararlarni taqsimlash mexanizmiga asoslangan vositalar yoki moliyalashtirishning investitsiyaviy vositalari: muzoraba, mushoraka;

– qarz bilan bog‘liq moliyalashtirishga asoslangan vositalar: murobaha, salam, shuningdek, istisno‘ va ijara.

R.R. Vohidov moliyaviy vositalarning eng ko'p tarqalgan ikki guruhini ko'rsatib o'tadi: kapitalda ishtirok etishga asoslangan vositalar va qarz bilan bog'liq moliyalashtirishga asoslangan vositalar.

9.1-rasm. Tranzaksion va vositachilik bitimlarining shakllari

Kapitalda ishtirok etishga asoslangan vositalarga R.R. Vohidov muzoraba va mushorakani, qarz bilan bog'liq moliyalashtirishga asoslangan vositalarga – murobaha, ijara, salam va sukukni kiritadi.

Islomiy moliyaviy mahsulotlarni shakllantirish tamoyili bo'yicha tasnifi 9.2-rasmida keltirilgan.

Shunday qilib, aksariyat islomiy banklar tomonidan ishlatiladigan va xalqaro standartlar bilan qat'iy belgilangan asos bo'luvchi vositalar quyidagilar hisoblanadi:

- 1) Sherikchilik shartnomasi (ulushli moliyalashtirish):

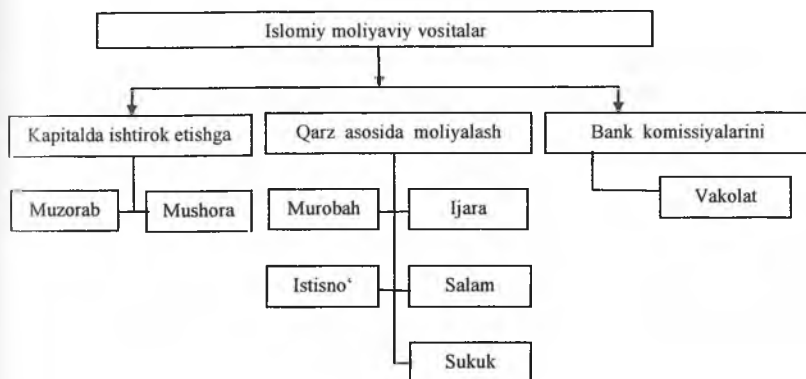
– muzoraba, mushoraka;

2) Savdo kelishuvi (qarz bilan bog‘liq moliyalashtirish). Mazkur vositalar o‘rtasidagi tafovut aktivlarni sotish muddatlari bilan ta‘riflanadi:

– murobaha, ijara, istisno‘, salam.

3) Quyidagilar qo‘shimcha vositalar hisoblanadi:

– qarzi hasan (foizsiz qarz), agentlik to‘lovlari (vakolat, ju‘la), sukuk (kapitalni maqsadli qimmatbaho qog‘ozlarga yo‘naltirish).

9.2-rasm. Islomiy moliyaviy mahsulotlarni shakllantirish tamoyili bo‘yicha tasnifi

Demak, islomiy moliya-kredit muassasalari amaliy faoliyatida tez-tez ishlatib turiladigan va bizga ma‘lum bo‘lgan islomiy moliyaviy vositalarni shu tarzda o‘rganib va umumlashtirib, ularni uchta shaklga ajratib ko‘rsatish mumkin:

a) sherikchilikka (yoki foyda va zararlarni taqsimlashga, boshqacha aytganda ulushli moliyalashtirishga) asoslangan mahsulotlar: muzoraba va mushoraka;

b) oldi-sotdi bitimlarida (boshqacha aytganda, qarz bilan bog‘liq moliyalashtirish) ishtirok etishga asoslangan mahsulotlar: murobaha, ijara (lizing), salam, istisno‘;

v) bank komissiya (tarif)lari to‘lashga asoslangan mahsulotlar (yoki komission mahsulotlar); vakolat (agentlik bitimi).

Real iqtisodiyot ehtiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi tranzaksiyalar tafovutini aks ettiruvchi keng tarqalgan islomiy moliyaviy vositalarning tasnifi shulardan iborat.

Keyingi boblarda mazkur vositalarning shakli va mazmuni, ularni amalga oshirishda paydo bo'ladigan amaliyotlar va moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar majmui batafsil ko'rib chiqiladi.

9.4. Islomiy moliyalardagi xatarlar

Xatarlar moliyaviy muassasalar (masalan, banklar) o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan: strategik, amaliy, moliyaviy hamda o'rnatilgan talablarga muvofiqlikni ta'minlash bo'yicha maqsadlarga erishishga ta'sir ko'rsatuvchi biron-bir hodisani anglatadi. Quyidagi hodisalar (xatarlar) ro'y berishi mumkin: 1) qarzdorning o'z qarzini to'lay olmasligi; 2) chet el valyutalari almashinuv kurslarining o'zgarishi; 3) shariat qoidalari va qonunning buzilishi; 4) islomiy moliyaviy muassasalarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan boshqa hodisalar.

Payg'ambar (sallolohu alayhi vasallam):
"Foyda zominlik bilan birgadir", – dedilar.
Imom Ahmad, Abu Dovud, Shofe'iyalar rivoyat qilganlar.

Mushoraka bitimi shartlariga ko'ra, barcha taraflar foyda olishda hamda zarar ko'rilgan holatlarda sherik hisoblanadilar va tomonlarning hech biri eng yuqori kafolatlangan daromadga va faqat foyda keladigan ulushgagina talabgor bo'la olmaydi, shu bilan birga tomonlarning biri ham o'zining foydadagi ulushidan majburiyatlarning butkul miqdori bo'yicha javobgarlikni o'z zimmasiga olmaydi, chunki, mana shunday shartlar asosida amaliyot yuritish yuqorida ta'kidlangan qoidalarga zid keladi.

9.1-jadvalda islomiy va an'anaviy banklarga xos bo'lgan xatarlar umumiy tasnifi berilgan.

Xatarlar andozasi

Xatar shakllari	Islomiy banking	An'anaviy banking
Bozor xatari	v	v
Foiz xatari	x	v
Kredit xatari	v	v
Likvidlilikni yo'qotish xatari	v	v
Amaliyot xatari	v	v
Hissadorlik kapitaliga mablag' kiritish xatari	v	x
Qo'yilmalarni qoplash xatari	v	x
Zaxiralarning qadrsizlanishi xatari	v	x
Huquqiy xatar	v	x

Banklarning xatarlarini moliyaviy va nomoliyaviy xatarlarga ajratish mumkin. Moliyaviy xatarlar bozor va kredit xatarlariga ajratiladi. Nomoliyaviy xatarlarga esa amaliyot, normativ (me'yoriy) va huquqiy xatarlar kiradi. Quyida ulardan ayrimlarining ta'riflari keltiriladi.

Islomiy banklar xatarlarining qisqacha bayoni

Xatar nomi	Xatar tavsifi
Kredit xatari	Bitimning kredit xususiyatidan kelib chiqib, kontragent (bank mijosi) kelishilgan shartlarga ko'ra o'z majburiyatlarini bajara olmaydi
Bozor xatari	Tayanch stavkalar, valyutalar kursi, aksiyalar bahosi singari noqulay o'zgarishlarning baholarga ehtimoliy ta'siri
Likvidlilik xatari	Bankning o'z majburiyatlarini bajara olmasligi bilan bog'liq ehtimoliy zararlar yoki nomaqbul aktivlarni moliyalashtirishning ortishi tufayli zarar yoki xarajatlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'yish
Amaliyot xatari	Inson omili, ichki xato yoki nomunosib jarayonlar, butun tizim yoki tashqi hodisalar ta'siri natijasida ehtimoliy yo'qotishlar

Shariatga rioya etmaslik xatari	Ushbu xatar shariat qoidalari va tamoyillariga rioya etmaslik bilan bog'liq
Daromadlilik xatari	Daromadlilik stavkasida kutilmagan o'zgarishlar natijasida foydaga ehtimoliy ta'sir ko'rsatish
O'tuvchi tijorat xatari	Investitsion hisobvaraqa egalari moliyalashtirgan aktivlarda ishlab topilgan daromad bo'yicha to'lovlarning me'yordan oshishi natijasida, bankning tijorat bosimiga duch kelishi xatari. Bank o'z mablag' yetkazib beruvchilari jamg'armasini saqlab qolish uchun o'zining foydadagi butun ulushidan yoki uning bir qismidan voz kechadi va o'z mijozlarini mablag'larni olib chiqib ketmaslikka ishontiradi
Hissadorlik kapitaliga qo'yilmalar xatari	Aniq moliyalashtirishda ishtirok etish yoki qatnashish maqsadida sherikchilik tuzish bilan yoki bitimda bayon etilganidek, moliyaviy mablag'lar beruvchi biznes-xatarlarni bo'lishib oladigan umumiy amaliy faollik bilan bog'liq yuzaga keluvchi xatarlar. Ushbu xatar muzoraba va mushoraka bitimlariga aloqadordir
Zaxiralar xatari	Murobaha bitimi bo'yicha asosiy vosita va tovarlarni qayta sotish yoki ijara shartnomasi bo'yicha asosiy vositalar, tovarlarni lizingga berishda, ularni saqlash bilan bog'liq xatarlar

Kredit xatari – shartnomadagi ikkinchi tomon, shartnoma shartlari bo'yicha o'z majburiyatlarini o'z vaqtida va to'la hajmda bajara olmagan holatda yuzaga keladi. Ushbu xatar banklar kredit va savdo portfelida ishtirok etishi mumkin. Qarzdor qarzni so'ndirish bo'yicha o'zining majburiyatlarini o'z vaqtida va to'la hajmda bajara olmasa, kredit portfelida kredit xatari yuzaga keladi. U aktivlarning sifati va kasod (defolt) ehtimoli/shartnomani bajara olmaslik bilan uyg'unlashadi. Kredit xatarini qisman diversifikatsiya qilsa bo'ladi, lekin uni butkul yo'q qilib bo'lmaydi.

Bozor xatari – to'laqonli shakllangan bozorda sotiladigan aktivlar yoki moliyaviy vositalardan kelib chiqadigan xatardir. Bozor xatarlari mikro va makromanbalardan paydo bo'lishi mumkin. Tizimli bozor xatari bozor ishtirokchilarining munosabati va bozorlar umumiy

bahosining o'zgarishi sababli yuzaga chiqishi mumkin. Tizimsiz bozor xatari esa biron-bir mulkning bahosi moliyaviy vosita yoki mulk bilan bog'liq biron-bir hodisa natijasida o'zgarishi bois paydo bo'ladi. Turli bozorlardagi baholarning o'zgarib turishi turli shakldagi bozor xatarlarini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, bozor xatarlari orasidan quyidagi: fond, foiz, valyuta va tovarlar bo'yicha baholar xatarlarini ajratish mumkin. Natijada bozor xatari banklarning bank portfelida ham, savdo portfelida ham mavjud bo'lishi mumkin. Barcha xatarlar e'tiborli bo'lishni talab etsa-da, banklar uchun foizli xatarlar asosiy hisoblanadi va birinchi navbatda e'tiborga olinadi.

Likvidlilikni yo'qotish xatari – bankning me'yoriy faoliyat ko'rsatishi uchun likvidlilik yetishmagan holatda yuzaga keladi va to'lovlar muddati kelgan vaqtda, bankning o'z majburiyatlari bo'yicha javob berish qobiliyati pasayadi. Ushbu xatar, maqbul shartlar asosida qarzga olish orqali mablag'larni jalb etish bilan bog'liq qiyinchiliklarda (likvidlilikni moliyalashtirish xatari) yoki aktivlarni sotishda (aktivlarning likvidlilik xatari) paydo bo'ladi. Bank biznesida likvidlilikni yo'qotish xatarini mumkin qadar kamaytirish aktiv va passivlarni boshqarishdagi eng muhim jihat hisoblanadi. Moliyalashtirish bilan bog'liq xatarlarni, mablag'lar oqimini lozim darajada rejalashtirish va mablag'lar zaxirasini to'ldirish uchun moliyalashtirishning yangi manbalarini jalb etishni nazorat qilish orqali amalga oshiriladi: aktivlarning likvidlilik xatarini aktivlarni diversifikatsiya qilish va ayrim nolikvid mahsulotlar uchun limitlarni o'rnatish yo'li bilan pasaytiriladi.

Likvidlilikni yo'qotish xatarini bejiz banklar uchun hayot-mamot masalasi deb ta'riflanmaydi. O'tgan davr va hozirda aksariyat an'anaviy banklarning inqirozi ushbu tasdiqning bekor emasligini tasdiqlaydi. Shuning uchun banklarning o'zlari hamda tartibga soluvchi tashkilotlar, likvidlilik mavqeiga nisbatan yuqori darajada hushyor bo'lishga intiladilar. Islomiy banklar foydada ishtirok etish qoidasi tufayli, hech bo'lmaganda nazariy jihatdan yanada mustahkam bo'lishlari lozim.

Amaliyot xatari mukammal ta'rifga ega emas va inson yoki texnikaning xatosi yoxud biron-bir tasodif sababli sodir bo'lishi

mumkin. Mazkur xatar – biron-bir ichki jarayonlarni bajarmaslik yoki noto‘g‘ri bajarish yoxud inson omili ta‘sirida, texnologik sabablarga ko‘ra yoki biron-bir tashqi ta‘sirlar natijasida bevosita yoki bilvosita yo‘qotishlar xataridir. Inson omili haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, bu yerda xatar bilimsizlik yoki firibgarlik natijasida, texnologik xatar esa telekommunikatsion tizim faoliyati va dasturdagi to‘xtalishlar sababli paydo bo‘lishi mumkin. Jarayon xatarlari modellar tasnifidagi xatolar, tranzaksiyalarning noaniq bajarilishi va amaliyot nazorati hududining buzilishi kabi turli sabablarni o‘z ichiga oladi. Noaniq jarayonlar, ma‘lumotlarni qoniqarsiz ro‘yxatga olish, tizimdagi buzilishlar, o‘rnatilgan talablarga muvofiq kelmaslik va boshqalar bilan bog‘liq muammolar paydo bo‘lgan taqdirda, amaliyot xarajatlari avvalda ko‘zda tutilganidan farq qilishi mumkin, bu esa sof foydaga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Foiz xatarlari – bankning moliyaviy holatiga foiz stavkalari o‘zgarishining ta‘sirini aks ettiradi. Foiz xatari turli manbalardan kelib chiqishi mumkin. Qayta baholash xatari majburiyatlar va balansdan tashqari aktivlar, aktivlarni qayta baholash va ularning amal qilish muddati o‘rtasidagi farqlar tufayli yuzaga keladi. Hatto qayta baholashning o‘xshash xususiyatlari holatida ham, agar aktivlar va majburiyatlar bo‘yicha stavkalarni lozim darajada tahrir etish amalga oshirilmasa, asosiy xatarlar baribir paydo bo‘lishi mumkin. Egri daromad¹⁴dagi o‘zgarishlar tufayli, daromadlilikni yo‘qotish xatari foydalilikka nisbatan noaniqlikni ifodalaydi. Va nihoyat, *koll* (sotib olish huquqiga egalik opsiyonlari) va *put* (sotish huquqiga egalik opsiyonlari) imkoniyatiga ega moliyaviy vositalar ham qo‘shimcha xatarlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Daromadlilik xatari. IFSB islomiy banklardagi daromadlilik xatarini, IHE (investitsion hisobvara q egasi) tomonidan kiritilgan mablag‘lardan olingan noaniq investitsion daromadlar va boshqa investitsion moliyaviy muassasalarga bog‘liq asosiy (tayanch) stavkaning oshishi sifatida ta‘riflaydi, bu o‘z investorlariga yuqori stavkalarni taklif etuvchi islomiy banklar uchun ortiqcha yuk bo‘ladi.

¹⁴ Egri daromad – jalb qilingan resurslarning muddatiga bog‘liq ravishda qiymati bo‘yicha daromadni aniqlash.

Masalan, islomiy bank, manbasi omonatchi-investor hisoblanadigan o'zining aktivlari bo'yicha 5% olishni ko'zda tutgan bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, agar joriy bozor stavkalari 6%gacha ko'tariladigan bo'lsa, u holda bu bank o'zining investitsiyalarida ishlab topishni mo'ljallaganidan yuqoriroq bo'ladi hamda omonatchilar ham o'zlarining investitsion omonatlaridan 6% daromadlilikka erishishni ko'zlaydilar.

Daromadlilik xatari (rate of return risk) va foiz stavkasi xatari (the interest rate risk) ham bir-biridan farq qiladi. Birinchidan, an'anaviy banklar foizga asoslangan, belgilangan daromadlilikka ega qimmatbaho qog'ozlar bilan ishlaydilar, shunga muvofiq, ular bo'yicha noaniqlik darajasi so'ndirilguniga qadar saqlab (ushlab) turiladigan investitsiyalarining daromadlilik stavkasiga nisbatan past bo'ladi. Shunga bog'liq holda islomiy banklar, marja ishlatiladigan va kapitaldagi ulushga egalikka (equity) asoslangan investitsiyalarga ega bo'lganliklari bois, noaniqlik ushbu investitsiyalar bo'yicha olinadigan daromadlarga nisbatan doimo yuqori bo'ladi. Ikkinchidan, an'anaviy banklarda depozitlar bo'yicha daromad oldindan tayin bo'ladi, bulardan farqli ravishda, islomiy banklardagi depozitlar odatda faqat taxmin qilinadi va avvaldan kelishilmaydi. Bundan tashqari, sherikchilikka asoslangan ayrim investitsiyalar bo'yicha daromad, hatto investitsiya davri yakuniga qadar ham noma'lum bo'ladi.

O'tuvchi tijorat xatari (Displaced commercial Risk). IFSB ushbu xatarni islomiy banklarning o'zigagina xos bo'lgan xatar sifatida ko'rib chiqadi. Ushbu xatar, islomiy banklar omonatchilari tomonidan moliyalashtirilgan aktivlardan olingan daromad me'yoriga nisbatan ortiqcha daromad to'lab berishga majbur bo'lganda, shuningdek, raqobatchilar ko'rsatkichlari bilan taqqoslaganda aktivlarning rentabelligi samarasiz bo'lganda, o'z omonatchilarini saqlab qolish uchun intilganda yuzaga keladi, moliyalashtirish manbalari, omonatchilarni jalb etish va ularni saqlab qolishda raqobatchilarning bosimi bilan o'tuvchi tijorat xatari paydo bo'ladi va bu foyda me'yori xatarining natijasi hisoblanadi. Islomiy banklarning foydadagi o'z ulushining ma'lum bir qismidan yoki barchasidan butkul voz kechishi tijorat qarori hisoblanadi. Xaron va Xokning fikricha, o'tuvchi tijorat xatari omonatchilarning mablag'lari,

murobaha yoki ijara singari aktivlarga uzoq muddatli so'ndirish davri bilan investitsiya qilinganda yuzaga keladi va foyda me'yori muqobil investitsiyalar bilan taqqoslaganda, raqobatbardosh bo'lmay qoladi. Garchi islomiy banklar foydani bu tarzda me'yorga solishlari mumkin bo'lmasa-da, lekin ular tijorat bosimi ostida mana shunday qaror qabul qilishga majbur bo'ladilar.

Hissadorlik kapitaliga mablag'lar kiritish xatari. IFSB (Islomiy moliyaviy xizmatlar bo'yicha kengash) investitsion kapitalga xatarni, ma'lum bir obyektни moliyalashtirishda ishtirok etish maqsadida sherikchilikka yoki shartnomaga muvofiq, moliyaviy manbasi biznes-xatarlarni taqsimlovchi umumiy faoliyatga kirish natijasida yuzaga keladigan xatar sifatida ta'riflaydi. An'anaviy tijorat banklari ulushli ishtirok etishga asoslangan aktivlarga mablag' kiritmasligini e'tiborga olib, ushbu xatarni ayrim jihatlari bilan islomiy moliyaviy muassasalar uchun o'ziga xos deyish mumkin.

Hissadorlik kapitaliga investitsiya qilish moliyaviy muassasaning likvidlilik, kredit va bozor xatarlariga bog'liq holda, daromadlarining o'zgaruvchanligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kapital aktivlar bo'yicha kredit xatari bilan birga o'ta ahamiyatli moliyaviy xatar ham mavjud: kapital tijoriy yo'qotishlar tufayli ham barbod bo'lishi mumkin.

Hissadorlik kapitaliga mablag'lar kiritish xatarining o'ziga xos xususiyatlari. IFSB o'ziga xos va ahamiyatli hisoblangan mazkur xatar turining ayrim xususiyatlarini aniqlab bergan:

– hissadorlik kapitaliga investitsiyalarning o'ziga xos xususiyati axborotdan bexabarlikni kamaytirish bo'yicha astoydil monitoring qilishni talab qiladi. Ushbu chora-tadbirlar moliyaviy axborotni lozim darajada ma'lum qilishni, loyihada faolroq ishtirok etishni, loyihaning baholashdan tortib yakunigacha bo'lgan barcha bosqichlarida nazorat qilish va ma'lumotlarni berishda shaffoflikni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, islomiy banklar monitoring qilishda faol ishtirok etishlari kerak;

– mushoraka yoki muzoraba vositalari orqali investitsiyalardagi ulushli ishtirok etish bilan bog'liq xatarlarni baholashda, muayyan sheriklar xatarlarining umumiy qiyofasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Investitsion hisobvaraqlar egalari mablag'lari bo'yicha investor

sifatida sheriklar haqida qayg'urish va ularga e'tiborli bo'lish islomiy banklarning o'z fidutsiar (boshqa shaxsga tegishli mulk, investitsiyani ishonchli boshqarish vakolatiga ega shaxs) majburiyatlarini amalga oshirishning eng muhim shartidir. Xatarlarning mana shunday toifasi muzoraba yoki mushoraka faoliyatiga jalb qilingan boshqaruv komandasi haqidagi, biznes-rejaning sifati, inson resurslari to'g'risidagi yozuvlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, bitimlarning bunday shakllari orqali islomiy banklar tomonidan o'zlarining amaliy hamkorlarini doimiy monitoring qilishga ehtiyoj seziladi. Boshqa investitsiyalarga nisbatan xatar darajasi yuqori bo'lgani bois, mumkin bo'lgan yo'qotishlarni kamaytirish maqsadida loyihalarni baholash va tanlab olishda, islomiy banklar o'ta ehtiyotkor bo'lishlari lozim;

– foydani o'z vaqtida taqsimlash avvaldan kelishib olinishi mumkin, islomiy banklar muvaffaqiyatli foyda olish strategiyasini bajarish bo'yicha pul oqimlari andozasining o'zgarishi va kechikishi hamda ro'y berishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarga tayyor turishlari kerak;

– ulushli vositalardan moliyalashtirish maqsadlari uchun foydalanish bilan bog'liq xatarlar umumqabul qilingan kredit xatarlarini o'z ichiga olmaydi, lekin ulush (aksiya) – kapital qadsizlanishi xatari bilan bog'liq kredit xatarlarining eng asosiy ta'rifidir.

Huquqiy xatar – ushbu xatar moliyaviy shartnomalarni bajara olmaslik bilan bog'liq, bu yerda tranzaksiyalar va shartnomalarning bajarilishiga ta'sir ko'rsatuvchi me'yor/standartlar va qonunchilik hujjatlari, umumiy qonunchilik nazarda tutilmoqda. Ushbu xatar xususiyatiga ko'ra, tashqi (ma'lum bir xo'jalik faoliyati/biznesni tartibga soluvchi me'yorlar) yoki xodimlar yoxud rahbariyatning harakatlari bilan bog'liq (masalan, firibgarlik, qonun va o'rnatilgan qoidalarni buzish va h.k.) holda ichki bo'lishi mumkin. Huquqiy xatarlarni amaliyot xatarlarining bir qismi deb hisoblash mumkin. Me'yoriy xatarlar mamlakatdagi me'yoriy-huquqiy asosning o'zgarishi bilan yuzaga keladi.

10-mavzu. ISLOM TARAQQIYOT BANKI, UNING ASOSIY FUNKSIYALARI VA VAZIFALARI

10.1. Islomiy bank tizimining rivojlanish tarixi

10.2. Islom taraqqiyot banki guruhi

10.3. Islom taraqqiyot banki funksiyalari va tashkiliy tuzilishi

10.1. Islomiy bank tizimining rivojlanish tarixi

Islomiy bank tizimining biz biladigan shakldagi tarixi o'tgan asrning ikkinchi yarmida rivojlana boshladi. Islomiy bank tizimining muvaffaqiyatli rivojlanishi Misrdagi Mit Ghamr jamg'arma banki hamda 1963-yilda Malayziyada tashkil etilgan Tabun Haj Lembagani tashkil qilish bilan boshlandi, deb hisoblash mumkin.

Nil deltasida joylashgan Mit-Gamr jamg'arma banki jamg'arma hisobvaraqlar, hissadorlik kapitalida ulushli ishtirok, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va ijtimoiy xizmatlar kabi bank xizmatlarini taklif etdi. Ushbu xizmatlar asosiy bank xizmatlari sifatida ko'rib chiqilsa-da, eng muhimi atrofda jamiyatning bank xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish edi. Bundan tashqari, ushbu bank iste'molchilarni sudxo'rlardan himoya qilishga yordam berdi, Mit-Gamr, shuningdek, o'z mijozlarida ularning biznesiga sheriklik hissini uyg'ota oldi. Ushbu omil bank muvaffaqiyatiga ko'mak berdi. Lekin notinch siyosiy vaziyat bank faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1967-yilning ikkinchi yarmida Misr Milliy banki va Markaziy bank bankning vazifasini o'z zimmasiga oldilar. Islomiy bankning tarixiga qo'shilgan eng muhim hissalaridan biri bu, so'zsiz, Mit-Gamrning jamiyatga an'anaviy bank tizimi muqobili mavjudligini ko'rsatgani bo'ldi. Muqobil bankning depozit omonatlarga xizmat ko'rsatish va mijozlarni moliyalashtirish sohasidagi muvaffaqiyati, ma'naviy-axloqiy qoidalarni zamonaviy banklar amaliyotida ham qo'llash mumkinligini isbotladi.

Malayziya shariat talablariga mos keladigan zamonaviy moliyaviy andozani tiklash haqidagi masalani tizimli tadqiqot etish bo'yicha

tashabbusni o'z zimmasiga olgan dastlabki mamlakatdir va bugungi kunga qadar u islomiy moliyaviy vositalar bozorida yetakchi mavqeni egallamoqda. Mazkur tadqiqotlar natijasida 1963-yildayoq hamkorlikdagi investitsiyalarni boshqaruvchi kompaniya vazifasini o'z zimmasiga olgan Malayziya Hojilar jamg'armasi tashkil etildi (Pilgrims Fund Board, Lembaga Tabung Haji).

Lembaga Tabun Haj Malayziyaning yetakchi moliyaviy muassasasi bo'lib, 1963-yilda ro'yxatga olingan. Muassasa depozitlar, haj bo'yicha xizmatlar ko'rsatish, moliyaviy amaliyotlar va investitsiyalarni boshqarish bilan ishlash borasida 50 yillik ish tajribasiga ega. Ushbu tashkilotni tashkil etish konsepsiyasining muhim jihati, musulmonlarga haj amallarini bajarish maqsadida shariatga muvofiq mablag'larni jamg'arish imkoniyatini berish edi. Umuman olganda, Lembaga Tabun Haj qo'shaloq strategiyaga ega. Ushbu strategiya musulmonlarning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini yechishga yo'naltirilgan va shu bilan bir vaqtda ular mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida samarali ishtirok etish hamda investitsiya qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

1963-yilda muassasa faqat 5000 ta hajga boruvchining jamg'armalarini boshqargan va dastlabki xodimlar shtati 13 mutaxassisdan iborat bo'lgan. Bugungi kunda tashkilot 26 mingdan ortiq ziyoratchilarning mablag'larini samarali boshqarmoqda. 2012-yilga kelib, Lembaga Tabun Haj 5,5 mln. kishidan oshiq omonatchilarni ro'yxatga olgan, butun Malayziya bo'ylab 354 ta depozit ofislari ishlab turibdi va depozitlarning umumiy miqdori 8 mlrd. dollardan oshib ketdi.

Butun Malayziya islomiy bank sanoatining muassasaviy rivojlanishiga uning rahbari, Bosh vazir Mazohir Muhammadning oqilona siyosati katta ta'sir ko'rsatdi. XX asrning 90-yillari boshida islomiy moliyaviy vositalarni ishga tushirish istagida bo'lgan barcha tijorat banklariga foizsiz byudjet qarzi berish orqali mablag'lar berildi. Davlat qarzlarini qaytargan ushbu banklarning aksariyati o'zlarining xususiy mexanizmlarini ishlab chiqdilar va bank xoldinglarida islomiy sho'ba banklarni ochgan holda, o'z yo'nalishlarini belgilab oldilar.

Global islomiy moliya sanoatining chinakam rivoji 1970-yillarning o'rtalarida boshlandi. Davlatlararo Islom taraqqiyot banki 1975-yilda rasman ta'sis etildi: uning asoschilari 22 ta davlat hukumatlari hisoblanadi. ITB bilan bir vaqtning o'zida 1975-yilda Dubay Islomiy Banki ro'yxatga olindi. 1977-yilda yana uch islomiy bank o'z ishini boshladi, ular Misr Faysal Islomiy banki, Sudan Islomiy banki va Quvayt Moliya Uyi edi. 1970- va 1980-yillar boshida hammasi bo'lib 16 ta islomiy moliyaviy muassasa tashkil etildi.

Zamonaviy islomiy bank tizimi tarixini 4 ta asosiy bosqichga ajratish mumkin: tashkil etish davri, kengayish davri, xalqaro e'tirof davri, o'z qarashlarini qaytadan ko'rib chiqish va yangi istiqbollari (inqirozdan keyingi davr).

10.1-jadval

Islomiy (muqobil) moliyaning zamonaviy tarixi

Bosqich	Sana lar	Tavsifi, bayoni
Tashkil etilishi	1950-yillar	<ul style="list-style-type: none"> • Islomiy olim va iqtisodchilar foizga asoslangan an'anaviy banking real muqobilini taklif etish maqsadida islomiy bank va moliya tizimini taqdim etishni boshladilar • "Muzoraba" qo'shaloq konsepsiyasi islomiy banking vositasi sifatida taklif etildi
	1960-yillar	<ul style="list-style-type: none"> • Islomiy moliyalashtirishning tayanch tamoyillarini tatbiq etish boshlandi • Islomiy moliyaviy muassasalar faoliyat mexanizmi birinchi marta soddalashtirildi • 1963–1967-yillar oralig'ida Mit-Gamr jamg'arma banki ravnaq topdi va tugatildi • 1963-yili Malayziyada Lembaga Tabun Haj tashkil etildi

Keng tarqalishi	1970-yillar	<ul style="list-style-type: none"> • Islomiy bank va islomiy nobank muassasalari tashkil etildi • Ilmiy faoliyat tashkillashtirildi • Ilmiy-tadqiqot muassasalari ta'sis etildi • "Muzoraba" moliyaviy mexanizmi tasdiqlandi • Jiddada Islomiy iqtisodiy ilmiy-tadqiqot markazi tashkil etildi • Islomiy banking bo'yicha kitoblar chop etila boshlandi. Lizing, muzoraba, foyda va zararlarni taqsimlash kabi masalalar qamrab olindi • Dubay Islomiy banki ochildi, 1975-yil • Islom Taraqqiyot banki ochildi, 1975-yil • 1976-yili Makkada birinchi Xalqaro islomiy iqtisodiy konferensiya bo'lib o'tdi • 1979-yil Sudan va BAAda birinchi islomiy sug'urtalash kompaniyalari ish boshladi
Keng tarqalishi	1980-yillar	<ul style="list-style-type: none"> • Islomiy banklarni ilgari surishda davlat ishtirok eta boshladi • Ko'p sonli xususiy banklar tashkil etildi • Turli islomiy bank mahsulotlari, shu jumladan, G'arbda (Buyuk Britaniya, AQSh, Shveysariya) ham taqdim etildi

Keng tarqalishi	<p>1980-yillar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Islomiy banklarni ilgari surishda davlat ishtirok eta boshladi • Ko'p sonli xususiy banklar tashkil etildi • Turli islomiy bank mahsulotlari, shu jumladan, G'arbda (Buyuk Britaniya, AQSh, Shveysariya) ham taqdim etildi <p>G'arblik olimlar va moliyaviy guruhlarning islomiy bankingga qiziqishlari ortdi</p> <ul style="list-style-type: none"> • Islomiy "darcha"lar vositasida an'anaviy banklar islomiy bank mahsulotlarini taklif eta boshladi • Mutaxassislarni o'qitish va tayyorlash, tadqiqot dasturlari ko'paydi • Islomiy indeks va ishonch jamg'armalari soni ortdi • Pokiston, Sudan, Eron, Malayziya va boshqa mamlakatlar o'zlarining bank tizimini o'zgartirishga urindilar yoki rasman islomiy moliya tizimini joriy etishni boshladilar • XVI islomiy banking bo'yicha maqola va hujjatlarni chop ettirdi. Islomiy iqtisodiyot mavzusidagi maqola va tadqiqotlar ko'paydi • IHT qoshida Islom fiqhi akademiyasi va boshqa fiqh kengashlari tashkil etildi • ITB qoshida Tadqiqotlar va treninglar islom institutiga (IRTI) asos solindi • Butun dunyo bo'ylab islomiy ishonch jamg'armalari tashkil etildi
	<p>1990-yillar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Islomiy moliyaviy muassasalar uchun buxgalteriya hisobi va auditi xalqaro tashkiloti (AAOIFI)ga asos solindi • 1990-yili Malayziyada tarixda birinchi marta Shell MDS Sdn sukuk kompaniyasi tashkil etildi • 1999-yili Bahraynda Dou Jones islomiy indeksi o'rnatildi (Dow Jones Islamic Index)

<p>Xalqaro e'tirof</p>	<p>2000–2009-yillar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Xatar muammolari bilan bir qatorda sanoat kamolga yetdi va davomiy o'sdi • Islomiy moliya arxitekturasini qurish yakunlandi • Korporativ nazorat va xatarlarni boshqarishga e'tibor qaratila boshlandi • Islomiy banklarni qo'shib yuborish orqali kapitallashuv amalga oshirildi • Aktivlar bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar bozori tashkil etildi • 2002-yili Malayziyada Islomiy moliyaviy xizmatlar bo'yicha kengash (IFSB) ta'sis etildi • 2004-yilning avgustida Buyuk Britaniyaning Moliyaviy nazorat agentligi Angliyadagi birinchi islomiy bank – Britaniya Islomiy bankini ochishga ruxsat berdi • 2005-yilda Bahraynda Xalqaro islomiy reyting agentligi (IRA) ta'sis etildi • Likvidlilikni boshqarish markazi (LMC) o'z ishini boshladi • Xalqaro islomiy moliya bozori (IIFM) tashkil etildi • 2006-yilda amerikalik qarzdor tomonidan birinchi sukuk chiqarildi (East Cameron Gas Company bitimi)
<p>O'z qarashlarini qaytadan ko'rib chiqish va yangi ixtihollar (innoatsion lavinai davr)</p>	<p>2009-yildan hozirgi vaqtgacha</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Oddiy banklar aktivlari qiymati pasayishi bilan taqqoslaganda islomiy bank aktivlari barqaror o'sdi. Global inqiroz islomiy banklarga kam darajada ta'sir ko'rsatdi • 2010-yili Germaniyada birinchi islomiy bank ochildi (Kuveyt Turk Participation Bank) • Thomson Reuters 2011-yilda birinchi islomiy banklararo stavkani (benchmark) o'rnatdi • 2012-yilda Saudiya Arabistoni, Turkiya o'zlarining birinchi sukuklarini chiqardilar • JAR 2013-yili o'zining ilk mustaqil sukuklarini chiqardi • 2013-yil IIFM interbank tranzaksiyalar standartini chiqardi • Buyuk Britaniya Bosh vaziri Jahon islomiy iqtisodiy forumida Londonni global islomiy moliyaviy markaz sifatida rivojlantirish haqida bayonot berdi (2013-yilning oktyabri)
<p>Manba: A. M. Tiby. Islamic Banking: How to manage risk and improve profitability / A. M. Tiby – J. Wiley&Sons – 2010.</p>		

Islomiy moliya sanoati o'zining nisbatan qisqa tarixi mobaynida uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tdi. Islomiy moliyaviy muassasalar amaliyoti ushbu sohada oxirgi o'n yillikda, eng avvalo, jahon iqtisodiyoti miqyosida jiddiy taraqqiyotga erishdi. Islomiy moliya tarixi ushbu tizimning kapitalizm doirasida samarador va yashovchanligini ko'rsatdi. Jahondagi islomiy banklar umumiy aktivlari 2,5 trln. AQSh dollarini tashkil etmoqda. AQShda 2013-yil boshida ularning yillik o'sishi 18%dan ortiqni tashkil etdi. Oddiy banking bilan taqqoslaganda muqobil sektorning ulushi hozirgi vaqtda u qadar katta bo'lmasa-da, yetakchi bank korporatsiyalari ulkan imkoniyatlarni his etgan holda, ushbu bozorga qo'shilmoqdalar. Shu bilan bog'liq ravishda ushbu sektorni rivojlantirish va Islomiy moliyaviy muassasalar uchun buxgalteriya hisobi va audit tashkiloti (AAOIFI), Xalqaro islomiy reyting agentligi (IIRA), Islomiy moliyaviy xizmatlar bo'yicha kengash (IFSB), Xalqaro islomiy moliya bozori (IIFM), Likvidlilikni boshqarish markazi (LMC) va Islomiy banklar va moliyaviy muassasalar Bosh kengashi (CIBAFI) singari bir qator qo'llab-quvvatlovchi va tartibga soluvchi tashkilotlarni tashkil etishdagi ITBning yetakchi mavqeini e'tirof etish lozim.

Shu bilan birga 2007–2009-yillardagi moliyaviy inqiroz jahon iqtisodiyoti retsessiyasiga olib kelgan jahon moliyaviy tizimining bir qator muammolarini yuzaga chiqardi. Muvofiqlashtirilmagan moliyaviy tizimni shakllantirishga oddiy moliyaviy tizimning qadriyatlari hisoblangan qoidalar: yuqori foydaga erishish va imkon qadar bozor munosabatlarini cheklangan tartibga solish “yordam” berdi. Shunga bog'liq holda, hozirgi vaqtda jahonda faqat real aktivlar bilan ta'minlangan va jahon iqtisodiyotining real sektori bilan bog'langan jiddiy samarali moliyaviy tizimni yaratish zarurati muqarrar bo'lib qoldi. Ushbu yo'nalishda ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq va mavjud xatarlarni bartaraf etish imkonini beruvchi islomiy moliyaviy vositalar muhim o'rin egallamoqda.

Islomiy moliyaviy tizimning kelajagi tez o'zgarayotgan moliyaviy dunyodagi o'z maqsad va vazifalarini qay darajada uddalashiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Zamonaviy sharoitda ushbu tizim rivojlanishining

asosiy omillaridan biri – moliyaviy xizmatlarni taqdim etish jarayonida yuzaga keluvchi xatarlarni islomiy muassasa tomonidan samarali boshqarish xususiyati hisoblanadi. Mazkur sanoatning keyingi rivojlanishi islomiy moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi yirik moliya korporatsiyalari va mamlakatlarning bir qator siyosiy va iqtisodiy qarorlariga: umumiy iqtisodiy dunyoqarash qiyofasining jahon iqtisodiyoti doirasida kamayib borayotgan, real tovarlar va xizmatlar segmentini qo'llab-quvvatlash foydasi o'zgarishiga bog'liqdir.

10.2. Islom taraqqiyot banki guruhi

Islom taraqqiyot banki (ITB) 1975-yilda IHT mamlakatlari moliya vazirlari yig'ilishining qaroriga ko'ra tashkil etilgan. ITBning shtab-qarorgohi Saudiya Arabistonining Jidda shahrida joylashgan.

ITBning Hududiy ofislari 1994-yili Rabot (Marokash)da, o'sha yili Kuala-Lumpur (Malayziya)da, 1997-yili Olma-Ota (Qozog'iston)da va 2008-yili Dakar (Senegal)da ochildi. Bank, shuningdek, 12 ta a'zo-mamlakatda mahalliy vakolatxonalarga ega: bular Afg'oniston, Ozarbayjon, Bangladesh, Gvineya, Indoneziya, Eron, Nigeriya, Pokiston, Serra-Leone, Sudan, O'zbekiston va Yamandir.

ITBning asosiy vazifasi a'zo-mamlakatlarda shariatga muvofiq ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

ITBning qarashlari: 2020-yilga a'zo-mamlakatlar inson kapitalini barqaror rivojlantirishga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi shariat tamoyillariga muvofiq faoliyat ko'rsatadigan jahon miqyosidagi taraqqiyot banki bo'lishdan iborat.

Bank tashkil etilayotgan vaqtda uning nizom jamg'armasi 6 mlrd. islomiy dinorni, a'zolari soni 22 tani tashkil etdi. Islomiy dinor – ITB foydalanadigan hisob birligi; bir islomiy dinor XVJning bir qarz olish maxsus huquqiga (SDR IMF) teng (XVJ tomonidan chiqariladigan sun'iy zaxira va to'lov vositasi). Hozirgi vaqtda ITBga ishtirokchi a'zolar 57 ta davlat hisoblanadi. 2017-yili ITBning e'lon qilingan

hissadorlik kapitali – 100 mlrd. islomiy dinorni, shu jumladan, obuna hissadorlik kapitali – 50,2 mlrd. islomiy dinorni tashkil etdi. Bankning asosiy hissadorlari Saudiya Arabistoni (23,5% aksiya), Liviya (9,4%), Eron (8,3%), Nigeriya (7,7%), BAA (7,5%), Qatar (7,2%), Misr (7,1%), Turkiya (6,5%) va Quvayt (6,9%) hisoblanadilar.

2013-yilda ITB boshqaruvchilar kengashi umumiy hissadorlik kapitalini 30 mlrd. islomiy dinordan 100 mlrd. islomiy dinor (150 mlrd. dollar)ga ko'tarish haqida qaror qabul qildi. Bankning obuna kapitali ham 18 mlrd. islomiy dinordan 50 mlrd. islomiy dinorga oshirildi. Ushbu qaror a'zo mamlakatlarning moliyalashtirish mablag'lariga bo'lgan katta ehtiyoji bilan bog'liq.

So'nggi 12 yil davomida yetakchi reyting agentliklari (Moody's, Standard&Poor's, Fitch) tomonidan ITBga uzoq muddatli kredit reytingi – «AAA» va qisqa muddatli oliy barqaror kredit reytingi – «A+» berib kelinmoqda. 2017-yilning dekabr oyida ushbu reytinglar yana tasdiqlandi.

2014-yilning iyunida ITB boshqaruvchilarining yillik 39-yig'ilishida faoliyat boshlangani 40 yilligi (hijriy bo'yicha) nishonlandi.

Bank nazorati bo'yicha Bazal qo'mitasi ITBni nol xatarli xalqaro banklar guruhida ekanini aniqladi.

Yevropa Ittifoqining Komissiyasi ham ITBni xatarsiz moliyaviy taraqqiyot muassasasi sifatida tasnifladi. ITB BMTning Bosh Assambleyasida kuzatuvchi maqomini oldi. ITB ning muassasalari IHT Bosh kotibiyati va muassasalari, Xalqaro taraqqiyot banki, BMT taraqqiyot tashkiloti, Hududiy rivojlantirish tashkiloti, Milliy rivojlanish jamg'armalari va nodavlat tashkilotlari kabi bir qator tashkilotlar bilan taraqqiyot sohasida yaqin aloqa qilib kelmoqdalar.

Islom taraqqiyoti banki ITB guruhidan iborat bo'lgan maxsus tashkilot va jamg'armalarni ta'sis etdi. Islom taraqqiyot banki guruhi tarkibiga quyidagi tashkilotlar kiradi:

– Islom taraqqiyot banki – IsDB;

– Xususiy sektorni rivojlantirish bo‘yicha islomiy korporatsiyasi – ICD;

10.1-rasm. ITB guruhiga kiruvchi tashkilotlar

Investitsiyalar va eksport kreditlarini sug‘urtalash islom korporatsiyasi – ICIEC;

– Xalqaro islom savdo-moliya korporatsiyasi – ITFC;

– Tadqiqotlar va treninglar islom instituti – IRTI.

ITB guruhi keng miqyosdagi faoliyatga jalb etilgan:

– a‘zo-mamlakatlarda qashshoqlik darajasini pasaytirishga ko‘maklashish;

– a‘zo-mamlakatlar savdo-iqtisodiy hamkorligini rivojlantirish;

– loyihaviy moliyalashtirish (shu jumladan, davlat-xususiy sektor hamkorligi tamoyilida);

– kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash (shu jumladan, mikromoliyalash xizmatlari);

– a‘zo-mamlakatlar mablag‘larini safarbar qilish;

– eksport kreditlari va investitsiyalarni sug‘urtalash hamda qayta sug‘urtalash;

– a‘zo-mamlakatlar mehnatga yaroqli aholisi uchun ta‘lim dasturlari va tadqiqotlarni tashkil etish;

– a‘zo-mamlakatlarga favqulodda holatlarda yordam ko‘rsatish;

– a‘zo-mamlakatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha boshqa faoliyat shakllari.

ITB faoliyatining asosiy yo‘nalishlari.

ITB a‘zo-mamlakatlarga, davlat va xususiy sektorga qarashli yo‘llar, kanallar, to‘g‘onlar, maktablar, kasalxonalar, uy-joy, qishloq tumanlarini rivojlantirish va boshqalar kabi qishloq xo‘jaligi va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish uchun qarzar beradi. Ushbu loyihalar ustuvor hisoblanadi va a‘zo-mamlakatlar ijtimoiy hamda iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi.

Tashkil topgan vaqtdan boshlab ITB guruhi moliyalashtirgan mablag‘larning umumiy hajmi 2016-yilning oxirgi holatiga 124,3 mlrd. dollarni tashkil etdi, undan 57,9 mlrd. dollari (46,6%) loyihaviy moliyalashtirishga, 65,2 mlrd. dollari savdoni moliyalashtirishga va 0,75 mlrd. dollari (0,6%) maxsus yordam uchun yo‘naltirildi.

ITB a‘zo-mamlakatlarda taraqqiyot loyihalarini qo‘llab-quvvatlash uchun turli islomiy moliyaviy vositalardan foydalanadi. Ushbu vositalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. *Imtiyozli qarzarlar.* Kreditlar asosan uzoq muddatli loyihalarni moliyalashtirishni ta‘minlash maqsadida, qishloq xo‘jaligi va tayanch infratuzilmalarni rivojlantirish uchun davlat kafolatiga ega hukumatlar yoki davlat muassasalariga beriladi. Bunday qarz berish shariatga ko‘ra foizsiz hisoblanadi. Bank o‘zining ma‘muriy xarajatlarini xizmat ko‘rsatish uchun olingan to‘lov hisobiga qoplaydi.

2. *Texnik ko‘mak.* Ushbu yordamning maqsadi aniq loyihalarni tayyorlash va amalga oshirish, siyosatni shakllantirish, xodimlar tayyorlash va inson resurslarini rivojlantirish yoki muassasaviy ko‘makni ta‘minlash maqsadida texnik bilimlar olishni moliyalashtirishdan iboratdir.

3. *Lizing*. ITB sanoatni moliyalashtirish holatlarida ishlab chiqarish liniyalari uchun zarur bo'lgan mashina va asbob-uskunalar, elektr energiyasi ishlab chiqarish, kemasozlik va boshqa shu kabi alohida va bir toifadagi tarkibiy qismlarni o'zida ifodalaydigan aktivlarni sotib oladi va keyin ma'lum bir vaqt mobaynida uni oluvchiga lizingga beradi.

4. *Bo'lib to'lashga sotish*. ITB ma'lum bir loyiha uchun zarur mashina/uskunalarini sotib oladi, keyinchalik ularni benefitsiar (mijoz)ga bank va benefitsiar o'rtasida o'zaro kelishilgan ustamani qo'shgan holda, qayta sotadi.

5. *Istisno*. Ushbu usul aksar infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda qo'llanadi.

6. *Moliyalashtirish liniyalari*. ITB kichik va o'rta, ayniqsa, sanoat sektoridagi korxonalarining o'sishiga ko'maklashuvchi milliy taraqqiyot moliya muassasalari (NDFI) yoki islomiy banklar (IB) uchun moliyalashtirish liniyalari taqdim etadi.

7. *Kapitalda ishtirok etish (equity)*. ITB iqtisodiy va moliyaviy jihatdan yashovchan hisoblangan qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishi loyihalarining hissadorlik kapitalida ishtirok etadi.

8. *Murobaha*. Ushbu usul tashqi savdoni moliyalashtirish uchun ishlatiladi. Bank so'ralayotgan tovarni sotib oladi va uni benefitsiarga qayta sotadi. Importni moliyalashtirish holatida moliyalashtirish davri 30 oygachani tashkil etadi: eksportni moliyalashtirish holatida esa ushbu davr 120 oygacha uzaytirilishi mumkin.

9. *Foydani bo'lishish (Profit Sharing)*. Foydani bo'lishish sherikchilik (mushoraka yoki muzoraba) shakllaridan biri hisoblanadi va loyihani moliyalashtirish uchun ITB hamda hamkor tomonning mablag'larini birlashtirishni taqozo etadi; har bir sherik korxonadan kelib tushadigan sof foydadan foiz oladi.

10.2-jadvalda ITB tomonidan tasdiqlangan loyihalar hajmlarini aks ettiruvchi ma'lumotlar berilgan.

**2013–2017-yillar uchun ITB tomonidan tasdiqlangan loyihalarning
moliyalashtirish usuli kesimida o‘zgarish
sur’ati (mln. AQSh dollarida)**

Moliyalashtirish usuli	2013	2014	2015	2016	2017
Imtiyozli qarzlار	424,4	277,6	420,5	392,7	291,1
Kapital	272,4	276,6	107,7	21,5	0,9
Lizing	957,2	1,566, 5	392,2	1,046, 4	839,9
Bo‘lib to‘lashga sotish	403,4	184,5	399	857,6	1,120, 4
Moliyalashtirish ning qo‘shma liniyalari	5,0	–	–	–	–
Foydani bo‘lishish/ mushoraka	–	–	–	–	–
Istisno‘	2,423,3	2,579, 8	3,641, 1	2,887, 4	1,692, 0
Muzoraba	440	–	669,1	–	–
Texnik yordam	20	14	7	20,3	5,2
Hammasi	4,946	4,899	5,636, 6	5,225, 9	3,907, 5
Manba: ITB					

10.2-jadvaldagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, ITB loyihalarining asosiy moliyalashtirish usuli istisno‘ (44,5%)dir. 1976-yildan 2017-yilgacha bo‘lgan davr uchun umumiy moliyalashtirish hajmi 52,4 mlrd. dollarni tashkil etdi.

ITB chet ellik taraqqiyot moliyaviy muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirmoqda. 2011-yilda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki,

Osiyo taraqqiyot banki, Moliyaviy nazorat yuqori organlari xalqaro tashkiloti, Jahon banki bilan hamkorlik to'g'risidagi kelishuv imzolandi.

Sog'liqni saqlash va ta'lim sohasidagi ITB loyihalarini moliyalashtirish ITBga a'zo-mamlakatlarning har biri erishishga intilayotgan Barqaror rivojlanish maqsadlariga (Sustainable Development Goals) muvofiq amalga oshirilmoqda.

ITB o'z faoliyatida davlat-xususiy sektor hamkorligi mexanizmini faol ishlatib kelmoqda, bu esa ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan loyihalarni qo'llash uchun qo'shimcha moliyaviy mablag'larni jalb qilish imkonini beradi. Misol tariqasida, Malayziyaning Selangor shtatida tezkor avtomagistral qurish bo'yicha Malayziya taraqqiyot banki bilan davlat-xususiy sektor hamkorligi mexanizmi tamoyili bo'yicha ITB tomonidan amalga oshirilgan loyihani keltirish mumkin.

10.3. Islom taraqqiyot banki funksiyalari va tashkiliy tuzilishi

ITBning tashkiliy tuzilishi 24 ta mustaqil faoliyatga ega tarkibiy bo'linmalardan iborat.

ITB strategiyasi.

2005-yilda o'tgan asrning oxiri va yangi asrning boshlarida bo'lib o'tgan shiddatli global o'zgarishlarga samarali javob berish maqsadida, ITB taraqqiyot sohasida bankning kelajakdagi mo'ljallarini tafakkur va tahlil qilish uchun Malayziyaning sobiq Bosh vaziri Mazohir Muhammad boshchiligidagi katta tajribaga ega bir guruh namoyandalarni tayinladi. Uning natijasi o'laroq, "ITBning hijriy 1440-yilgacha (2020-yil) bo'lgan qarashlari"ning yangi loyihasi shakllantirildi.

"Qarashlar-1440" to'qqizta eng muhim strategik vazifani aniqlab berdi: ITBni isloh qilish, qashshoqlik darajasini pasaytirish, sog'liqni saqlashni rivojlantirish, ta'limning barcha uchun ochiqligi, ayollarning o'rnini kuchaytirish, islomiy moliyaviy sanoatni kengaytirish, a'zo-mamlakatlar o'rtasida ularning iqtisodiyoti integrallashuviga ko'mak berish, a'zo-mamlakatlar iqtisodiyotini dunyoning boshqa mamlakatlari

bilan integrallashuviga yordam berish, islom dunyosi qiyofasini yaxshilash.

“Qarashlar-1440”ning birinchi vazifasidan kelib chiqib, 2007-yilda ITB tomonidan bank faoliyatini isloh qilish dasturi ishga tushirildi. Islohotlar bankni bilim asosida faoliyat yurituvchi samarali va ta’sirchan taraqqiyot moliya muassasasiga aylantirishga yo’naltirilgan.

Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va Afrika taraqqiyot banki bilan hamkorlikda bankning faoliyati samaradorligi va o’zining a’zomamlakatlari rivojlanishiga hissasini oshirish bo’yicha tashabbuslar ishlab chiqildi va muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

Faoliyatni isloh qilish dasturini amalga oshirish ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqich mobaynida ITBni boshqarish tizimi ayrim tarkibiy qismlari ishlab chiqildi:

- rivojlanish strategiyasi;
- rejalashtirish va byudjetlashtirish tizimini takomillashtirish.

Isloh qilish dasturini amalga oshirish ikkinchi bosqichi ITBning amaliyot siyosati, inson resurslarini boshqarish tizimi, bilimlar boshqaruvi tizimi, biznes-jarayonlarni maqbullashtirish va bayon etish, IT-infratuzilmalar, mustaqil tarkibiy bo’linmalar ish rejasini takomillashtirish va ular o’rtasida resurslarni taqsimlash tizimi sohasidagi faoliyat samaradorligini oshirishga yo’naltirilgan chora-tadbirlar kompleksini o’z ichiga oladi.

Yuqorida ko’rsatilgan tashabbuslarni amalga oshirish natijasida 2009-yilda ITB tashkiliy tuzilishi qayta ishlab chiqildi va amalga kiritildi, natijalarga asoslangan xodimlarning faoliyati samaradorligini baholash tizimi xodimlarning rag’batlantirishni baholash tizimiga muvofiq holga keltirildi.

Bundan tashqari, 2010-yilning dekabrda ITB guruhi faoliyatida moliyalarni boshqarish, inson kapitali, mahsuldorlik va boshqalar sohasidagi SAP yechimlari muvaffaqiyatli joriy etildi. 2011-yilda ITB Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika hududida SAP mahsulotlarini joriy etish tanlovida g’olib chiqdi (SAP Quality Awards Golden Prize).

ITB muvofiqlashtirilgan ko’rsatkichlar tizimi uslubiyatini amalga kiritdi. Ushbu uslubiyatga ko’ra, o’quvchi strategiyani tahlil qilishi

uchun strategik xaritadan foydalaniladi. Qo'yilgan maqsadlar monitoringi uchun moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlar to'plami ishlatiladi.

A'zo-mamlakatlar o'rtasida tajriba almashish imkoniyatidan foydalanib, ITB tomonidan "Qarashlar-1440"da, uning a'zolari o'rtasida hamkorlikni chuqurlashtirish bo'yicha ko'mak berishga alohida ahamiyat qaratilgan, bu esa bankni a'zo-mamlakatlardagi o'zining faoliyatini "Hamkorlikning mamlakat strategiyasi" shakli doirasida rejalashtirishga yo'naltirdi. Mana shunday yondashuv ITBga o'z faoliyatini aniq mamlakat taraqqiyot rejasi bilan muvofiqlashtirish, shu bilan bir vaqtda uning resurslari va bilimini boshqa a'zo-mamlakatlar taraqqiyotiga ko'mak berish yo'lida ushbu mamlakat bilan birgalikda o'zlashtirish imkonini beradi. 2018-yilda ITB 19 ta a'zo-mamlakat hamkorlik strategiyasini ishlab chiqdi, shundan 14 tasi samarali yakunlandi. Hamkorlik strategiyalari ITB va a'zo-mamlakatlar ishtiroki shaklini o'zgartirdi, avvalgi loyihalarni moliyalashtirishdan taraqqiyot dasturlarini moliyalashtirishga o'tildi. 2018-yilning sentyabrida Toshkent shahrida O'zbekiston Respublikasi bilan a'zo-mamlakat hamkorlik strategiyasi imzolandi.

ITB maqsadi: A'zo mamlakatlarning, shariatga asoslangan musulmon jamoalarining, iqtisodiy rivojlantirish va ijtimoiy taraqqiyotiga ta'sir o'tkazish.

Bank uchun asosiy maqsad ijtimoiy o'sish va rivojlantirishni kuchaytirishdir bu borada bank a'zo-mamlakatlarning hukumat va xususiy sektordagi istiqbolli loyihalarini iqtisodiy ta'minlaydi. Bank iqtisodiy va ijtimoiy infrastrukturaviy loyihalarni sarmoyaviy qo'llab-quvvatlaydi, a'zo-mamlakatlarga texnik yordam ko'rsatadi va xalqaro savdo rivojlanishiga hissasini qo'shadi.

ITB vazifalari:

- aksionerlik kapitaliga vositalarni sarmoyalashtirish;
- ishlab chiqarish korxonalari va loyihalariga qarzlarni berish;
- a'zo-davlatlarga iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi maqsadida boshqa shakllarda moliyaviy yordam berish;
- aniq maqsadlar uchun tuziladigan maxsus fondlarni boshqarish;

- moliyaviylashtirish uslublari vositasida moliyaviy resurslar yo‘naltirish va depozitlarini qabul qilish;
- a‘zo-davlatlarga texnik yordam ko‘rsatish;
- musulmon davlatlarining rivojlanishi bo‘yicha tashkilot a‘zolarini o‘qitishda xizmatlar ko‘rsatish.

ITB islomiy moliyaviy xizmatlar sanoati rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. Uning hissasi quyidagi bir qator jihatlarni qamrab oladi:

- hissadorlik kapitalida ishtirok etish yo‘li bilan islomiy banklar, islomiy lizing kompaniyalari va islomiy sug‘urta kompaniyalari tashkil etishga ko‘mak berish;

- ijara va istisno‘, sukuklarni chiqarish singari islomiy moliyalashtirish usullarini keng tarqatish;

- islomiy moliyaviy xizmatlar sanoatini tartibga solish uchun tashkilot va muassasalar (AAOIFI, IFSB, IIRA, CIBAFI, LMC) tizimi infratuzilmasini yaratishda ishtirok etish.

Butun islomiy moliyaviy tizimning shiddatli rivojlanayotganini e‘tirof etgan ITB, strategiya doirasida o‘z e‘tiborini “qayta aloqa” mexanizmiga, ya‘ni a‘zo-mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro faol hamkorlik va tajriba almashishga qaratgan. Ushbu talqinda likvidli aktivlarni boshqarish va shariatning uyg‘unlashuvi hamda uning lozim darajada tatbiq etilishi singari asosiy muammolarni yechish nazarda tutilgan. Shu bilan bog‘liq ravishda, ITB real iqtisodiy faoliyatni moliyalashtirish va islomiy tamoyillarga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirish mexanizmlari o‘rtasidagi aloqani mustahkamlashga e‘tibor qaratishni taklif etadi.

Islomiy moliyaviy tizim miqyoslarini kengaytirish maqsadida, ITB nobank sektorini, xususan, vaqf, zakot, haj jamg‘armalari singari vositalarni hamda inklyuziv (aholining kam ta‘minlangan va qashshoq qatlamlari) moliyalashtirishni rivojlantirishga yanada kuchliroq e‘tibor qaratishni taklif qiladi.

11-mavzu. O‘ZBEKISTONNING XALQARO MOLIYA MUNOSABATLARIGA INTEGRATSIYALASHUVI

11.1. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat va uning asosiy tamoyillari

11.2. Mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari

11.3. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish chora-tadbirlari

11.4. O‘zbekistonning xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari bilan o‘zaro hamkorlik aloqalari

11.1. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat va uning asosiy tamoyillari

Mamlakatimiz tashqi iqtisodiy siyosati eng avvalo, milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilgan holda xalqaro moliya munosabatlarida faol ishtirok etishga qaratilgan.

Respublikamizda ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror o‘shishini ta‘minlash, yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqargan holda jahon bozorlarida mustahkam o‘rin egallash, pirovardida aholi turmush darajasini yuksaltirishga qaratilgan strategiya izchil amalga oshirilgan ekan, bu maqsadlarga erishishda tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada takomillashtirishga alohida e‘tibor berilmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda O‘zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatning subyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasi tasarrufiga:

– tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning qonuniy asoslarini belgilash;

– tashqi iqtisodiy siyosatni, shu jumladan valyuta-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, O‘zbekiston Respublikasi valyuta fondini shakllantirish va undan foydalanish;

– tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida xalqaro shartnomalar tuzish va ularni ijro etish;

– O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida respublikaning, uning yuridik shaxslari va fuqarolarining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish;

– respublika hududida chet ellik investorlar faoliyati uchun huquqiy kafolatlarni belgilash;

– O‘zbekiston Respublikasi nomidan xalqaro iqtisodiy tashkilotlar va birlashmalarda vakillik qilish;

– O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidan kelib chiqadigan boshqa vakolatlar kiradi.

Mamlakatimizning tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi asosiy vazifalar sifatida quyidagilar belgilangan:

– birinchidan, tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish borasida aniq maqsadni ko‘zlab o‘tkazish, tovarlarni eksport va import qilishda xorijiy sarmoyadorlar o‘z daromadlaridan erkin foydalanishlarida birmuncha imtiyozli tartibni joriy etish;

– ikkinchidan, xorijiy sarmoyadorlarni, asosan bevosita kapital mablag‘lar tarzidagi sarmoyalarni respublika iqtisodiyotiga keng jalb etish uchun huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni yanada takomillashtirish;

– uchinchidan, O‘zbekistonga jahon darajasidagi texnologiyalarni olib keladigan, xalq xo‘jaligining zamonaviy strukturasini vujudga keltirishda yordam beradigan sarmoyadorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini o‘tkazish;

– to‘rtinchidan, mablag‘larni eng ustuvor sohalarga – respublika mustaqilligini ta‘minlaydigan agrar sektorni, yoqilg‘i-energetika kompleksini hamda boshqa bazaviy tarmoqlarni rivojlantirishga qodir, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni o‘zlashtirishga sarflash.

Mazkur ustuvor vazifalarni amalga oshirish maqsadida mamlakatimizda tashqi iqtisodiy faoliyatning huquqiy asoslari yaratildi. Bular jumlasiga, O‘zbekiston Respublikasining “Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”gi, “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi, “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi, “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi, “Boj tarifi to‘g‘risida”gi, “Eksport nazorati to‘g‘risida”gi qonunlarni hamda “Chet el investitsiyalari bilan loyihalarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “Eksport mahsuloti ishlab chiqaruvchilarni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi, “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlarini kiritish mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining erkinligi va iqtisodiy mustaqilligi;
- tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining tengligi;
- savdo-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmasligi;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdan o‘zaro manfaatdorlik;
- tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari davlat tomonidan himoya qilinishi.

O‘zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyatning obyektlari oldi-sotdi yoki ayirboshlash obyekti bo‘lgan tovarlar, ishlar (xizmatlar), har qanday mol-mulkka, shu jumladan, qimmatli qog‘ozlar, valyuta qimmatliklariga, elektr, issiqlik energiyasi va boshqa turdagi energiyaga, transport vositalariga, intellektual mulk obyektlariga nisbatan, tashqi iqtisodiy faoliyatda foydalanilishi qonun hujjatlari bilan taqiqlanganlarini istisno etganda, tashqi iqtisodiy faoliyat amalga oshirilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirayotgan O‘zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari hisoblanadilar.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari quyidagi huquqlarga ega:

- qonun hujjatlari doirasida tashqi iqtisodiy faoliyatda qatnashish shakllarini mustaqil belgilash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o‘z xohishiga ko‘ra boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni shartnoma asosida belgilangan tartibda jalb qilish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat natijalariga, shu jumladan milliy va chet el valyutasidagi daromadga qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

Mulkchilikning shakllari va tashqi iqtisodiy faoliyatining turlaridan qat’i nazar, tashqi iqtisodiy faoliyatning barcha subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda teng huquqlarga ega bo‘ladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari:

- tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risidagi hisobotni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda taqdim etishi;

- O‘zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilayotgan tovarlarning O‘zbekistonda belgilab qo‘yilgan texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, veterinariya-sanitariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari, talablari, qoidalari va normalariga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjatlarni belgilangan tartibda taqdim etishi shart.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo‘lishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardir:

- xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik;
- tashqi savdo faoliyati;
- chet el investitsiyalarini jalb qilish;

– O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati.

Xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik ishlab chiqarish, moliya, bank va sug‘urta faoliyati, ta‘lim va kadrlarni tayyorlash, turizm, sog‘liqni saqlash, ilmiy-texnikaviy, madaniy, ekologiya, gumanitar va boshqa sohalarida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro foydali aloqalarni o‘rnatishi va kengaytirishga qaratilgan tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdir.

Tashqi savdo faoliyati xalqaro tovarlar, ishlar (xizmatlar) savdosi sohasidagi tadbirkorlik faoliyatidir.

Tashqi savdo faoliyati tovarlarni, ishlarni (xizmatlarni) eksport va import qilish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Tovarlarning O‘zbekiston Respublikasi bojxona hududidan ularni qayta olib kirish to‘g‘risidagi majburiyatni olmasdan olib chiqib ketilishi, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilanmagan bo‘lsa, tovarlar eksportidir.

Tovarlarning O‘zbekiston Respublikasi bojxona hududiga ularni qayta olib chiqib ketish to‘g‘risidagi majburiyatni olmasdan olib kirilishi tovarlar importidir.

O‘zbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan xorijiy davlatning yuridik yoki jismoniy shaxsi uchun ishlar bajarish (xizmatlar ko‘rsatish), ularning bajarilish (ko‘rsatilish) joyidan qat‘i nazar, ishlar (xizmatlar) eksportidir.

Xorijiy davlatning yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan O‘zbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi uchun ishlar bajarish (xizmatlar ko‘rsatish), ularning bajarilish (ko‘rsatilish) joyidan qat‘i nazar, ishlar (xizmatlar) importidir.

Chet ellik investorlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati obyektlariga hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyatning boshqa turlariga kiritilayotgan moddiy va nomoddiy ne‘matlarning

barcha turlari hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka bo'lgan huquqlar, shuningdek, chet el investitsiyalaridan olinadigan har qanday daromad O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el investitsiyalari deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalarini amalga oshirish shakllari va tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi tadbirkorlik va boshqa faoliyat obyektlariga moddiy va nomoddiy ne'matlarni hamda ularga bo'lgan huquqlarni qo'yish bilan bog'liq tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari harakatlarining yig'indisi O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

yuridik shaxslar tashkil etish yoki ustav fondlarida (kapitallarida) ulushbay asosda, shu jumladan mol-mulk va aksiyalar sotib olish yo'li bilan qatnashish;

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida vakolatxonalar, filiallar va boshqa alohida bo'linmalar ta'ris etish;

qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan xorijiy davlatlarning rezidentlari tomonidan tasdiqlangan qarz majburiyatlarini sotib olish;

konsessiyalarni, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, izlab topish, qazib olish yoxud ulardan foydalanishga mo'ljallangan konsessiyalarni qo'lga kiritish;

mulk huquqini, shuningdek, yerga hamda boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini qo'lga kiritish.

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati xorijiy davlatning qonun hujjatlarida va O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shakllarda ham amalga oshirilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari ta’minlanishini kafolatlaydi.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga, shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda ulardan qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan hujjatlarni talab qilib olishga haqli emas.

Mamlakatimizda tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini shakllantirish va takomillashtirish;

valyuta bilan tartibga solish;

soliq bilan tartibga solish;

tarif va notarif tartibga solish;

O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlariga rioya etilishi uchun himoya, kompensatsiya va dempingga qarshi choralarni qo‘llash;

tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilash, shu jumladan, miqdoriy cheklovlar o‘rnatish hamda tovarlarning ayrim turlari eksport va import qilinishi ustidan davlat monopoliyasini o‘rnatish;

eksport-import operatsiyalarini amalga oshirishda talab qilinadigan hujjatlarning to‘liq ro‘yxatini belgilash;

o‘z xossa hamda xususiyatlariga ko‘ra yalpi qirg‘in qurolini (yadroviy, kimyoviy, bakteriologik (biologik) va zaharlovchi qurol) hamda uni yetkazib berish vositalarini (raketalar va yalpi qirg‘in qurolini yetkazib berishga qodir boshqa texnika vositalarini), boshqa turdagi qurol-yarog‘ hamda harbiy texnikani yaratishda muhim hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan, eksport nazorati obyektlari ro‘yxatlarida ko‘rsatilgan tovarlar, asbob-uskunalar, ilmiy-texnika axboroti, ishlar va xizmatlar, intellektual faoliyat natijalariga nisbatan eksport nazoratini o‘rnatish;

olib kiriladigan va olib chiqiladigan tovarlarni sertifikatlash;
texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, veterinariya-sanitariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari, talablari, qoidalari va normalarini belgilash;

tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari uchun preferensiya va imtiyozlar berish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish qonun hujjatlariga muvofiq boshqacha usullarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11.2. Mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo'nalishlari

Keyingi yillarda O'zbekistonning xalqaro hamjamiyatda hamda iqtisodiy maydondagi nufuzi va mavqei oshib bormoqda. Bunda davlatimiz hukumati tomonidan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining puxta ishlab chiqilganligi, iqtisodiy islohotlar maqsadi va vazifalari, ularni amalga oshirish yo'llarining aniq va to'g'ri ko'rsatib berilganligi bu yo'ldagi yutuq hamda marralarning salmoqli bo'lishiga imkoniyat yaratmoqda.

Ma'lumki, tashqi iqtisodiy faoliyat milliy iqtisodiyot rivojlanishining muhim vositasi bo'lib hisoblanadi. U mamlakatning jahon hamjamiyatiga bo'lgan aloqasini ifodalab, uning istiqbolini belgilab beradi. Eksport salohiyatini oshirish orqali mamlakat ichida ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarishning rivojlanishiga erishiladi. Mamlakat eksporti hamda importining qiymati o'rtasidagi farq, ya'ni saldo tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligining muhim iqtisodiy ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich milliy daromad darajasiga ko'p tomonlama ta'sir etadi. Sababi, import va eksport hajmidagi sezilarli o'zgarish ham mamlakatdagi daromad, bandlik va narx darajalarida muayyan tebranishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Keyingi yillarda mamlakatimizda keskin raqobatlashuv sharoitida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning jahon va mintaqaviy bozorlarda

xaridorgir bo'lishi va mustahkam o'rin egallashi uchun bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish uchun xorijiy sarmoyalarni ustuvor yo'nalishlarga keng jalb qilish, ularga kafolat va imkoniyatlar berish, litsenziyalar, nou-xaular sotib olishga qaratilgan izchil siyosat olib borilmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni takomillashtirish va rivojlantirishda quyidagilarni ustuvor yo'nalishlar sifatida keltirish mumkin:

- Respublikaning eksport qudratini rivojlantirish va yanada mustahkamlash, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirish;

- eksport imkoniyatlarini kengaytirish, jahon bozorlariga kirib borish uchun, avvalo, qimmatbaho xomashyoni qayta ishlash negizida tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi qo'shma korxonalarni rivojlantirish zarur. Eksportni kengaytirishga qaratilgan strategiyani faol qo'llash bilan bir qatorda importning salmog'ini qisqartirishga qaratilgan siyosatni izchillik bilan o'tkazish, o'zimiz ishlab chiqarishimiz mumkin bo'lgan tovarlar va mahsulotlarning chetdan keltirilishini oqilona darajada kamaytirib borish talab qilinadi;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish, xo'jalik ishlarini yurituvchi subyektlarga xorijiy sheriklar bilan bevosita aloqalar o'rnatishda, o'z mahsulotini chet ellarda sotishda ko'proq erkinliklar berish, tovarlarni eksport va import qilishda birmuncha imtiyozli tartibni joriy qilish borasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat o'tkazish;

- xorijiy investitsiyalar jalb qilish orqali amalga oshirilayotgan sanoat loyihalarining bir-biriga bog'liqligini ta'minlash, ular o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy va ishlab chiqarish hamkorlik va infratuzilmani rivojlantirish va bu orqali import o'rnini bosuvchi va eksportga mo'ljallangan tayyor mahsulot ishlab chiqarish va yetishtirishga erishish;

- olib borilayotgan islohotlarda hududiy diversifikatsiya siyosatini yanada kuchaytirish, nafaqat markaziy hududlarda, balki chekka tumanlarda ham yirik sanoat obyektlarini qurishni keng yo'lga qo'yish;

– tashqi iqtisodiy faoliyat tarkibiy qismlari majmuini ixtisoslashtirilgan tashqi savdo, lizing, konsalting va sugʻurta firmalari, tashqi aloqalarni rivojlantirish manfaatlari va shartlariga mos keladigan transport, aloqa va kommunikatsiyalar tizimlarini vujudga keltirish;

– xalqaro huquq va tashqi iqtisodiy faoliyat, bank tizimi, hisob-kitob va statistik hisob sohasida malakali kadrlar tayyorlashni tashkil qilish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning mazkur yoʻnalishlarini izchil tarzda amalga oshirish orqali mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish mamlakatimiz iqtisodiyotining jahon iqtisodiy hamjamiyatida munosib oʻrin egallashiga imkon beradi.

Oʻzbekiston Respublikasining eksport salohiyatini rivojlantirish boʻyicha yaqin kelajakka moʻljallangan strategiyaning asosiy yoʻnalishlari quyidagilardan iborat:

birinchidan, eksportni ragʻbatlantirish uchun avvalo, barqaror makroiqtisodiy sharoit yaratish, inflyatsiya surʻatini prognoz darajasida ushlab turish, valyuta almashtirish kurslarining keskin tebranishlariga yoʻl qoʻymaslik;

ikkinchidan, xoʻjalik yurituvchi subyektlarning mulk shaklidan qatʻiy nazar, import qilinayotgan ishlab chiqarish vositalarini olish uchun bir xil imkoniyatga ega boʻlishlarini taʻminlash;

uchinchidan, yetuk mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash borasidagi islohotlarni davom ettirish;

toʻrtinchidan, eksport salohiyatini ragʻbatlantirish maqsadida ishlab chiqarish tarmoqlarida yuqori texnologiyalardan foydalanish koʻlamini kengaytirish;

beshinchidan, mamlakatda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish va rivojlantirish asosida eksport salohiyatini oshirish.

11.3. Oʻzbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish chora-tadbirlari

Globalashuv jarayonining hozirgi bosqichidagi muhim yoʻnalishlardan biri – Oʻzbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada

erkinlashtirish hamda jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv jarayonlarini kuchaytirish hisoblanadi. Bu borada mamlakatimizning ko‘plab mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘yishi, jahondagi turli iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning teng huquqli a‘zosiga aylanishi e‘tiborga molikdir.

Tashqi savdo aloqalari xalqaro hamkorlikning muhim sohalaridan biri bo‘lib, turli mamlakatlar bilan ilmiy-texnik, madaniy aloqalarni yo‘lga qo‘yish ular o‘rtasida diplomatik munosabatlar o‘rnatish iqtisodiyotni faol va har tomonlama rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda yordam beruvchi vositadir.

Mamlakatimizda tashqi savdo aloqalarini rivojlantirishda, jahon bozorlariga yuqori sifatli tayyor mahsulotlar bilan kirib borish va mustahkam o‘rin egallashda, eksport hajmini oshirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi davrda mamlakatimizning tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy strategiyasi import o‘rmini bosuvchi ishlab chiqarishni tashkil qilish bilan birga eksportga yo‘naltirilgan mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish va o‘zining jahon bozoridagi raqobatbardoshligini kuchaytirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish”¹⁵ alohida ustuvor vazifalar sifatida belgilab berilgan. Mazkur vazifalarning samarali bajaralishi mamlakatimizdagi ishbilarmonlik muhitining yanada yaxshilanishini, korxonalar ishlab chiqarishiga xoriждан zamonaviy texnika-texnologiyalarni jalb etishni faollashtirishni taqozo etadi, bu esa o‘z navbatida mahsulotlar eksportini ko‘payishiga, umuman olganda eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni faol tarzda amaliyotga joriy etishga bo‘lgan talabni kuchaytiradi.

¹⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni. PF-4947-son, 2017-yil 7-fevral. – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017 y., 6-son, 70-modda.

O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvida uning hududiy va global darajadagi raqobatbardoshligi bo'yicha qiyosiy ustunligi, tashqi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va uni amalga oshirish bilan ko'p jihatdan bog'liq. Amalga oshirilayotgan tarkibiy islohotlar bo'yicha qizg'in munozaralarning mavjudligiga qaramasdan, tashqi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda, mamlakatning geografik, ishlab chiqarish va texnologik, mehnat resurslaridan foydalanish samarasini inobatga olish muhim o'rin tutadi. Chunki, xalqaro mehnat taqsimotining kuchayishi xalqaro moliyaviy munosabatlar ishtirokchilaridan yuqori darajadagi raqobatbardoshlikni talab etadi.

Mamlakatimizning tashqi iqtisodiy sohasida tashqi savdo hajmi va eksportni tizimli ravishda jadal oshirishga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi, xususan, valyuta siyosati liberallashtirildi, ma'muriy to'siqlar bartaraf etildi, eksport qilinadigan meva-sabzavot mahsulotlari uchun narxlarni shakllantirish va to'lovning bozor mexanizmi joriy qilindi.

Shu bilan birga, amalga oshirilayotgan tadbirlarning samaradorligi ustidan muntazam ravishda olib borilayotgan monitoring tashqi savdo va eksportning umumiy ijobiy dinamikasiga qaramasdan ular hajmlarining real o'sish sur'atlari iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sur'atlariga muvofiq emasligini ko'rsatmoqda.

Birinchi navbatda raqobatbardosh afzalliklarga ega bo'lgan tarmoqlarda bir qator tizimli muammolar va kamchiliklarning saqlanib qolayotganligi eksport hajmlarining salmoqli o'sishini ta'minlashga to'siqinlik qilmoqda. Jumladan:

birinchidan, ishlab chiqarish quvvatlaridan va keng turdagi xomashyo, shuningdek, mehnat resurslari mavjud bo'lgan hamda tashqi bozorlarda raqobatbardosh bo'lgan yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlarni ishlab chiqarishni ta'minlovchi afzalliklardan to'liq hajmda foydalanilmayapti;

ikkinchidan, eksport qiluvchi korxonalar faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash vositalari rivojlanmayapti, eksportoldi va eksportni moliyalashtirish mexanizmlari mavjud emas;

uchinchidan, chuqur marketing tadqiqotlarini o'tkazish, uzoq muddatli barqaror tashqi bozorlarni shakllantirish va xorijda tashqi savdo infratuzilmasini yaratishga yetarli darajada e'tibor qaratilmayapti;

to'rtinchidan, har xil xizmat turlari eksportini tashkil qilish va ilgari surish bo'yicha tizimli ishlar mavjud emas, ularni ko'rsatish uchun zarur infratuzilma rivojlanmagan.

Tovarlar va xizmatlar eksporti hajmini tubdan oshirish, eksportbop mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish, tashqi savdo muvozanatini ta'minlash va valyuta tushumlarini ko'paytirish maqsadida 2018-yil 20-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Eksportga ko'maklashish va uni rag'batlantirishni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi.

Tadbirkorlik subyektlariga quyidagilarda har tomonlama ko'maklashish asosiy vazifalari etib belgilandi:

yuqori qo'shilgan qiymatga ega eksportbop raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish, xizmatlar (turistik, tibbiy, ta'lim, transport, qurilish va boshqalar) eksporti hajmini keskin oshirish hamda ularni ko'rsatish uchun tegishli infratuzilmani jadal barpo etish;

o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni yetkazib berishda hamkorlarni izlash hamda tashkilotlar va korxonalar bilan shartnomalar tuzish.

Mazkur vazifalarni samarali ijrosini ta'minlash maqsadida Eksportni qo'llab-quvvatlash milliy tizimini tashkil etildi va uning asosiy vazifalari belgilandi:

a) eksport faoliyatiga axborot-tahliliy ko'maklashish bo'yicha:

eksportni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash sohasida davlat siyosatini takomillashtirish, eksport salohiyatini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarini amalga oshirishda ko'maklashish;

marketing, narx shakllanishi, transport logistikasi, sertifikatlash, standartlashtirish va sifat nazorati, soliq hamda bojxona ma'muriyatchiligi (shu jumladan, xorijdagi) masalalari, "yagona darcha" tamoyili asosida tashqi bozorlarga kirish sharoitlari bo'yicha eksport qiluvchilarga va ularning chet eldagi hamkorlariga axborot va maslahat ko'magini ko'rsatish;

xorijiy xaridorni izlashga va eksport shartnomasini tuzishga qadar muzokaralar jarayoniga, shu jumladan, ularning loyihalarini tayyorlashga ko'maklashish;

respublika vazirliklari va idoralari, viloyatlar hamda tuman hokimliklari bilan milliy mahsulotlarni chet elga eksport qilish, eksport qiluvchilarni eksportni qo'llab-quvvatlash bo'yicha chora-tadbirlar, mavjud imtiyozlar va preferensiyalar, vakolatli davlat organlarining vazifalari va funksiyalari to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlashda tizimli hamkorlikni ta'minlash;

hududlarda axborot-maslahat markazlari tarmog'ini tashkil etish;

mahalliy eksport qiluvchilar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar bazasini ta'minlash orqali elektron tashqi savdo maydonchalarini yuritish, ishlab chiqarish va eksport faoliyati bilan shug'ullanadigan tadbirkorlik subyektlariga yetakchi xalqaro elektron tijorat maydonchalariga kirish uchun yordam ko'rsatish;

ishonchli sifatli mahsulot yetkazib beruvchi sifatida mahalliy ishlab chiqaruvchilarning halolligini isbotlash uchun, shu jumladan, har yili "Made in Uzbekistan" milliy ko'rgazmasini, tarmoq va mintaqaviy tovarlar ko'rgazmalari va savdo yarmarkalarini o'tkazish, xalqaro ko'rgazmalar va taqdimotlarda ishtirok etish yo'li orqali o'zbek brendlari va mahsulotlarini xorijda ilgari surish bo'yicha "Made in Uzbekistan" dasturini amalga oshirish;

eksport qilishni boshlayotganlar uchun o'quv seminarlari va treninglar, tadbirkorlar uchun xorijiy mamlakatlarga tashqi savdo masalalari bo'yicha savdo missiyalari tashkil etish va o'tkazish;

b) eksport faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash qismida:

eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, noxomashyo eksport hajmi, milliy eksport qiluvchilar va ularning mahsulotlarini sotib oladigan mamlakatlar sonini oshirishga ko'maklashish;

ko'rgazma stendlarini tashkil etish va respublika korxonalarining xalqaro savdo yarmarkalari, taqdimotlarida ishtirok etishi, shu jumladan, an'anaviy milliy mahsulotlar va brendlarni potensial bozorlarda ilgari surishni moliyalashtirish;

milliy mahsulotlarni xorijiy vakolatli organlar tomonidan rasmiylashtirilishi orqali standartlashtirish va sertifikatlashtirishning ham respublikadagi, ham xorijdagi xalqaro tizimlarini joriy etish bilan bog‘liq xarajatlarni qoplash maqsadida eksport qiluvchi korxonalar maqsadli moliyaviy yordam ko‘rsatish;

moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va milliy eksportni sug‘urtalashning zamonaviy mexanizmlarini muvaffaqiyatli qo‘llagan xorijiy mamlakatlar tajribasini inobatga olib, shu jumladan, xalqaro moliyaviy institutlarni jalb qilgan holda eksportoldi va eksportni moliyalashtirish, eksport kreditlari va tavakkalchiligini sug‘urtalash mexanizmlarini joriy etish;

savdoni moliyalashtirish uchun xalqaro va xorijiy moliya institutlarining qarzlari va imtiyozli kreditlarini jalb qilish;

boshqa kompleks moliyaviy va konsalting xizmatlarini ko‘rsatish.

Mamlakatimizning xalqaro moliya munosabatlari va jahon xo‘jaligiga integratsiyasi majmui aniq belgilangan maqsadlar hamda ularni amalga oshirishga qaratilgai asosiy tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

Birinchidan, respublika milliy iqtisodiyotining kuchli eksport bo‘g‘inini tashkil etuvchi va uning jahon bozorida munosib o‘rinni egallashini ta‘minlovchi bo‘g‘inlarni aniqlash.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning eksport sohasida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash usulidan keng foydalanish.

Bu usullar quyidagilardan iborat:

- eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish uchun imtiyozli foizlar bo‘yicha uzoq muddatli kreditlar ajratish, mo‘ljallangan investitsiyalarni sug‘urtalash;

- eksportyorlarga milliy ishlab chiqarish va uning xorijiy raqobatchilari ishlab chiqarishi xarajatlari o‘rtasidagi farqni qoplash;

- davlat tomonidan respublikaga ilg‘or texnologiyalar, tajribalar va bilimlarning kirib kelishi uchun subsidiyalar ajratish;

- eksport va importni litsenziyalash yoki chetga mol chiqarishga va chetdan uni olib kelishga ruxsatnomalar berish;

- ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi, xorijdan keltirilgan xomashyo va materiallar, asbob-uskunalar hamda jihozlar ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va boshqalar.

Shu bilan birga xalqaro moliya sohasidagi siyosat milliy valyutani mustahkamlash va uni boshqa valyutalarga erkin almashuvini ta'minlashni, ichki narxlarni jahon bozori narxlariga yaqinlashtirish maqsadida baholar islohotini tugallashni, tashqi iqtisodiy faoliyatning me'yoriy-huquqiy asoslarini xalqaro talablar darajasiga yetkazishni nazarda tutadi.

O'zbekiston uchun bu sohadagi asosiy strategik maqsadlar quyidagilardan iborat:

- O'zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiy tizimi integratsiyasiga qo'shib borishini ta'minlash;

- eksport potensialini rivojlantirish;

- import va import o'rni bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish:

- investitsiya siyosatini takomillashtirish;

- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;

- eksport mahsulotlari ishlab chiqarish zonalari va erkin iqtisodiy hududlarni rivojlantirish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat infratuzilmasini rivojlantirish.

Hozirgi kunda quyidagilar O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining imtiyozli yo'nalishlari bo'lishi lozim:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni maqsadga yo'naltirilgan holda liberallashtirish siyosatini o'tkazish;

- eksport va import tuzilmasini, ularning ishlab chiqarish salohiyatini rivojlantirish yo'li bilan takomillashtirish;

- respublikamizdagi eksportga mo'ljallangan, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish va qo'llab-quvvatlash;

- xorijiy kapitalni avvalo moddiy eksportga yo'naltirilgan va import o'rni bosuvchi ishlab chiqarishga jalb qilish;

- mamlakatni jahon transport tizimiga yanada integratsiyalashuvini rivojlantirish.

Yuqori texnikaviy saviyadagi tayyor mahsulot ulushining oshirilishi yuqorida aytib o'tilgan chora-tadbirlar ichida muhim o'rin tutishi lozim, buning uchun esa quyidagilarni bajarish zarur:

- respublikamizdagi eksportchilarning mahsulotini sotish bozorini shakllantirishda muhim rol o'ynovchi xorijiy mamlakatlardagi korxonalar bilan O'zbekistondagi eksportchi korxonalar o'rtasida kooperatsiya aloqalarining shakllanishiga ko'maklashish;

- yuqori ilmiy sig'imli mahsulotlar ishlab chiqarishga mo'ljallangan loyihalarni amaliyotga keng joriy etish;

- eksportning intellektual mulk obyektlari litsenziyalarini hamda nou-xau shaklida texnika va tijorat sirlarini sotish, injiniring va lizing sohaslarida xizmatlar ko'rsatish kabi turini rivojlantirish yo'li bilan respublikamizda erishilgan fan-texnika yutuqlarining jahon xo'jaligi aylanmasiga kirib borishini tezlashtirish.

- ilmiy loyihalarga, xususan, amaliy fan va texnologiyalar transferti sohasidagi ilmiy loyihalarga bozor yo'nalishini berish uchun sharoitlar yaratish maqsadida innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashning samarali tizimini ishlab chiqish;

- innovatsiya jarayonini davlat tomonidan va tijoriy qo'llab-quvvatlashning optimal uyg'unlashuvining asosiy yo'llarini belgilab olish hamda ilmiy-texnikaviy loyihalarni tijorat ahamiyatiga ega bo'lgan natijalar darajasigacha yetkazish;

- o'zbek olimlari va mutaxassislarining chet eldagi yetakchi institutlar, tashkilot va firmalar bilan hamkorligini kengaytirish va chuqurlashtirish;

- yuqori darajali marketing tadqiqotlari o'tkazish, tijoratlashtirish va texnologiyalar menejmenti sohasidagi yutuqlarni o'rganish, xorijiy bozorlarning konyunkturasi sig'imi, talabning mavjudligi hamda raqobatchilarning narx siyosati, kooperatsiya, qo'shma korxonalar tashkil etish bo'yicha hamkorlar qidirish yuzasidan tahliliy ma'lumotlarni o'rganish zarur bo'ladi.

Globalashuv sharoitida milliy xo'jaliklarning umumjahon mehnat taqsimotida faol ishtirok etishi ularning muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishining muhim shartiga aylanib bormoqda.

O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlariga kirib borishi, respublikamizning ham ichki, ham tashqi salohiyatni yanada yuksaltirmoqda. O'zbekistonning integratsiya tuzilmalaridagi ishtiroki tufayli uning ikki tomonlama va ko'p tomonlama xalqaro aloqalari kengayib borayotganligi, dunyo jamoatchiligi tomonidan e'tirof etilmoqda.

Mamlakatimiz hukumati tomonidan tashqi savdo siyosatining oqilona tarzda yuritilayotganligi tashqi iqtisodiy aloqalarning jadal sur'atlarda rivojlanishini ta'minlamoqda. Ushbu barqaror rivojlanish sur'atlarini ta'minlash mamlakatimizning xalqaro moliya munosabatlari tizimida munosib o'rin egallashida muhim ahamiyat kasb etadi.

11.4. O'zbekistonning xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik aloqalari

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach erkin ochiq bozor iqtisodiyotini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish uchun zarur bo'lgan siyosiy, huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarni barpo etish yillari sifatida munosib tarixiy voqelikka aylandi. Shuningdek, mamlakatimizda barqaror bank tizimi yaratilishi bilan xalqaro moliyaviy munosabatlar ko'lamini yanada kengayib bordi, bu holat o'z navbatida xalqaro moliya institutlari va tijorat banklari o'rtasida o'zaro hamkorlik aloqalari rivojlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratdi. Hozirgi kunda mamlakatimiz tijorat banklari hamda xalqaro moliya institutlari o'rtasida bir qator samarali loyihalar amalga oshirilmoqda, bu esa respublikamiz iqtisodiyotini taraqqiy etishida mustahkam rol o'ynamoqda.

Bugungi kunda xalqaro moliyaviy institutlarning amaliy aloqalariga qisqacha to'xtaladigan bo'lsak, ulardan Xalqaro Valyuta Fondi (XVF), Jahon banki, Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (YTTB), Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) kabi yirik moliyaviy tashkilotlar bilan juda izchil va faol ishlar olib borilmoqda. Mazkur tashkilotlar biz tanlagan yo'l va amalga oshirilayotgan islohotlarning

to'g'ri ekanligiga qat'iy ishonch hosil qilganliklari uchun ham yaqin hamkorlik aloqalarini olib bormoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil 2-iyulda O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro valyuta fondi (XVF)ga a'zolik to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi 1992-yil 21-sentyabrda XVFga a'zo bo'lib kirdi hamda Vazirlar Mahkamasining 93-F raqamli 1993-yil 27-martdagi farmoyishiga muvofiq respublikaning XVF imzo kvotasiga to'lov amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki xalqaro moliya tashkilotlarining aloqa agentligi va avuarlar depozitariysi hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasining mazkur muassasalarga a'zoligi bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish vakolatiga ega.

O'zbekiston Respublikasining hukumati bilan kelishgan holda Moliya vazirligi va Markaziy bank yuqorida qayd etilgan xalqaro tashkilotlar oldidagi qarz mablag'lar olish, to'lov foizlarini berish va respublika nomidan qarz majburiyatlarini joylashtirish bilan bog'liq moliyaviy majburiyatlarning o'z vaqtida bajarishni ta'minlaydi.

O'zbekistonga XVFnig missiyasi texnikaviy yordam ko'rsatish va hukumatda hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida konsultatsiyalar o'tkazish maqsadida muntazam kelib turadi. Missiyaning faoliyati iqtisod, moliya sho'basi va statistika sohasidagi ishning ahvolini o'rganishga, shuningdek, keyingi iqtisodiy islohatlar yo'nalishini aniqlashga qaratilgan.

XVF ekspertlarining o'rganishlari natijasi bo'yicha tavsiya va analitik materiallar ishlab chiqiladi, makroiqtisodiyot sohasidagi mavjud muammolarni hal qilish yo'llari haqida tavsiyalar tayyorlanadi, bular barchasi Markaziy bank tomonidan amaliyotda hisobga olinadi.

Bundan tashqari XVF bilan bitimning "Valyuta tartibiga nisbatan majburiyatlar" moddasiga muvofiq Fond missiyasi bir yilda kamida bir marta O'zbekistondagi joriy makroiqtisodiy va valyuta siyosatining obzorini o'tkazadi. Missiya ishi natijalari bo'yicha tegishli hisobot tayyorlash bilan birga XVF ijrochi direktorlari kengashi muhokamasiga olib chiqiladi.

Xalqaro Valyuta Fondi ekspertlari bilan birgalikdagi hamkorlik va ishlash muayyan ijobiy natijalarni berdi.

XVF bank qonunchiligini, buxgalteriyaning hisobga olish hisob raqamlari yangi rejasini xalqaro standartlarga muvofiq ishlab chiqishga, shuningdek, hisobga olish va hisobotning yangi tizimini joriy etishga ko'maklashdi, bu bank nazorati samarasi va uning me'yoriy negizi darajasini oshirish imkonini berdi. XVFning texnikaviy ko'magi to'lovlar elektron tizimini joriy etish va statistika ma'lumotlari yig'ish tizimini yaxshilashga olib keldi.

XVF kreditlari milliy valyutani qo'llab-quvvatlash, to'lov balansini mustahkamlashga ajratildi va bevosita O'zbekiston hukumatiga beriladi.

XVF rahbariyati va ekspertlari texnik yordam berish va Hukumat hamda Markaziy bankda maslahatlar o'tkazish maqsadida bir necha bor O'zbekiston Respublikasiga tashrif bilan keldi.

O'zbekiston Respublikasi va XVF tomonidan iqtisodiy va moliyaviy masalalar bo'yicha imzolangan Memorandumda respublika iqtisodiyoti islohotini davom ettirish, valyuta bozorini erkinlashtirish, xalqaro joriy operatsiyalar bo'yicha milliy valyutani ayirboshlash qilinishini ta'minlash uchun zarur sharoitlarni yaratish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ko'rsatilgan.

1992-yil sentyabr oyidan boshlab O'zbekiston Respublikasi Jahon bankinging teng huquqli a'zosi hisoblanadi. 1992-yil 2-iyulda O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlikda O'zbekiston Respublikasining a'zoliigi to'g'risida"gi qonuni kuchga kirdi. Hozir Toshkentda Jahon bankinging vakolatxonasi faoliyat yuritmoqda.

Jahon bankinging mamlakatga ko'mak berish bo'yicha mo'ljallangan Strategiyasi doirasida Davlatning ustuvor yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlash uchun amalga oshirilayotgan dasturlar to'plami asosiy 4 yo'nalishga qaratilgan:

- 1) iqtisodiy o'sish uchun sharoitni yaxshilash;

- 2) qishloqlarda iqtisodiy o‘shish imkoniyatlarini oshirish;
- 3) aholiga xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshirish;
- 4) atrof-muhitni boshqarish hamda global ommaviy ehtiyojlarning taqdim etilishi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda Jahon banki bilan hamkorlikda quyidagi loyihalar amalga oshirilmoqda:

- Qishloq xo‘jaligi korxonalarini qo‘llab-quvvatlash loyihasi;
- Irrigatsiya infratuzilmalari va drenajlarni rekonstruksiya qilish loyihasi;
- Maktab ta‘limini rivojlantirish loyihasi;
- Farg‘ona vodiysida suv resurslarini boshqarish loyihasi;
- Samarqand va Buxoro shaharlarida quvurlar tizimi va tozalash inshootlarini rekonstruksiya qilish loyihasi;
- Sanoat korxonalarida energiya samaradorligini oshirish loyihasi;
- Sirdaryo viloyatida suv ta‘minotini yaxshilash loyihasi;
- Talimarjon issiqlik elektr stansiyasi (IES) qurilishi loyihasi;
- Sog‘liqni saqlash tizimini modernizatsiyalash loyihasi (Salomatlik-3);
- Elektr energiyasidan foydalanishni nazorat qilish va hisoblashning avtomatlashgan tizimini joriy etish loyihasi;
- Olot va Qorako‘l tumanlarida suv ta‘minotini yaxshilash loyihasi va boshq.

Mamlakatimizning Osiyo Taraqqiyot Banki bilan o‘zaro hamkorlik aloqalari yetarli darajada faol rivojlanib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi 1995-yilda Osiyo taraqqiyot bankiga (OTB) a‘zo bo‘lgan.

O‘zbekistonda OTB bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan dastur va loyihalar 4 ta muhim sohalarga yo‘naltirilgan. Bular:

- qishloq xo‘jaligi;
- xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish;
- transport va bojxona tranziti sohalarida mintaqaviy hamkorlik;
- bolalikni himoya qilish va boshlang‘ich ta‘limni egallashga qaratilgan ijtimoiy xizmatlarni takomillashtirish.

OTB va O‘zbekiston o‘rtasida so‘nggi yillarda infratuzilma, transport va aloqa tarmoqlarini rivojlantirishni jadallashtirish dasturi doirasida Maroqand – Qarshi uchastkasida temir yo‘llarni elektr energiyasi bilan ta‘minlash loyihasi, qishloq joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar asosida uy-joy qurilishi loyihasi, Andijon shahrida suv ta‘minoti va sanitariya xizmatlarini yaxshilash loyihasi, Jizzax viloyatining Zafarobod va Arnasoy tumanlarida, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatida qishloq aholi punktlarida suv ta‘minotini yaxshilash loyihasi, elektr energiyasidan foydalanish samaradorligini oshirish hamda elektr energiyasini nazorat qilish va hisoblashning avtomatlashgan tizimini joriy etish loyihasi bo‘yicha bitimlar imzolangan.

Shu bilan bir qatorda OTB va mamlakatimiz hukumati o‘rtasida Quyosh energiyasi bo‘yicha qo‘shma xalqaro ilmiy tadqiqot institutini tashkil etish to‘g‘risida Memorandum imzolangan. Mazkur Memorandumga asosan OTB tomonidan quyosh energetikasini rivojlantirish loyihalarini amalga oshirishga mablag‘lar ajratilishi ko‘zda tutilgan.

O‘zbekistonda Osiyo Taraqqiyot Banki bilan amalga oshirilgan dasturlar va loyihalar xususan qishloq xo‘jaligi, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, irrigatsiya, suv resurslarini boshqarish, transport va bojxona tranziti hamda bolalikni muhofaza qilishga yo‘naltirilgan ijtimoiy xizmat ko‘rsatish turlari va boshlang‘ich ta‘limni yaxshilash kabi sohalarni qamrab olgan.

O‘zbekiston 1992-yildan Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki a‘zosi hisoblanadi. YTTB O‘zbekistonda xususiy sektorni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlashni amalga oshiruvchi eng yirik investorlardan biri hisoblanadi.

YTTB O‘zbekistonda o‘z faoliyati ettita yo‘nalishini belgiladi. Bular quyidagi sohalarni rivojlantirishga qaratiladi:

- moliya sektori va bank infratuzilmasi;
- kichik va o‘rta korxonalar;
- bozor infratuzilmasi;
- energetika majmuasi;

- paxtani qayta ishlash va yengil sanoatning boshqa tarmoqlari;
- sayyohlik infratuzilmasi;
- tabiiy resurslarni o‘zlashtirish.

O‘zbekiston Islom Taraqqiyot bankiga 2003-yil 3-sentyabrda a‘zo bo‘lib kirgan. Ushbu bank tomonidan mamlakatimizda qator loyihalarni moliyalashtirish amalga oshirildi, jumladan, mintaqaviy tez tibbiy yordam markazlarini zarur jihozlar bilan ta‘minlash, elektr energiyasi uzatish tarmoqlarini qurish, kichik va xususiy biznes uchun moliyalashtirish liniyalari, kollejlari va umumta‘lim maktablarini qurish va jihozlash, davlat moliyasini boshqarish islohotlarini o‘tkazishga ko‘maklashish va boshqalar.

Islom taraqqiyot banki tomonidan O‘zbekiston Respublikasida kichik biznesni rivojlantirish, energetika, sog‘liqni saqlash, ta‘lim kabi sohalarga yo‘naltirilgan bir qator loyihalarni amalga oshirish borasida hamkorlik aloqalari yo‘lga qo‘yilgan.

Hozirda Islom taraqqiyot banki O‘zbekiston hamkorlik qilayotgan xalqaro moliya institutlari orasida yetakchi o‘rinlardan birini egallab, mamlakat iqtisodiyotida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining Islom taraqqiyot bankiga qisqa vaqt oralig‘idagi a‘zoliqi mobaynida, Bank bilan moliyaviy va texnik hamkorlik barqaror rivojlanib, ijobiy istiqbollarga ega bo‘ldi.

Yuqoridagilarga asoslangan holda, shuni xulosa qilishimiz mumkinki, Xalqaro Valyuta Fondi, Jahon banki, Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki hamda Islom taraqqiyot banki mamlakatimizda qator istiqbolli loyihalarni amalga oshirishda o‘zining mablag‘larini ajratish bilan faol ishtirok etmoqda. Shuningdek, mamlakatimizdagi bir qator investitsion loyihalarni amalga oshirishda ham mazkur tashkilotlarning o‘rni muhimdir.

GLOSSARIY

Aktiv to'lov balansi – to'lov balansida tushumlar summasi to'lovlar summasidan ortiq bo'ladi.

Arbitrajchilar – bir vaqtning o'zida turli bozorlarda, turli narxlar asosida moliyaviy resursni sotib olish va sotish orqali foyda ko'radigan jahon moliya bozori ishtirokchilari.

Autrayt forvard kursi – bitim tuzilgan kunda qayd etiladi va uning ijro kuni uchun haqiqiy.

BRIK – barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga, jahon iqtisodiyoti va savdosida katta ulushga ega Braziliya, Rossiya, Hindiston va Xitoydan iborat mamlakatlar guruhi.

Bojxona ittifoqi – o'zaro savdodagi to'siqlarni bekor qilgan va a'zo bo'lmagan mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona tariflari asosida umumiy tashqi savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar guruhi.

BENILYuKS – 1960-yilda Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg o'rtasida imzolangan iqtisodiy ittifoq.

Bretton-Vuds valyuta tizimi – 1944-yilda Bretton-Vuds konferensiyasida mamlakatlar tomonidan yangi valyuta tizimini barpo etish to'g'risidagi bitim asosida tashkil topgan. Bretton-Vuds tizimi – savdo hisob-kitoblari va pul munosabatlarini tashkil etishning xalqaro tizimidir.

Valyuta – tashqi iqtisodiy va xalqaro aloqalarning boshqa shakllarida ishtirok etuvchi mamlakat milliy pul birligi.

Valyuta qamali – xalqaro tashkilotlar yoki ayrim mamlakatlar guruhi tomonidan ba'zi bir mamlakatlarga nisbatan valyuta tushumlarining kelish jarayonida to'sqinlik qilish tushuniladi.

Valyuta bozorlari – bu talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir.

Valyuta bozorlaridagi operatsiyalar – tashqi savdo bo'yicha xalqaro hisob-kitoblar, xalqaro turizm, kapitallar va kreditlarning davlatlararo harakati va chet el valyutasini oldi-sotdi qilish bilan bog'liq boshqa hisob-kitob operatsiyalari hisoblanadi.

Valyuta intervensiyasi – Markaziy bank tomonidan milliy valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida chet el valyutani sotish va sotib olish operatsiyalaridir.

Valyuta kursi – mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Valyuta munosabatlari – valyutaning jahon oborotidagi harakati natijasida vujudga keladigan pul munosabatidir.

Valyuta operatsiyalari – chet el valyutalari va valyutaviy qimmatliklarga mulk huquqining almashinishi bilan bog'liq operatsiyalarga aytiladi.

Valyuta rezervlarini diversifikatsiya qilish – bir vaqtning o'zida bir necha yetakchi erkin almashinadigan valyutalarda chet el valyuta zaxiralarini tashkil qilish.

Valyuta siyosati – bu xalqaro valyuta munosabatlari sohasida amalga oshiriladigan tadbirlar yig'indisidir.

Valyuta tizimi – valyuta munosabatini tashkil qilishning davlat huquqi shakli.

Valyutaning kurs rejimi – birinchidan, agar milliy valyutaning kursi erkin tarzda valyuta bozorida talab va taklif asosida aniqlansa, bu erkin suzib yuruvchi kurs rejimi deb ataladi.

Valyuta kurslari mexanizmi – milliy valyutaning yevroga nisbatan asosiy paritetini tartibga solish mexanizmi bo'lib, valyutalar kursi paritetdan 15%gacha farqlanishi mumkin.

Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyuta kursiga nisbatan rasman qonuniy asosda pasaytirilishi.

Deviz siyosati – bu davlat organlarining chet el valyutalarini sotish yoki sotib olish orqali milliy valyuta kursiga ta'sir etish siyosatiga aytiladi.

Devizlar – banklarning xorijda joylashtirilgan xorijiy valyutadagi aktivlari, shuningdek, chet elda to'lanishi lozim bo'lgan xorijiy valyutadagi cheklar va veksellar.

Yevrobozor – savdo-sotiqalar o'tkazilgan mamlakat valyutasidan boshqa valyutalarda aks etgan depozitlar va kreditlar bilan savdo

qilinadigan xalqaro pul bozorlari va kapitallar bozorlari uchun umumiy tushuncha.

Yevropa valyuta kelishuvi – 1958-yilda imzolangan kelishuv bo‘lib, ishtirokchi mamlakatlar valyutalari bir-biriga va dollarga ayirboshlangan. Kurs tebranishlari chegarasi + 0,75% darajasida o‘rnatildi.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YTTB) – 1991-yilda tashkil etilgan. YTTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o‘tishga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda ko‘maklashish maqsadida tuzilgan.

Yevrohududi – Yevropa Ittifoqiga a‘zo, yagona valyuta yevro muomalada bo‘lgan mamlakatlar hududi.

Yevropa valyuta tizimi – 1979-yilda asos solingan. Uning bosh maqsadlari — Elga a‘zo mamlakatlar iqtisodiy hamkorligini kuchaytirish va ularni uchinchi mamlakatlarning beqarorlashtiruvchi ta‘siridan muhofaza etish. Valyutalarning tebranish chegarasi + 2,25% darajasida belgilandi, 1993-yilda ular 15%gacha kengaytirildi.

Yevropa to‘lov ittifoqi – 1950-yilda 16 mamlakat tomonidan Yevropa valyutalarining erkin konvertatsiyalanishi uchun ko‘ptomonlama to‘lovlar va asoslar tizimi yaratish maqsadida tashkil qilingan.

Jahon moliya bozori – mamlakatlar o‘rtasida kapital resurslarini jamlash va taqsimlashni ta‘minlab beruvchi bozor munosabatlari yig‘indisi.

Jahon moliyaviy muhiti – investorlar va korporatsiyalar moliyasi, banklar boshqaruvchilari qabul qiluvchi qarorlarga ta‘sir ko‘rsatadi hamda jahon moliya bozori o‘sishi sharoitini aniqlaydi.

Jahon iqtisodiyoti globallashuvi – jahon iqtisodiyotining tovarlar, xizmatlar, kapital, ishchi kuchi va texnologiyalarning yagona bozoriga aylanish jarayoni.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OESR-IHTT) – dunyoning iqtisodiy munosabatlar va rivojlanish munosabatlariga kirishuvchi tashkiloti. U 1960-yilda tashkil etilgan bo‘lib, iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni muvofiqlashtirib turadi. Unga a‘zo mamlakatlar

1997-yilda 29 tani tashkil etgan. (Tashkilotning so‘nggi a‘zosi Koreya Respublikasi, 1996-yil, noyabr).

OESR hozirgi bosqichda EI ning integratsiyalashgan qo‘shilmasi turiga kirmaydi, ammo bu tashkilot unga a‘zo bo‘lgan mamlakatlar tashqi iqtisodiy muammolari va ichki ijtimoiy taraqqiyoti muassasalariga aralashadi.

Islom taraqqiyot banki – 1975-yilda tashkil topgan bo‘lib, maqsadi a‘zo-mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo hamda sanoat kompaniyalari kapitallarini investitsiyalashdan iborat.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi – ishlab chiqarish omillarining erkin harakati ta‘minlangan, ijtimoiy-iqtisodiy, jumladan, sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, energetika, valyuta-moliya sohalarida yagona siyosat amalga oshirilayotgan, umumiy valyutani muomalaga kiritgan mamlakatlar guruhi.

Markaziy Yevropa erkin savdo uyushmasi (MEESA) – 1993-yilda Vengriya, Polsha, Slovakiya, Chexiya, Sloveniya tomonidan imzolangan erkin savdo uyushmasi.

MERKOSUR – Janubiy Amerika umumiy bozori yoki Janubiy konus mamlakatlari umumiy bozori.

Milliy valyuta tizimi – ma‘lum bir mamlakat hududida valyuta munosabatlarini tashkil etish, tartibga solish bilan bog‘liq tadbirlar majmuasini ifodalaydi.

Mintaqaviy valyuta tizimi – muayyan bir mintaqa doirasidagi mamlakatlar tashabbusiga ko‘ra tashkil etilgan valyuta tizimini ifodalaydi.

Maastrixt shartnomasi – 1992-yilda Maastrixt shahrida Yevropa Ittifoqini tuzishning asosini tashkil etuvchi shartnoma.

Moliyaviy investitsiyalar – mulkka egalik qilish va mulkdan daromad olish bilan bog‘liq bo‘lgan aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog‘ozlar orqali qo‘yilmalar kiritish.

Neft mahsulotlari eksport qiladigan mamlakatlar tashkiloti (OPEK) – Xalqaro hukumatlar o‘rtasida tuzilgan tashkilot. U Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi davlatlari hududlaridagi neftni qazib olish va

eksport qilish, ularning narxlarini belgilash massalarini amalga oshirish bo'yicha 1960-yilda tashkil etilgan.

NAFTA – 1992-yilda AQSh, Kanada va Meksika o'rtasida tuzilgan Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasi.

Ochiq iqtisodiyot – tashqi iqtisodiy aloqalari rivojlangan, milliy iqtisodiyotning nisbiy ustunliklariga tayanib, jahon xo'jaligi tizimiga integratsiyalashib boruvchi iqtisodiyot.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB) – 1966-yilda tashkil etilgan bo'lib, asosiy maqsadi qit'aning rivojlanayotgan mamlakatlariga iqtisodiy rivojlanishda ko'maklashish, hududiy hamkorlikni rag'batlantirish, a'zo-mamlakatlarga texnik yordam ko'rsatish va ularning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishdan iborat.

«Parij klubi» – kreditorlar mamlakatlarning hukumatlararo muassasasi, MVF a'zosi. 1961-yilda tashkil etilgan bu «klub» to'lov muddatini bir tomonlama o'zaytirishning oldini olish maqsadlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzlari shartlarini qayta ko'rib chiqish bilan shug'ullanadi.

Paritet – diler tomonidan uning kotirovkasi bilan unga qo'yilgan kurs mosligini belgilash uchun foydalaniladi.

Revalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyuta kursiga nisbatan oshirish. Revalvatsiya asosan importni rag'batlantirish va milliy bozorni o'sha mamlakat tovarlari bilan to'ldirish maqsadida qo'llaniladi.

Rezerv (Stand-By) kelishuvlari – asosan qisqa muddatli to'lov balansi muammolarini bartaraf etishga mo'ljallangan.

Savdo balansi – eksport va import operatsiyalari bo'yicha valyuta to'lovlari va tushumlarining haqiqatdagi summasi aks ettiriladi. Kreditga sotib olingan tovarlar qiymati bu erda aks ettirilmaydi.

SDR – maxsus qarzdorlik huquqi. XVF tomonidan emissiya qilinuvchi xalqaro hisob birligi.

Spot operatsiyalari – valyuta bitimi tuzilgandan so'ng, valyutalar ikki ish kunida kelib tushadigan operatsiyalar.

Stagflyatsiya – iqtisodiyotda baholar va ishsizlik darajalarining bir vaqtning o'zida o'sishi.

Strategik alyanslar – jahon bozorida global iqtisodiy masalalarni birgalikda hal etish maqsadida tuziladigan firmalararo ittifoq bo‘lib, ushbu ittifoq mazkur firmalarning boshqa sohalarda raqobatlashuviga to‘sqinlik qilmaydi.

Tashqi savdo siyosati – milliy iqtisodiyotning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish va tashqi raqobatdan mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga, qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar yig‘indisi.

Tashqi qarz – davlatning xorijiy mamlakatlar qarz beruvchi bank va moliya muassasalaridan zayom va kreditlar olishi, natijasida paydo bo‘lgan qarzi.

Transmilliy bank – jahon ssuda kapitali va moliya-kredit xizmatlari bozorida faol qatnashish imkonini beruvchi kapitalga ega yirik banklar tushuniladi.

Transmilliy korporatsiyalar – bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo‘lib filiallari esa dunyo bo‘ylab tarqalib ketgan kompaniyalar.

To‘lov balansi – mamlakatning xorijiy davlatlar bilan bo‘ladigan aloqalari natijasida yuzaga keladigan valyuta tushumlari va to‘lovlarning haqiqatdagi summasi aks ettiriladi.

To‘liq iqtisodiy integratsiya – yagona iqtisodiy siyosat yuritish, umumiy valyuta va milliy boshqaruvdan yuqori tashkilotlarni joriy etish.

Xalqaro kredit munosabatlarning subyektlari – tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, regional va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro moliya – xalqaro moliyaviy resurslar majmuini va ularning harakatlanishini ifodalovchi tushuncha hisoblanadi. Xalqaro moliya munosabatlari muayyan maqsadlarni amalga oshirish uchun xalqaro darajada shakllantirilgan moliyaviy resurslarni taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Xalqaro hisob-kitoblar – tashqi savdo, kapitallar va kreditlarning harakati bilan bog‘liq valyutaviy operatsiyalar, valyutada oldi-sotdi qilish operatsiyalari va boshqa tovarsiz harakatdagi operatsiyalar majmui tushuniladi.

Xalqaro Valyuta Fondi – a’zo davlatlar o’rtasida valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solish va ularga to’lov balansining kamomadi bilan bog’liq valyutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valyutasida qisqa va o’rta muddatli kreditlar berish yo’li bilan moliyaviy yordam ko’rsatish uchun mo’ljallangan hukumatlararo tashkilotdir.

Xalqaro korporatsiyalar – jahon tovar va ishlab chiqarish omillari bozorlariga sezilarli darajada ta’sir ko’rsatuvchi yirik kompaniyalardir.

Xalqaro moliya tashkilotlari – jahon iqtisodiyoti barqarorligini ta’minlash uchun moliya va valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solish maqsadlarida davlatlararo kelishuv asosida tashkil etilgan xalqaro tashkilotlarni ifodalaydi.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – hukumatlararo kredit-moliya tashkiloti bo’lib, uning asosiy vazifalari a’zo mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishini rag’batlantirish, xalqaro savdoni rivojlantirishga yordam berish va to’lov balanslarini qo’llab-quvvatlashdan iborat.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) – Jahon banki guruhiga kiruvchi xalqaro tashkilot bo’lib, u 1960-yilda tashkil etilgan. Uning maqsadi iqtisodiy rivojlanishni rag’batlantirish, samaradorlikni oshirish va shuning asosida, sust rivojlangan a’zo mamlakatlarda aholi turmush tarzini oshirish, shuningdek, an’anaviy kreditlarga nisbatan og’ir bo’lmagan qulay shartlarda moliyaviy ko’mak berish hisoblanadi.

Yamayka valyuta tizimi – zamonaviy jahon valyuta tizimi bo’lib, alohida mamlakatlarning valyuta tizimlariga emas, balki huquqiy mustahkamlangan davlatlararo tamoyillarga asoslangandir. Yamayka valyuta tizimining o’ziga xos xususiyati erkin suzib yuruvchi valyuta kurslarini joriy etilishi bo’ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: O‘zbekiston, 2019.

2. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-iyuldagi “Xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari ishtirokidagi loyihalarni tayyorlash va amalga oshirish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3857-sonli qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-iyundagi “Xalqaro moliya institutlari va donor mamlakatlar ishtirokidagi investitsiya loyihalarini boshqarish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3796-sonli qarori.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-oktyabrda “Kapital harakati bilan bog‘liq valyuta operatsiyalarini tartibga solishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3333-sonli qarori.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2909-sonli qarori.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi “Oliy ma‘lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 3151-sonli qarori.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi “Oliy ta‘lim muassasalarida ta‘lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 3775-sonli qarori.

9. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. T.: O‘zbekiston, 2017. 488 b.

10. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: O'zbekiston, 2017. 104 b.
11. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2017. 56 b.
12. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: O'zbekiston, 2017. 48 b.
13. Ataniyazov J., Alimardonov E. Xalqaro moliya munosabatlari: Darslik. T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2014. 432 b.
14. Котелкин С. Международные финансы: Учебник. М.: Магистр, 2015. 688 с.
15. Свиридов О., Лысоченко А. Международные финансы. Ростов н/Д.: Феникс, 2015. 395 с.
16. Хасбулатов Р.И. Международные финансы: Учебник. М.: Юрайт, 2019. Ч.1. 408 с.
17. Хасбулатов Р.И. Международные финансы: Учебник. М.: Юрайт, 2019. Ч.2. 332 с.
18. Эскиндаров М., Звонова Е. Мировые финансы: Учебник. М.: КноРус, 2019. 424 с.
19. Хазанович Э., Юнусов Л., Юнусов И. Международные финансы: Учебник. М.: КноРус, 2017. 334 с.
20. Эскиндаров М., Звонова Е. Международные валютные отношения: Учебник. М.: КноРус, 2018. 540 с.
21. Felix I. Lessambo. International Financial Institutions and Their Challenges. A Global Guide for Future Methods. Palgrave Macmillan Us. 2015. 261 p.
22. Krugman, Paul R. International economics: theory & policy/Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld, Marc J. Melitz. 9th ed. 2012. 782 p.
23. Блохина И.М. Международные финансовые организации и их роль в международных финансовых отношениях // Экономика и социум. 2017. №3(34).

24. Захаркина А.В., Заводских А.А., Лосева Е.Д. Финансовые институты Бреттон-Вудской системы в глобальном публичном финансировании// Научное обозрение. Экономические науки. 2017. № 2. С. 43-46.

25. Кузнецов А.В. Международные финансовые институты и вызовы многополярности // Вестник РУДН. International Relations. 2017. V. 17. № 1. С. 9-21.

Internet saytlari

<http://www.worldbank.org>

<http://www.mfa.uz>

<http://www.ziyonet.uz>

<http://www.gov.uz>

<http://www.imf.org>

<http://www.adb.org>

<http://www.ebrd.org>

<http://www.isdb.org>

[http:// www.globaleconomiccrisis.com](http://www.globaleconomiccrisis.com)

<http://www.federalreserve.gov/>

<http://www.unctad.org>

<http://www.biblio-online.ru>

MUNDARIJA

KIRISH	3
1. Jahon moliyaviy arxitekturasi va unda xalqaro moliya tashkilotlarining roli.....	5
2. Xalqaro moliya tashkilotlari va ularning jahon iqtisodiyotidagi tutgan o‘rni.....	20
3. Xalqaro valyuta fondi va uning valyuta munosabatlarini tartibga solishdagi roli.....	30
4. Jahon banki guruhi va unga kiruvchi tashkilotlar faoliyati.....	45
5. Mintaqaviy valyuta-kredit va moliya tashkilotlari.....	57
6. Osiyo taraqqiyot banki, uning asosiy funktsiya va vazifalari.....	64
7. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, uning asosiy funksiyalari va vazifalari.....	67
8. Xalqaro hisob-kitoblar bankining tashkil etilishi, uning asosiy maqsadi va funksiyalari.....	79
9. Islom moliyasi va moliyaviy institutlar.....	83
10. Islom taraqqiyot banki, uning asosiy funksiyalari va vazifalari.....	104
11. O‘zbekistonning xalqaro moliya munosabatlariga integratsiyalashuvi.....	121
Glossariy	144
Foydalanilgan adabiyotlar	151

J.X. ATANIYAZOV, F.A. XAMIDOVA, M.B. PULATOVA

XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI

O'quv qo'llanma

Muharrir Z.Bozorova

Badiiy muharrir K.Boyxo'jayev

Kompyuterda sahifalovchi Z.Ulug'bekova

Nashr. lits. AI № 305. 16.02.2020.

Bosishga ruxsat 03.11.2020-yilda berildi.

Bichimi 60x84/16. Ofset qog'ozi. «New Times Roman» garniturası.

Shartli b.t. 9,0. Nashr hisob t. 9,2.

Adadi 50 dona. 15-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyoti.
100000, Toshkent, Amir Temur, 60^{«A»}.

«DAVR MATBUOT SAVDO» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo‘yliq, 4-mavze, 46.

ISBN 978-9943-13-916-9

9 789943 139169